

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
INSTITUTI
O‘ZBEKISTONDA DEMOKRATIK JAMIYAT
QURISH NAZARIYASI VA AMALIYOTI KAFEDRASI**

MADANIYATSHUNOSLIK

Fanidan

Ma’ruza matni

TOSHKENT-2014

FANNING MA'RUZA MATNI MUQADDIMA

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tizimida o'qitilayotgan ijtimoiy-gumanitar fanlar tarkibida Madaniyatshunoslik (Madaniyat tarixi)- eng yosh fan. Bu fan barcha o'quv yurtlarida Mustaqillik yillaridan e'tiboran o'qitila boshlandi. Bu jamiyat hayotini ma'naviy sog'lomlashtirish yo'lidagi dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Aslida elimizda madaniy-ma'naviy islohatlar yurtboshimiz I.A. Karimov tashabbusi bilan 1989 yilning 21 oktyabrida o'zbek tiliga davlat maqomi berilishidan boshlandi. Mustaqillikning to'rtinchi tongida she'riyat sohibqironi Mir Alisher Navoiy bobomizga yodgorlikning ochilishi, 1991 yilning 5 sentyabr kuni Toshkentning bosh maydonini «Mustaqillik maydoni» deb nomlanishi qblarga shuur bahshida etdi.

«Mustaqillik, – degan edi I.A. Karimov, – bizni mustabid va mafkuralashgan kishanlardan ozod qildi. O'zbek xalqiga o'z yurtida boshini baland ko'tarib yurish, o'z madaniyati va an'analarini, qadr qimmatini, dini va e'tiqodini, ona-tili va ma'naviyatini tiklash imkonini berdi».

Madaniyatshunoslik fanini o'qitilishi quyidagi zaruriyat va omillar bilan belgilanadi;

Birinchidan, Mustaqillik jamiyatning barcha jabhalarida-ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda jahon tajribasi va milliy o'zlik asosida chuqur islohatlarni amalga oshirishni tabiiy ravishda kun tartibiga qo'ydi. Bu eski ijtimoiy tizimdan yangisiga o'tish demak. U esa yengil kechmaydi. Yoshlar bu jarayonning mohiyatini to'g'ri anglamog'i, ijtimoiy faol bo'lmog'i uchun umuman tariximizni xususan madaniyat tarixini o'rganmog'i, bilmog'i lozim.

Ikkinchidan, Mustaqillik biz uchun jahonga yuz ochdi. O'zbekiston jahonni taniy boshlaganidek, jahon O'zbekistonni taniy boshladi. Ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy aloqalar kengaydi. Yoshlarimiz xorijiy mamlakatlarda tahsil olmoqda, o'zga xalqlar madaniyati, udumi, an'analari bilan tanishmoqda. Bunday sharoitda o'z madaniy-ma'rifiy merosini yaxshi bilmaslik kechirilmas hol. Ular jahonni hayratga solgan ajdodlar merosini nafaqat bilishi, unga munosib voris bo'lmoqlari lozim;

Uchinchidan, Milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirish, g'oyaviy bo'shliqqa yo'l qo'ymaslik, yoshlarni millat va istiqlol manfaatlariga zid g'oyalar, qarashlar ta'siriga tushib qolishini oldini olish vazifasi milliy ozodlik g'oyalarini, buyuk mutafakkirlarimizning merosi va asarlarini atroflicha bilishni talab etadi. «Millat dardiga darmon bo'lmoq» uchun (Amir Temur) «g'oyaga qarshi faqat g'oya, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».¹

To'rtinchidan, Madaniyatshunoslik fanini o'qitish - talaba yoshlarda jahon va Vatan madaniyati tarixi bilan bog'liq boy materiallarni mustaqil tahlil etish tafakkur mustaqilligi, tarixiy ong, asl ziyolilikni shakllanishi, millatimiz mentalitetining yuksalishiga yo'naltirilgan, shunga xizmat qilmog'i lozim.

Madaniyatshunoslik fani tarkibiga ko'ra «Odobnoma», Ma'naviyat asoslari kurslaridan birmuncha murakkabligi, tarixiy materiallarga boyligi bilan farqlanadi. qo'llanmaning birinchi bobida - ijtimoiy hodisa sifatida Madaniyat taraqqiyotining asosiy qonunlari, turli xalq va davrlarda amal qilgan madaniyatlarning umumiy va o'ziga xos jihatlari yoritiladi. Ikkinchi bobda- qadimdan hozirga qadar Sharq va g'arb mamlakatlarida madaniyat taraqqiyotining asosiy bosqichlari, Sharq va g'arb madaniyatining o'zaro aloqasi, bir-biriga ta'siri haqida gap boradi. Uchinchi bobda- Markaziy Osiyo mintaqasi madaniyati tarixi, xususan, O'zbekiston hududida madaniy taraqqiyotning tarixan teranligi, qadimiyligi, uni jahon madaniyati tarixida tutgan o'rni mavzulari yoritiladi.

Taqdim etilayotgan kitob- Madaniyatshunoslik fani bo'yicha tayyorlangan dastlabki qo'llanma. Uning tarkibi, masalalarni qo'yilishi va yoritilish uslubi yuzasidan taklif mulohazalar bo'lishi shubhasiz. Mualliflar bildirilgan tavsiya, takliflarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar.

1-MAVZU

KIRISH: Madaniyatshunoslik fanining predmeti va vazifalari

Darsning maqsadi. Madaniyatshunoslik fani – madaniyat tarixi va madaniyat nazariyasidan iboratligi, uning manbai madaniy qadriyat ekanligi, asosiy vazifasi insoniy tabiyat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini

¹ I.A. Karimov., Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin, T.,1998 y. 10-bet.

xamda kishilarning ma'naviy turmushga oid barcha jarayonlarini tadqiq qilishi xaqida tasuvurlarni shakillantirish.

Tayanch tushunchalar

Madaniyyat, ma'naviyyat, individium, sotsium, qonuniyyat, ziyolilik, intellekt, funksiya, mentalitet.

Asosiy savollar.

1. Madaniyatshunoslikning predmeti. Madaniyatshunoslik bo'limlari tipologiyasi.

2. «Madaniyat» tushunchasi talqinida tarixiylik va ilmiylik.

3. Madaniyatni inson va jamiyat hayotidagi o'rni hamda ahamiyati.

Madaniyatshunoslik-madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir. Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Uning tadqiqot manbai bo'lib:

• inson yaratgan san'at sohasi;

• kishilarning muomala vositasi bo'lgan til;

• jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim;

• ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;

• jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan hisoblanib, unga xos bo'lgan xususiyat - insonning madaniy hayoti hodisasini tartibli tizimga solib yondashish

hisoblanadi. Shuningdek, madaniyat gumanitar bilimlarni o'zida mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab ob'ekti hamdir.

Madaniyat- bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda ob'ektiv qonuniyatlar, hodisalardagi sababiy bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan foydalanmaslik ham mumkin. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqolashtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Aynan, sistemali yondashuv madaniyatga o'ziga xos shaklda munosabat bildirgan holda kishilar hayot faoliyati sohalarini ham tushunish imkonini beradi. Bulardan madaniyat sohalari, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda ijtimoiy munosabatlar tamoyili, kommunikatsiya, madaniy namunalarni tashkil qilib madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik fanining quyidagi bo'limlari mavjud:

1. Madaniyat falsafasi- madaniyatdagi murakkab va ko'pmaqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng umumiy tamoyillarini namoyon qilib, qiyosiy tahlil, tasniflashga asoslanadi. Madaniyatni falsafiy anglash, falsafiy asoslash bilan bog'liq materialistik, pozitivistik, ob'ektiv idealistik va boshqa ko'plab qarashlar mavjud. Ularning har birida insonning tabiat va ijtimoiy guruh (sotsium) olamida jismoniy, ma'naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini nazariy tushuntirish usullari va o'ziga xos tahliliy uslublari ishlab chiqilgan.

2. Madaniyatning tuzilish shakli (morfologiyasi)- insonga bog'liq bo'lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo'lgan madaniyatning o'ziga xos shakli

uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyat rivoji jamiyatning ichki qonuniyatlariga o'zaro bog'liqdir, deb hisoblovchi madaniyat morfologiyasi taqqoslash, tahlil va boshqa uslublar asosida madaniyat rivojlanishining manbai va omillarini ochishga urinadi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo'lishidan to inqirozigachadir.

3. Madaniyat sotsiologiyasi- biron bir jamiyatdagi mavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi; bu har xil sotsiologik axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat jarayonini empirik (tajriba) tadqiq qilishda ma'lum madaniyat sharoitida kishilarning o'zaro munosabatlarida, sotsiomadaniyat toifalarida namoyon bo'ladi.

4. Madaniyat tarixi – har bir madaniyatni noyob va asl hodisa sifatida o'rganadi; shuningdek, turli madaniyatlarni o'zaro taqqoslaydi, ularning o'zaro munosabati va o'zaro ta'siri, zamon va makondagi ularning farqlarini madaniy taraqqiyotidagi o'ziga xos va umumiy tomonlarni tadqiq etadi.

5. Madaniyat ekologiyasi – zamonaviy inson hayot faoliyatining barcha sohalarini: insonning individual hayotini, jamiyat hayoti, tabiat bilan o'zaro munosabatlarini qamrab oladi. Bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi faol rivojlanayotgan sohalardan biri.

Madaniyatshunoslik fanining asosiy muammosi inson hisoblanadi, zero madaniyat – bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatini va bu munosabatlar uning hayot tarzida namoyon bo'lishini, shaxsning ijtimoiy va madaniy rolini, madaniyatlar tipologiyasini o'rganadi.

Madaniyatshunoslik fani madaniyatni ilmiy izohlab, uning umumtarixiy mazmuni va ma'nosini belgilaydi, ijtimoiy-tarixiy bilimlar tizimidagi o'rni va mavqeini asoslaydi.

«Madaniyat» atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarda rang-barang ma'nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko'ra ayni ma'noni anglatib, lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma'nosini anglatgan. Keyinchalik «ma'rifatli bo'lish», «tarbiyali», «bilimli bo'lish»

mazmunida ishlatilgan. O'zbek tilida keng ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madaniy»-»shaharlik» degan ma'noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va K. Klakxonlarning 1952 yildagi ma'lumotlariga ko'ra madaniyat hodisasiga berilgan ta'rif 164 ta bo'lsa, so'nggi adabiyotlarda bu raqam 400 dan ortiqni² tashkil etadi.

Madaniyat hodisasi tavsifida juda ko'p izohlar mavjud «insoniyatni yashash usuli; ijtimoiy insonning to'laqonli faoliyati», «inson tomonidan yaratilgan muhit», «yaxlit sotsial organizm», insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmui; sun'iy- ikkinchi tabiat; inson ijodiy faoliyati mahsuli; umuman jamiyat; jamiyatning ma'naviy holati; jamiyat sifati; shartli belgilar tizimi yig'indisi; me'yor va andozalar va hokazo.

g'arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e'tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo'lsa-da, faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatini beqiyos ko'lamga ega bo'lgan va doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo'lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasini keng tarqalishiga sabab bo'ldi. qadimgi Rimda «Madaniyat»- tushunchasi «hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g'amxo'rlik» degan ma'noda ham foydalanilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur Rim faylasufi-notiq Siseron ham «ruhiyat madaniyati» atamasini ishlatgan. Yevropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha «Madaniyat» atamasi aqliy-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan³.

Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviyat, ruhiyatning o'ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Insoniyat «Tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda: ya'ni terib iste'mol qilish, ov qilish, baliq tutish, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan vaqtlarida madaniyat to'g'risidagi fikrning

² L.Ch. Kertman, Istoriya kulturi stran Yevropi Ameriki, M. 1987 y. 14-bet.

³ Farang: o'zbek tilining izoqli lu'ati, M. 1981 y., 1-tom, Ensiklopedik lu'at, T., 1990, 1-tom.

tugʻilishi munozaralidir. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson oʻz madaniyati bilan «qoʻshilib» yashagan. Urf odatlar, eʼtiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari undan farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon boʻlishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etiladi. Shu asosda madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tobora koʻproq mustaqil boʻlib boradi. Insonning esa madaniyatiga tobeʼligi ortadi. Hozirgi postindustrial jamiyatlardagi ekologik, maʼnaviy va axloqiy sohalaridagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. Shuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini tushunish va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga oʻrganish zaruriyat boʻlib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda boʻlib, u oʻzgarib takomillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni oʻzgacha anglaydilar va qabul qiladilar, oʻzlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga oʻxshash boʻlgan toʻsiqlarni oʻtmishda odamlar qanday qilib yengib oʻtganlarini oʻrgana borib oʻtmishga savollar bilan murojaat qilamiz, oʻtmish bizga javob qaytaradi va shu bilan oʻtmish, hozirgi zamon va kelajak oʻrtasida doimiy muloqot boʻlib turadi.

Madaniyat – jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat boʻlmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud boʻlmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning oʻziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat avlodlarining mehnati va bilimlarini oʻziga singdirib oladi, saqlaydi va doimiy boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini toʻplashi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib berish bilan bogʻliq boʻlgan sohalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatda tutgan oʻrni, jamiyatning mazmuniga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlarga bogʻliqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning xatti-harakati, yaʼni sotsial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qaror toptirilishi yoki barham berilishida vosita vazifasini, shuningdek kishilarning ijtimoiy va shaxsiy

munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional jabhalarida ifodalanadi. Shu jihatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta'siri mukammallashib va nisbiy mustaqilligi kuchayib boradi. Masalan, Antik jamiyat allaqachon o'tmish, tarixga aylangan bo'lsa-da, uning madaniyati hozirgi kunda o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda yoki biz bu davr madaniyatini o'sha vaqtdagiga nisbatan ko'proq bilamiz. Shuning uchun madaniyatga jamiyatning mahsuli, faoliyat uslubi sifatida qaralsa-da, har bir jamiyatni u yoki bu konkret madaniyatning shakllanish manbai tarzida ham qarash mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot faoliyat bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlarga olib keladi. An'anaviy va industrial jamiyatlarda informasion faoliyat mustaqil sohani tashkil etgan bo'lsa, «kompyuter inqilobi» sharoitida informatsiyalar, bilimlar ishlab chiqarilishi, yangi texnologiyalar yaratish alohida turdagi faoliyat sifatida shakllandi, informatsiya qimmatbaho tovarga aylandi. Informasion faoliyatdagi bilimlar sintezi tizimidagi murakkab o'zgarishlar muhim qaror topgan g'oyalar va qadriyatlarga ta'sir etmoqda. Ma'naviy madaniyat informatsiyalari zahiralarini to'planishi oqibatida sivilizatsiya taraqqiyotida tashkilotchi va harakatga keltiruvchi faktorga aylandi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlar boshlandi. Agarda dastlab madaniyat faoliyatning mazmuniga to'liq bog'liq bo'lgan bo'lsa, sivilizatsiya jarayonlari oqibatida faoliyat madaniyatni tobora ko'proq ishtirokida shakllanishi kuzatilmoqda.

Jamiyat taraqqiyotida tarixiy inersiyani katta ta'sirini ham hisobga olish kerak. Inersiyani ta'sirida insoniyat bajarilishi lozim bo'lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki jamoa tafakkuri qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyliklarni qisqa vaqt ichida yo'q qilish va yoki buzib tashlash mumkin, lekin ma'naviy qadriyatlardan tezda voz kechib uning yangisini qabul qilib bo'lmaydi. Rossiya va sovetlar imperiyalarining milliy

ma'naviy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz va an'nalarimizni «zamonaviylashtirish» sohasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugaganligi ko'pchilikka ma'lum.

Biz madaniyat va ijtimoiy faoliyat bir-biridan mustaqil mavjud bo'lmashligi, madaniyatning taraqqiyoti masalalarini qisqacha ko'rib chiqdik, endi madaniyatning shaxs faoliyatidagi o'rni va ahamiyati masalasiga to'xtasak.

Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi tomonlari jihatidan o'zaro mos keluvchi tushunchalardir. Shaxs muayyan madaniy muhitda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

qomusiy olam Abu Nasr Farobiy «Baxt saodatga erishuv haqida» risolasida inson kamolatida jamoaning roli katta ekanligini ta'kidlab shunday deydi: «Kamolatga bir kishining o'zi yolg'iz (birovning yoki ko'pchilikning yordamisiz) erishuvi mumkin emas. Har bir insonning tug'ma tabiatida va unga lozim bo'lgan har qanday ish va harakat jarayonida boshqa bir inson yoki ko'pchilik bilan munosabatda bo'lish, o'zaro aloqa qilish hissiyoti bor, odamzod jinsidan bo'lgan har qanday insonning ahvoli shu: u har qanday kamolatga erishuvida boshqalarning ko'maklashuvlariga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir». Uning fikricha, inson o'z-o'zidan baxtli ham bo'lolmaydi, kamolatga ham erisholmaydi. «Bu narsa uning harakatlariga, mehnatiga, kasb-hunar egallashiga, bilimiga va fozil jamiyatda yashashga bog'liq», deydi. «Davlatning vazifasi insonlarning baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Farobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Farobiy jamiyat o'z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.⁴

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilinganligiga, uning tabiiy imkoniyatlari, harakati, hissiyoti, tafakkuri sotsial-ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror

⁴ Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999y., 68 bet.

topadi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instinktlar yoki tug'ma iste'dod kabi tabiatdan berilmaydi, har bir individ o'zining shaxsiy tajribasi asosida, mustaqil ravishda bevosita tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarning to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individuum ijtimoiy amaliyot mahsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi. Shaxsning shakllanishi jarayonida madaniyatning moddiy dunyosini ham boyitadi. Shuningdek inson madaniyat normalariga amal qilgan holda nafaqat tabiatni va jamiyatni, balki, shaxsiy «tabiati»ni ham o'zgartiradi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga, «ikkinchi tabiati»ga aylanadi.

Shaxsning madaniyat bilan o'zaro munosabati hech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi. Ijtimoiy va individual hayot, shuningdek madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doimo inson bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va usiz yashay olmaydi. Lekin voqelikning murakkab, yaxlit birligi sifatida u o'z rivojlanishi qonunlarida va borliqqa nisbatan mustaqildir. U madaniy merosni o'zida mujassamlashtirgan konkret sotsial guruhlarining ma'naviy hayotiga nisbatan boyroq va chuqurroqdir. Madaniyat doimo qadriyatlarning eng yirik zahirasi, tajribalar hazinasi bo'lib qoladi. Insoniyat avlodlari undan foydalanadilar va unga o'z hissalarini qo'shadilar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, individ bilan madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individni ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon beruvchi psixo-sotsial va madaniy dunyoqarashi ijobiy va salbiy qarashlarning yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fidoiylilik, matonat, o'tkir zehn bilan birga kaltafahmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, o'z manfaatlarini to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqiy qadriyatlarni sohtasidan ajrata bilmaslik illatlari ham xosdir. Shuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va saqlash, balki tanqidiy o'rganish talab etiladi.

qayd etilgan sabablar ta'sirida muayyan ishlab chiqarish usuli hukmronligi sharoitidagi tarixan tarkib topgan ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan muvozanat bo'ladi. Bu muvozanatni hosil bo'lishida madaniyatning ishtiroki salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi va uning psixologik holatini shakllantiradi, shaxsning xarakterida va dunyoni bilishida muqim o'rnashib qoladi.

Shaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarida munosabatda bo'ladi:

birinchidan, madaniyat ta'sir etish ob'ekti sifatida uni o'zlashtiradi;

ikkinchidan, madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi;

uchinchidan, madaniy ijodiyot sub'ekti sifatida madaniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlari, uning shaxs hayotida tutgan o'rnini to'g'risidagi mulohazalarimizga xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonuniyatlar asosida rivojlanib borsa, insonning ichki dunyosi, ichki «tabiati» ni shakllantirish maqsadli, yo'naltirilgan asosda tashkil etilishi mumkin, bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vositalardan biri bo'ladi.

Madaniyatshunoslik kursi tarix, falsafa, sotsiologiya, etnografiya, sotsial psixologiya kabi bir qator fanlarning kesishuvida vujudga kelgan, yangi sotsial gumanitar fan hisoblanadi. Uning izlanish ob'ekti ijtimoiy voqelik bo'lgan madaniyat va inson hayoti uslubi hisoblanadi. Unda madaniyatning vujudga kelishi, rivojlanishi, jamiyatda amal qilinishi bilan bog'liq masalalar to'g'risida, madaniyat qoidalari institutlarning, qadriyatlarning jamiyat hayoti va rivojlanishidagi o'rnini, o'zaro aloqalari jarayonlari o'rganiladi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida, aql, bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir – ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiy fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat-ruhiy kuch bilan bog'liq.

Forobiyning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. «Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot

beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi», deb yozgan edi u. Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'irlab turadi.

Forobiy logikasi musulmon Sharqidagi so'nggi mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi. Uning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari inson haqidagi ta'limoti uchun xizmat qiladi. Aqlga ega bo'lish, bilimli, mantiqli bo'lish bilan chegaralanmay, u ma'lum axloqiy prinsiplarga, axloqiy madaniyatga egalik bilan yakunlanishi kerak. Negaki har bir davrda jamiyat axloqi jamiyat madaniyati degan mezon bilan baholanar ekan, madaniyatli insonni axloqsiz, e'tiqodsiz, imonsiz va aqlsiz tasavvur qilish qiyin.

Forobiy: «Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim»⁵.

Forobiy o'rta asrlar sharoitida birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda madaniyatli jamiyatning ko'p masalalari- davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Kursning asosiy masalasi bu inson to'g'risidagi, uning tabiati va imkoniyatlari to'g'risidagi masaladir. Tabiatning mavjudlik qonuni xilma-xil bo'lganidek, insonning ichki tabiati, ya'ni madaniyati ham tabiiy muhit, ijtimoiy borliq va tarixiy davrlar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Bu o'zgarish faqat ilgari borish, yangi qadriyatlarning vujudga kelishidagina iborat emas, Bu biron-bir sohadagi buzilishlar, inqiroziy alomatlarning kuchayishi bilan ham xarakterlanishi mumkin. Hozirgi zamon ilmiy texnika taraqqiyotining tabiiy muhitga, ma'naviy hayotga va boshqa sohalarga salbiy ta'siri fikrimizning dalilidir.

⁵ Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999 y., 67 bet.

Madaniyatshunoslik kursi madaniy tarixiy davrlarni tahlil qilishda bilishning uch bosqichini tabiiy birlikda olib qarashga harakat qiladi.

A) Konkret davrning yaxlit qiyofasini, ya'ni uning badiiy obrazini yaratishga intiladi;

B) Insoniyat borlig'ining umumiy dinamikasida davrning ma'naviy o'rnini aniqlaydi (ijtimoiy ong tarixida, fanda, san'at va falsafada o'rganiluvchi davrga berilgan bahoning evolyusiyasini ham o'z ichiga oladi).

V) Konkret davrning «mazmuni»ni tahlil qiladi, ya'ni uning hozirgi davr tafakkurida qanday o'ringa ega ekanligini, uning muammolarini bizga qanday ta'sir etishini, bizga qaysi tomonlari bilan yaqinligini, hozirgi vaziyatning qaysi sotsial va individual kamchiliklari unda aktuallashtirilganligini ko'rsatadi.

Madaniyat tiplari tarixiy davrlarga qarab o'zgarib turadi. Davrlarning almashinishi bilan madaniyatda ham sifat o'zgarishlari yuz beradi. Konkret tarixiy davrda yashagan kishilarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, bilimi, ma'naviy qadriyatlari to'g'risida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun biz shu davrning madaniyatiga murojaat qilishimiz lozim. Shuning uchun madaniyatshunoslik fani turli xalqlarning madaniy rivojlanish tarixini jahon madaniy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida o'rganish bilan birga konkret tarixiy davrning ijtimoiy taraqqiyotda tutgan ma'naviy rivojlanishi bosqichlari, umumiy qonuniyatlari, o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganadi.

Madaniyatshunoslik tinglovchilarni turli tarixiy davrlar madaniyatlari va sotsial guruhlarining urf-odatlarini, turmush tarzi to'g'risidagi bilimlar bilan boyitadi. Tarixiy va gumanitar bilimlarni tartibga keltiradi, ijtimoiy turmush voqeliklarini yagona mazmun asosida anglashga yordam beradi. Ko'plab betakror va mustaqil madaniyatlardan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining birligi va xilma-xilligini ko'rsatadi. Kishilarning fuqarolik va ma'naviy yetuklikka erishishlarida, fikrlar va qadriyatlar plyuralizmini ko'ra bilishda fan taraqqiyotini to'g'ri baholash qobiliyatini hosil qilishda muhimdir.

«Inson eng oliy darajadagi tarixiy mavjudotdir. Inson tarixiy davrda, tarixiy davr insonda mujassam» (N. Berdyaev). Negaki, har qanday davrning xususiyat va darajasi madaniyat rivoji bilan o'lanadi.

Madaniyatshunoslik fani muhim tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Insonda ziyolilik hissini tarbiyalash kursning diqqat markazida turadi. Kishi qanchalik ziyoli bo'lsa- degan edi D.S. Lixachev- u shuncha ko'p tushunadi va o'zlashtiradi, uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi. Kishining madaniy saviyasi qanchalik tor bo'lsa, u hamma yangiliklarga va «juda eski»likka nisbatan shunchalik befarq bo'ladi. o'zining eski odatlari bilan yashaydi. Dunyoqarashi tor bo'lib, hamma narsaga shubha bilan qaraydi. O'tmishning madaniy qadriyatlarini va o'zga millatlar madaniyatlarini bilish, uni saqlash, ko'paytirish, estetik qimmatlarini qabul qila bilishning rivojlanib borishi madaniy taraqqiyotning eng muhim vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Insoniyat madaniyati rivojlanishi tarixi bu nafaqat yangi, balki eski madaniy qimmatlarni izlab topish tarixidir. Shuningdek, o'zga madaniyatlarni bilish, ma'lum ma'noda gumanizm tarixi bilan qo'shilib ketadi. Bu boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, to'g'ri ma'nodagi bardoshlilik, tinchlik tilash demakdir⁶.

Ziyolilik tushunchasi ilmiy va oddiy ong darajasida ta'riflanishi jihatidan farq qiladi. Oddiy ong darajasida intelegentlilik deganda oliy ma'lumotga ega bo'lgan, asosan, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi, bilimli kishilar tushuniladi.

Ilmiy tushunishda ziyolilik bu ma'lumot darajasiga, bilimga, erudisiyaga bog'liq emas deb talqin qilinadi. Inson xotirasidan mahrum bo'lsa, ma'lumoti bo'lmasa ham agar u o'zga madaniyat kishilarini, san'at asarlarining keng va xilma-xil sohalarini va o'zgalar g'oyalarini tushunish layoqatini saqlab qolsa, intellektual hayotga moslashib ketsa-bu intelegentlilik hisoblanadi. Demak, ziyolilik bu ruhiy holat bo'lib, ayrim kishilarga tabiatdan berilsa-da, lekin inson unga tinimsiz mehnat va izlanishlar orqali erishadi.

Madaniyatshunoslik fanining yana muhim vazifalaridan biri bu kishida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishdir. Madaniyat faqatgina moddiy va ma'naviy

⁶ Lixachev D.S. Poetika drevnerusskoy literaturi. M.Nauka. 1979. str.159.

qimmatlar yig'indisidan iborat emas, balki ijodiy faoliyatdir. Madaniyatshunoslik yangi ma'lumotlar berish bilan birga yoshlarda madaniyat voqeliklari bilan munosabatda bo'lish malakasini hosil qiladi. Xilma-xil ma'lumotlar berish bilan birga tinglovchilarda ilmiy tafakkur qilish uslublari uzliksizligi, mantiqiylikni shakllantiradi.

Kursning tarbiyaviy funksiyasini tadbqiq etilishi, uni bilish funksiyasi bilan qo'shib o'rganilishini talab etadi. Tarixiy davrlar madaniyatini o'rganish madaniyatlarni qarama-qarshi qo'yish, ularga baho berish, farq qilish maqsadlariga emas, balki yangilikni o'rganish, boshqa madaniyatlar qimmatlaridan baxramand bo'lishiga xizmat qiladi. Bu vazifalarni bajarishda madaniyatshunoslik kursi tarixiy antropologiya-madaniyatga yaxlit fenomen, dunyo va hayotni idrok etish usuli sifatida munosabatda bo'ladi.

Tarixiy antropologiyaning eng muhim tushunchalaridan biri bu mentalitetdir. «Mentalitet» - bu madaniyatga taalluqli bo'lgan kishilarda u yoki boshqa muhitning muayyan «aqliy vositalar yig'indisi», «psixologik moslama»larning mavjudligini bildiradi. Ular insonga o'zgarishning tabiiy va sotsial borlig'ini mustaqil qabul qilishi va idrok etishiga shart-sharoitlar yaratadi. Betartib uzuq-yuluq tushunchalar va ta'sirlar tafakkur orqali qayta ishlanadi, nisbatan tartibli dunyo manzarasiga aylanadi. Bu manzara inson xatti-harakatida o'chmas iz qoldiradi. Bir sotsial va madaniy umumiylikning tegishli bo'lgan, tarixiy jarayonining sub'ektiv tomoni hisoblanuvchi idrok va his qilish uslublari tarixning ob'ektiv jarayoniga qo'shiladi.

Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani «madaniyat» tushunchasini qo'llanishiga qarab quyidagicha o'rganadi: a) Individual-shaxs madaniyati; b) guruhii madaniyat-milliy, sinfiy, tabaqaviy, kasbiy, oilaviy; v) makon va zamonda cheklangan muayyan tipdagi jamiyat madaniyati; g) insoniyat madaniyati.

Madaniyatni qo'llanish jihatidan turlarga bo'lish munozarali bo'lsa-da, biz ularning mavjudligini inkor qila olmaymiz. Ijtimoiy taraqqiyotlarning tafovutlarini yo'qotmaydi, balki, aksincha, uning xilma-xilligini yanada

kengaytiradi. Shuning uchun ularni tobora chuqurroq o'rganish madaniyat to'g'risidagi tasavvurimizni kengayib borishiga xizmat qiladi.

Madaniyat tushunchasi qo'llanish jihatidan xilma-xil bo'lgani kabi, kundalik hayotda (oddiy ong) va fanda ham turli mazmun kasb etadi. Biz «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «xatti-harakat madaniyati» kabi iboralardan foydalanamiz va ularga ko'nikib qolganmiz. Kundalik hayotda madaniyatdan voqelikni baholash tushunchasi sifatida va shaxsning ma'lumotlilik, xushmuomalaligi, ozodaliligi, vazminligi kabi xususiyatlari bilan bog'lab, tushuntirishga odatga aylangan. Madaniyatli kishi tushunchasiga qo'shib ishlatiluvchi sifatlar juda keng bo'lib, uni qo'llash jamiyatning umumiy madaniy darajasi va shaxsning sotsial statusiga bog'liqdir. Hozirgi davrda «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati» va boshqalar to'g'risida ko'p gapirilmoqda. Bu iboralar orqali madaniyat deganda ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat ko'rsatishlari tushuniladi. Ba'zan madaniyat to'g'risidagi tasavvurlar shaharlar turmush tarzi, kinoteatrlar, teatrlar va kutubxonalarga tez-tez borib turish «madaniy» kishilar bilan do'stlashish va chiroyli narsalar bilan bog'liq deb fikr qilinadi. Ro'znomalarda, statistik ma'lumotlarda «iqtisod va madaniyat», «fan va madaniyat», «siyosat va madaniyat» iboralari ko'p ishlatiladi, bunda madaniyat ma'naviy ustqurma yoki axloq va san'at sohalari bilan cheklangan. Ilmiy nuqtai nazardan iqtisodni, siyosatni va fanni madaniyatdan tashqari turuvchi soha deb hisoblash haqiqatdan yiroqdir. Shuningdek, klassik qadriyatlar va san'atning buyuk namunalari, ideal va yuksak intilishlar madaniyatga taalluqli sohalar bo'lib, oddiy, kundalik narsalar unga yotdir degan fikrlar asossizdir. Kundalik hayotda madaniyatga faqat qadriyatlar yig'indisi sifatida qaralishi ham to'g'ri emas, chunki madaniyatda insoniyatga zararli bo'lgan, eskilik qoldiqlari, to'liq tekshirib ko'rilmagan «yangiliklar» kabi salbiy narsalar ham o'zlashtirilishi mumkin. Kundalik hayotda va fanda madaniyat atamasidan foydalanish to'g'risidagi mulohazalarni xulosa qilib shuni aytish mumkinki, madaniyat eng keng ma'noda insonni o'rab turgan tabiatdan, ijtimoiy munosabatlarda va

bevosita o'zida stixiyali ravishda vujudga kelgan tayyor ma'lumotlardan foydalanishni, ongli ravishda ajratib olishni taqozo etadi. Madaniyat tabiatdan farq qiladi, an'analar, ramzlar, til, bevosita taqlid qilish va amaliy o'rganish orqali avloddan-avlodga singdiriladi. Madaniyat shaxs tomonidan, uning sotsial jihatdan shakllanishi jarayonida o'zlashtiriladi va asosan keng tarqalgan va ko'pchilik qabul qilgan axloq, tafakkur va his qilishning parchalaridan tashkil topib, individual harakatlar hissasi bunda juda kamdir.

Madaniyatni ilmiy tushunish oddiy ongdan quyidagilarga ko'ra farq qiladi. Birinchidan, u juda keng bo'lib kishilar faoliyatining barcha uslublarini, ijtimoiy hayotning barcha shakllarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, kundalik hayotda hissiy bezab ko'rsatilgan va qimmat jihatlarga urg'u berilgan tasavvurlardan farq qilib, fanda tavsifiy ta'rif berish bilan cheklanadi.

Oddiy ongda madaniyatni tushunishning xususiyati bevosita unda amaliy ishtirok etilishiga bog'liqligidadir. Madaniy voqeliklarga inson befarq munosabatda bo'la olmaydi. Uning qadriyatlarga munosabati va hissiy emotsional tasavvurlari bolalik davrida to'plagan tajribasidan boshlanadi va kishining jamiyatda tutgan o'rniga, yoshiga, mavqeiga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan u o'ziga begona bo'lgan urf-odatlar va xatti-harakatlarga nisbatan extiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi.

Fan esa bevosita umumiy ahamiyatga ega bo'lgan, ob'ektiv haqiqatga mos tushunchalardan foydalanishi kerak.

1.

qadriyat

(aksiologik) o'lchovi asosidagi ta'rif. Bunda madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qimmatlarning yig'indisidan ibort deb talqin etiladi. Madaniyat inson faoliyatidan tashqarida mavjud emas. Baholash qadriyat nuqtai nazaridan voqelikni tahlil qilish faoliyatining tabiiy va zarur bo'lgan shartidir. Madaniyat nimada namoyon bo'lishidan qat'i nazar muayyan qadriy o'lchovga ega bo'ladi. Madaniyat tushunchasi taraqqiyot, tarix, inson insonparvarlik kabi kategoriyalar bilan bir qatorda turadi. Insonning faoliyat

natijasi, muayyan qadriyatlarga ega bo'lgan voqelik predmetli aksiologik ta'rifning negizini tashkil etadi. U kishilarning ishlab chiqarish, ijtimoiy va aqliy faoliyatni qamrab oladi. Bu ta'rif kamchiliklardan ham holi emas. U voqelikni yaxlit idrok etishga, natijalarni mexanik hisobga olishga asoslangan. Bunday yondoshuv voqelikka sub'ektiv baho berishga imkoniyat yaratadi. Aksiologik yondoshuv doirasida madaniyat faoliyat natijasi-o'tmishga aylanib qolib, o'tmish va hozirgi zamon bilan tabiiy aloqalar buzilishi mumkin. qadriy yondoshuvning zaif tomonlarini ko'rsatish boshqa davrga xos bo'lgan qimmatlar tizimidan voz kechishini anglatmaydi.

2.

Madaniyatni

«faoliyat» tushunchasi asosida ta'riflash. Madaniyatning umumiy tabiatini idrok etishga qilingan harakat tufayli madaniyatni kishilarning ijodiy faoliyati jarayoni sifatida tushunish vujudga keldi. Faoliyat kategoriyasi o'rganish ob'ekti inson bo'lgan fanlar harakatini integratsiya qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Madaniyatni ijodiy faoliyat va inson faoliyatining o'ziga xos uslubi sifatida ta'riflash konsepsiyasi bir qator muhim masalalarda bir-birini to'ldiradi. Jamiyat nafaqat qayta qurishga, balki an'analarni, madaniy yodgorliklarni saqlab qolishga ham muhtojdir. Jamiyatning amaliy va nazariy, moddiy va ma'naviy kabi har qanday faoliyati ijodiy soha bilan birga o'zida faoliyat ko'rsatish va madaniyatning o'zlashtirish aspektlarini mujassamlashtiradi. Ijodiyot faoliyat ko'lami qancha katta bo'lsa, madaniyatning ishlab turishi funksiyasi va kelgusi avlodlarga yetkazib berish uchun zarur bo'lgan faoliyat ko'lami shuncha keng bo'ladi. Faoliyat maqsadli yo'naltirilgan aktivlikdir. Inson qanchalik faol harakat qilsa, shunchalik madaniyatning «chegaralari» yo'qolib boradi. Bu chegaralar vaqt, makon va qimmat o'lchovlariga ega. Faqatgina belgilangan vaqt intervalida inson faoliyati natijalarini to'g'ri tasavvur qilish va ularni rejalashtirish mumkin. Faoliyat natijasi, boshlanishidan qanchalik yiroq bo'lsa, shunchalik uni madaniyatga munosabati noaniqlashib boradi. Makonda va qiymat chegaralarida ham xuddi shunday xususiyatlar mavjud. Intensiv faoliyat chegaralarni kengaytiradi, lekin bunda vujudga keluvchi voqeliklar mavjud madaniyat uchun begona va xatarli bo'lishi

ham mumkin. Shuningdek, ushbu yondoshuvga xos bo'lgan madaniyatning tirik asosidan falsafiy abstraksiyalar dunyosiga o'tishga intilishi, hozirgi davrga xos bo'lgan texnokratik tafakkur ta'sirini kuchayishiga olib keladi. Ushbu ta'rifning kuchli tomonlari mavjudligiga qaramasdan, amalda u tarixiy-madaniy izlanishlardan yiroq bo'lib qolmoqda.

Informasion ta'rif madaniyatni «barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi», uni tashkil etish va saqlash uslublari sifatida ta'riflab, madaniyat informatsiyalar ombori emas», u nihoyatda murakkab tashkil etilgan mexanizm bo'lib, u informatsiyani doimiy ravishda eng foydali va qulay uslublarni ishlab chiqqan holda saqlaydi, yangi informatsiyalarni qabul qiladi, ularni qayta ma'lumotlarga aylantiradi, ularni belgilarini bir tizimdan boshqasiga o'tkazadi, deb izohlaydi.

«Barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi» deganda biz misol uchun xotirani tushunishimiz mumkin. Chunki xotira mexanik mazmunga ega emas, balki ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotiraning eng muhim ma'naviy ahamiyati shundaki, u vaqt to'sig'ini yengadi va o'linga qarshi turadi. Umumiy xususiyatlarga muvofiq biz madaniyatni xotira bilan qiyoslashimiz mumkin. Bunda biz alohida olingan shaxsning xotirasini emas, balki jamiyat xotirasini nazarda tutamiz.

Yu.M. Lotmanning fikricha bir qator qoidalar, cheklashlar sifatida namoyon bo'luvchi tashkiliy vaziyat madaniyatni belgilovchi xususiyati hisoblanadi. K. Levi-Strosning fikriga ko'ra, «qaerda qoida bo'lsa, shu yerda madaniyat boshlanadi. Inson tabiatidagi barcha umumiylik tabiatga tegishli bo'ladi va stixiyali avtomatizm bilan xarakterlanadi, majburlash normalari bilan belgilanuvchi sifatlar madaniyat sohasiga tegishli bo'lib o'zida nisbiylik va xususiylikni mujassamlashtiradi»⁷.

Yu.M. Lotman ta'kidlaydiki, «madaniyat entropiyasi» informatsiyaga aylantirishning eng mukammal mexanizmidir. Bu mexanizm informatsiyani saqlashi va uzatishi bilan birga uning ko'lamlarini kengaytiradi. O'z-o'zini doimiy

⁷ Lotman Yu.M, Stati po tipologii kulturi. Tartu. 1970. 7.b.

ravishda mukammallashtirishi va rivojlantirib borishi uning qonunidir. Shuning uchun madaniyat bir vaqtda ham stabillik ham dinamizm xususiyatlarini namoyish qilishi kerak. Shu ma'noda madaniyat tirik organizm va san'at asarlariga xos bo'lgan xususiyatlariga ega. Madaniyatni insoniyat tomonidan yaratilgan yaxlit badiiy asar sifatida qabul qilishimiz lozim.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, Madaniyatshunoslik kursi gumanitar fanlar qatorida oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi hozirgi davr talabiga mos keladi. Jamiyat hayotidagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy, siyosiy tadbirlar va huquq-tartibotni mustahkamlash bilangina to'la hal qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatning ma'naviy hayotini ham qayta qurish talab etiladi. «Ma'naviyat yo'q joyda- degan edi Prezident I.A. Karimov- xech qachon baxt-saodat bo'lmaydi».

Madaniyatshunoslik talabalarga jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniyatini rivojlanish tarixi, xususiyatlari, o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni berish bilan ayni paytda, milliy madaniyatga va o'zga millatlar madaniyatlariga, qadriyatlariga ularni hurmat ruhida tarbiyalashda, madaniyat yodgorliklariga ijodiy munosabatda bo'lishlarida, ma'naviy jihatdan rivojlanishlarida ko'maklashadi.

Nazorat uchun

savollar

- | | |
|---|------------------|
| 1. | Madaniyatshuno |
| slik fanining predmeti, u nimani o'rganadi? | |
| 2. | Madaniyatshunosl |
| ik ilmining asosiy yo'nalishlarini sanang? | |
| 3. | «Madaniyat» |
| atamasi fanda qachon paydo bo'lgan? | |
| 4. | «Madaniyat» |
| deganda qanday ma'no va hodisani tushunasiz? | |
| 5. | «Madaniyat» |
| tushunchasining qanday asosiy ta'rif, tasniflarini bilasiz? | |

6. Tabiat bilan madaniyat (ikkinchi tabiat) ni qanday farqli tomonlari mavjud?
7. Inson va jamiyat hayotida madaniyatni tutgan o‘rnini tushuntiring?
8. Madaniyatning ahamiyati xususidagi buyuk mutafakkirlarning fikrlarini eslang.
9. Madaniyatning qanday tiplari mavjud?
10. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog‘liq bilimlarning ahamiyati nimada?

Mustaqil ish savollari

1. "Madaniyat" tushunchasining mazmun-mohiyati tahlil qilinadi (krossvord tayyorlash orqali)
2. Madaniyat va shaxs kamoloti. Madaniyat va jamiyat (Esse)
Madaniyatning ahamiyati haqidagi buyuk mutafakkirlarning fikrlarini jamlash.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma’naviyat” 2008.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O‘zbekiston, 2009.
4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O‘zbekiston”, 2010.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O‘zbekiston”, 1999 y.

6. Karimov I.A.
Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
7. Karimov I.A.
Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi.
(Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining
savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
8. Karimov I.A.
Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.:
O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.
9. Karimov I.A Biz
tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik
yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
10. Karimov I.A.
O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.:
“O‘zbekiston”, 2005 y.
11. Akramov Sh. va
boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalari. –T.; «O‘zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va
ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo‘raev N.
Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.
14. Xayrullaev M.
O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Komilov N.
Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M.
Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
3. Tulenov J.
Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.

4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

2-MAVZU

MADANIYAT

RIVOJLANISHINING

ASOSIY QONUNIYATLARI

Darsning maqsadi. Madaniyatning asosiy 3ta soxasi: moddiy manaviyat, ma’naviy manaviyat va badiiy madaniyat xaqida tasavvurlarni shakillantirish, madaniyatning turli funksiyalari va qonuniyatlari xaqida ma’lumot berish.

Tayanch tushunchalar

Moddiy madaniyat, ma’naviy madaniyat, baddiy manaviyat, qadiriya, inkulturatsiya, individualizatsiya, singifikativ, kommunikativ.

Asosiy savollar.

1. Moddiy va ma’naviy madaniyat va ularning o‘zaro aloqadorligi.
2. Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi o‘rni.
3. Madaniyat boyliklari (madaniy qadriyatlar).

Madaniy jarayonning o‘ziga xosligi shundaki, madaniyat hodisasi xar doim shakl va mazmun, borliq va munosabat, narsaning mavjudligi va uning ramziy mazmuni uyg‘unligiga ega bo‘ladi. Moddiy madaniyat va ma’naviy madaniyat-madaniyatning asosiy ikki sohasi bo‘lib, bir-biri bilan o‘zaro aloqada, o‘zaro ta’sirda va bir-birini taqazo qilgan holda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma’lum bir ma’naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi, o‘z navbatda ma’naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg‘unlikda mujassam bo‘ladi.

Moddiy madaniyatning ma’naviyatdan tarixan ayriligi faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang‘ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma’naviy faoliyat

maxsus sohaga aylangach axloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshladi.

Uzoq vaqtlar fanda madaniyat deganda faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutildi. Negaki, borliqni haqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi deb hisoblashgan. Shuning uchun, birinchi o'rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi fan axloq, nafosat bo'lib keldi. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga e'tibor berilmadi. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun qiziqarsiz, hisoblangan.

Industrial jamiyatining vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va texnologiyalarini tezda almashishi madaniyatshunoslarni insoniyatning barcha moddiy madaniyatini o'rganishga majbur qildi.

Kishilarning amaliy qayta o'zgartiruvchilik faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan bog'liqligi moddiy madaniyatning o'ziga xos sohalarga bo'linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarga zaruriyat tug'dirdi.

Moddiy madaniyatning **birinchi katta sohasi** bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa vositalari, texnika qurilmalari. Xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan narsalarning barchasi, shuningdek moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnika madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatining maxsus qismini ishlab chiqarish texnologiyalari, mehnat faoliyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy ko'lami, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari tashkil qiladi.

Moddiy madaniyatning **ikkinchi sohasi** ijtimoiy hayot va uning barcha tarmoqlarining me'yoriy harakatini ta'minlovchi ko'plab ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faoliyati bilan bog'liq. Bu turli hokimiyat tuzilmalari va unga munosib boshqaruv shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta'lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish, sog'liqni saqlash va dam olish, bo'sh vaqt va ko'ngil ochish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o'zgartiradi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatining **uchinchi sohasi** (ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o'zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning bu sohasi nafaqat insoniyatni shunchaki biomavjudotlik muammolarini tadqiq qilmasdan, balki avlodlarning o'zaro munosabatlari muammolarini ham tahlil qiladi.

Inson ulg'ayishi va jamoaga mansubligi mezonidan boshqa jamiyat madaniyati a'zosi sifatida shakllanishi mumkin. Ikki xil, ba'zan insonni ikki turdan ham ko'proq madaniyatga mansubligi uni ko'p tomonlama, turli madaniy olamga mansub qiladi. Ammo, bunda ma'lum xavf ham yashirin bo'ladi. Ya'ni, ulg'ayuvchi avlod jamiyatga aralashuvi jarayonida begona madaniyatlarning aralashuvi yoshlarni o'zining madaniyat manbaidan ayrilishiga, o'z etnik an'analarni tushunmasligiga olib keladi. O'z milliy madaniyatidan mahrum kishi manqurtga aylanadi va har qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. Shuning uchun meros, madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash o'ta muhim.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi doirasiga inson hayot faoliyatining genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik xususiyatlari haqidagi, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari aks etuvchi madaniy an'analarni va sog'lom odatlarga to'g'ri keladigan insonning tartibli ovqatlanish va turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansub.

Umuman, moddiy madaniyatga mehnat madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, turmush madaniyati, ekologik madaniyatlar kiradi. Ishlab chiqarish vositalari moddiy madaniyatning muhim qismidir. Zamonaviy texnika yutuqlari jamiyat moddiy madaniyatning asosini belgilovchi jihatdir. Maishiy turmushdagi iste'mol buyumlari ham har bir xalqning moddiy hayot darajasini belgilaydi. Shu o'rinda moddiy madaniyat ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarining oddiy majmuidangina iborat bo'lmay, ularni ijodiy o'zlashtirish, yangidan yaratish, ulardan mukammal foydalanish usullari hamdir. Bunda ijodiy salohiyat, malaka va g'oya yangidan moddiylashib, shaxs, jamiyat, millat, xalq, davlat umuminsoniy mazmun ham kasb etadi.

Moddiy madaniyat muayyan tarixiy davrda jamiyatda mavjud bo'lgan buyumlarni moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi.

Tarixiy davrlarda madaniyatning keng ko'lamli rivoji sivilizatsiya tushunchasida ham ifodalanadi. Sivilizatsiya ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyoti bosqichini bildirib, moddiy madaniyatning turdosh nomidir. Hozirgi davrda sivilizatsiya insoniyatga begona bo'lgan ob'ektlarni qayta o'zgartirishni bildiradi, madaniyat esa insonning fazilati va holati, tashqi dunyoga bog'liqligi yoki erkinligining mezonidir. Nemis olimi O. Shpengler, sivilizatsiya tafakkurni bir qolipga solib qo'yadi, umum qabul qilgan haqiqatlarni mutloqatlashtiradi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, sivilizatsiyani urbanizatsiyaga, hatto olamni noinsonlashtirishga olib keladi, Sivilizatsiya va fan o'zligicha ma'naviy taraqqiyotni ta'minlay olmaydi, bu yerda aqliy, axloqiy va estetik yutuqlarni mujassam qilgan ma'naviy tuzilma zarur degan fikrlar mavjud.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgaritdan o'rganila boshlangan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlanishga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanday sifatlarga ega bo'lishlari kerakligi va ma'naviy ijodkorlik jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat hodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar hayolat, fantastik tadqiqotlarga e'tiborlarini qaratadi. Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning paydo bo'lish davridan boshlangan. Insondagi ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro hamkorlikda, uni o'zlashtirishi davomida yo'qolib, bilimi rivojlandi. Undagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va xissiy imkoniyatlar kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va his qiluvchi mavjudod sifatidagi dastlabki davridanoq o'ziga xos dunyosini yarata boshladi: Moddiy va ideal dunyosi taraqqiyotining har bir davrida fikrlash va his qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tomonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud. Insonning ideal dunyosi- bu uzluksiz

harakat shaklining benihoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud, biroq, ularning barchasi ilk butunlik elementlari bo'lib qoladi. Fan, din, falsafa, san'at, axloq, xuquq, siyosat, mafkura, milliy o'zlik ma'naviy madaniyatning aniq shakllari hisoblanadi. Alohida shakldagi ma'naviyatning xususiyati maxsus tuzilish va ma'lum vazifalar majmuidan iborat, har birining o'ziga xosligida ifodalanadi. Ma'naviy madaniyatning ayrim shakllari (fan, san'at) «chegaralanganlikda» farqlanadi, ya'ni ma'naviy madaniyatning aniq sohasiga aylanadi, boshqa shakllarida (axloqiy, estetik) faoliyatning barcha turlari qorishib ketadi. Madaniyatdagi hayratlanarli funksional haqqoniylik shuki, unda hech bir ortiqcha, shunchaki narsa yo'q, barcha madaniyat hodisasi o'zaro foydali umumiy aloqadorlikda kechadi. Tadqiqotchilar madaniyatning turli funksiyalarini ko'rsatadilar. Jumladan:

Olamni o'zlashtirish va qayta o'zgartirish; bunda u mavjud narsalarning jismoniy talablarini, shuningdek ijoddagi hayotiy talablarni qondirish zarurati bilan bog'liq.

Himoya-moslashuv vazifasi; jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi muvofiqlikni saqlash. Ushbu funksiya uzoq vaqt qiyin tabiiy sharoitlarda barcha yangi himoya vositalarini ishlab chiqishda va ko'niktirishda (olov, turar joy, kiyim, dehqonchilik va hok.) odamning omon qolishini ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda o'ta jiddiy bo'lib turgan muammo tabiatni himoya qiluvchi vositalarni yaratish, bunda ekologik mezon, ekologik tafakkurning keng qo'lamda yoyilishini amalga oshirish zarur.

Signifikativ funksiya (belgilash, ro'yxatga olish mazmunida):- mazmun, ma'no, nom, belgilar ko'lamini ishlab chiqish vositasida dunyoning qiyofasida, voqelikni belgi tizimining yaratilishi. Sezgilar ham, tashqi idrok ham, na shuurning bevosita kechinmalar holidagi yig'indisi ham yo'nalishni aniqlash tizimini insonga ta'minlab bermaydi. Bu vazifani ma'lumotlarni o'zida

saqlamasdan, nazariy modellar va axborotlar bilimini to'plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo'lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi. **Axborotlarni o'zlashtirish va yig'ish funksiyasi** xabarlarni yig'ish va saqlash vositasi tabiiy xotira yoki xabarlarni narsalarga yozish (qo'lyozmalar, kartinalar, plastinkalar, kitoblar, kinotasmalar, ohonrabo yoki raqamli yozuvlar) bo'lishi mumkin. Har qanday holatda axborotlarni tashkil qilish, uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilar tizimi zarur. hozirgi davrda til belgilar tizimining keng qo'llami va o'ta ahamiyatlisi bo'lib qolmoqda.

Kommunikativ funksiya (aloqa almashuv)- mohiyatni aniqlashda bilimlar, fikrlar, ma'naviy kuchlarni almashlash. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, axborot, o'zaro amaliy hamkorlikni taqozo qiladi, negaki, faqat turli tiplarning munosabati (an'anaviy, funksional-ahamiyatli, shaxslararo, ishlab chiqaruvchi, ma'rifiy-madaniy) jamiyatning tuzum sifatida mavjudligini va uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

Normativiylik funksiya (mezon-me'yoriy)- kishilar hulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatni bir butunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirish. Me'yor-qoida qandaydir harakat yoki qandaydir predmetlar, narsalarni yaratish sohasida aniq ko'rsatmadir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlik an'analarga tayanuvchi majburiy, taqiqlovchi me'yorlar mavjud (huquqiy, axloqiy me'yorlar), biroq ularning mazmuni bor jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish, aniq chegaralar bilan belgilash.

Ruhiy yoki «loyihaviy» mo''tadillik- bayramlar, diniy marosimlar, o'yin, tomosha jarayonlarida ruhiy zo'riqlashlarni bartaraf qilish. qoniqarsiz istaklar, ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda taqiqlanuvchi janjallar mavjudligi ruhiy zo'riqlashlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar yetkazadi, balki, ommaviylik kasb etib, jamiyat harakatini izdan chiqarishi mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz xissiyotdan xalos bo'lish mexanizmi ishlab chiqilgan.

Xullas, kishilar yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar, boyliklar ularning qobiliyatlari, munosabatlari va mohiyatli kuchlari namoyon bo'lishidan iborat. Inson madaniyat sohasida bu ma'naviy qadriyatlarga o'z munosabatini bildirar ekan, ayni vaqtda, o'zi rivojlanadigan, o'zi o'zgarib turadigan mohiyat sifatida ham namoyon bo'ladi. Demak, madaniyat narsalar shaklida, inson faoliyatining tayyor mahsulotlari shaklida va insonning jonli qobiliyatlari, bilimlari shaklida yashab turadi.

Kishilar ijtimoiy tajriba jarayonida zaruriy moddiy shart-sharoit va hayot vositalarini yaratish bilangina kifoyalanmay, ayni chog'da o'z ongini ham takomillashtiradi. Ijtimoiy ong shakllarini (dunyoqarash, axloq, huquq, estetik ong) vujudga keltiradilar yoki ma'naviy ishlab chiqarish faoliyatni amalga oshiradilar. Bularning majmui ma'naviy madaniyat sohasini tashkil etadi.

Ma'naviy madaniyat kishilar ma'naviy ijodkorligi faoliyatlari natijalari-tasavvurlar, g'oyalar, ilmiy bilimlar, diniy qarashlar, san'at sohalari, axloqiy va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqarishdan hosil bo'ladi. Bunday ma'naviy qadriyatlar o'zicha paydo bo'lmaydi, balki muayyan taraqqiyot bosqichida o'zaro munosabatga kiradigan kishilar tomonidan yaratiladi. Ma'naviy madaniyat – ma'naviy ijodning shunchaki mahsuloti bo'lmay, balki ijodiy faoliyatni amalga oshiradigan kishilar o'rtasidagi munosabatni ham bildiradi. Shuningdek, ma'naviy madaniyat ta'lim va fan sohasi bilan bog'langan ilmiy faoliyat va bilim olish jarayoni bilan uzviy bo'lgan bilish madaniyatini, axloqiy va estetik madaniyatni o'z ichiga oladi. Natijada, ma'naviy madaniyat o'zaro uzviy bog'liqda inson ma'naviy fazilati va faoliyatining narsalarda moddiylashgan shaklida, inson tomonidan yaratilgan ma'naviy qadriyatlar shaklida (ilm, san'at, huquq, axloq qoidalarida) mavjud bo'ladi.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:

- **«Gominizatsiya»** - urug'doshlik xususiyatlarini o'rganish. Madaniyat «aqlli odam» uchun xos bo'lgan-nutq, narsalarni ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususiyatlarini har bir odam o'rganishga imkon yaratadi. -**Sotsializatsiya**-(umumlashtirish)- jamiyat hayoti uchun uning haqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan

ma'lum miqdordagi shartlarni o'zlashtirish. Bu funktsiya idrok, tafakkur, nutq, so'zlarni qo'llanilishi, ohangi, imo-ishora va shama, tipik hodisalarga munosabat tarzi, shuningdek, talab va qadriyat yo'nalishlari tizimini shakllantirish kabi andozaviy usullarning mustahkamlanishi bilan bog'liq.

- Inkulturatsiya - **avvalo o'z xalqining, keyin esa umuminsoniy madaniy merosga (aralashish) munosabatda bo'lish (Bu jarayonni muhokama qilishga alohida mavzu bag'ishlanadi).**

- Individualizatsiya - **madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida- (jamiyat, insoniyat) eng asosiy bo'g'in bo'lib, bu har bir aniq shaxs madaniyatining barkamollik darajasiga jamiyat yoki butun insoniyat madaniyati bog'liq bo'lishini bildiradi.**

Har qanday jamiyat ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi, boy bilim olami bo'lib, u insonni qaerda yashashi va harakat qilishini, umuman, dunyodagi va jamiyatdagi o'rnini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun o'ta shaxsiy mohiyat va mazmun kasb etib, inson u orqali boshqa kishilar bilan, butun jamiyat bilan munosabat o'rnatadi. qadriyatlar jamiyatga manzur bo'luvchi axloq shakllarini yaratishda va anglashda insonga yordam beradi. Taxsinga loyiq joyi shundaki, insonda boshqalarga nisbatan munozarali emas, balki muloyim munosabat shakllanadi. Munozaralar tug'ilgan hollarda jamiyatni mustahkamlashga munosib bo'lgan bartaraf qilishning qulay usullari topiladi.

Jamiyat, avvalo tarixning muayyan bir taraqqiyoti bosqichida tabiatdan ajralib chiqqan moddiy dunyoning tarkibiy qismi bo'lib, rivojlanuvchi kishilar hayotiy faoliyatlarining majmuidir. Shuningdek, jamiyat kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tizimning aniq tipi. Ishlab chiqarish munosabatlarining majmui ijtimoiy munosabatlar deyiluvchi jamiyatni, ya'ni tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichidagi jamiyatni vujudga keltiradi.

Shaxs bilan jamiyatning o'zaro munosabatlari turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib, shaxs madaniyati jamiyat madaniyatini belgilaydi va shaxs madaniyati ham o'z navbatida muayyan bir jamiyat madaniyatida shakllanadi.

Har bir jamiyat shaxs madaniyatini kamol toptirishda o'zining me'yoriy qadriyatlarini belgilaydi va shaxsning ma'naviy ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Jamiyat bilan shaxsning o'zaro munosabati, shaxsning erkinligi, uning huquq va burchlari, insoniy qadriyatlar haqidagi muammo barcha tarixiy davrlardagi muhim masala hisoblangan.

Inson tabiatning oliy mahsuli bo'lib, uning mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Inson ayni paytda ham tarixiy taraqqiyotning mahsuli, ham uning sub'ektidir. Ijtimoiy munosabatlar insonni ijtimoiy vujudga aylantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi. Inson ishlab chiqarish jarayonida faqat narsalar yaratib qolmay, o'zini, o'z shaxsiyatini ham qayta yaratadi. Bu jarayonda inson o'zini takror ijod qiladi va shu jihatdan u ijtimoiy mavjudotdir.

Odamlarning ijtimoiy mohiyati shaxsda mujassamlashgan holda o'z ifodasini topadi. Shaxs odamning ijtimoiy mohiyati va ijtimoiy faoliyatining ifodalanishidir. Odam ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish natijasida shaxsga aylanadi.

Inson ijtimoiy munosabatlar yig'indisi sifatida muayyan huquq va burchlarga egadir. Bu uning shaxs ekanligini ifodalaydi. Individ shaxsga aylanishi uchun bir qancha huquq va erkinliklarga ega bo'lishi lozim. Shaxs deyilganda, umuman insonni emas, balki tipik va erkinliklarga ega bo'lgan odam tushuniladi. U ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lgan odamdir.

Individ alohida bir kishi bo'lib, boshqalardan farqlanuvchi xususiyatlarga ega. Individ ham ijtimoiy mavjudotdir. U ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish asosida shaxs sifatida shakllanadi. Individning shaxs tariqasida voyaga yeta borishi u mansub bo'lgan tarixiy sharoitlardan, yashab, ta'lim-tarbiya olib turgan jamiyatdan ajralmasdir.

Shaxsni jamiyatdan, ijtimoiy munosabatlardan ajratib bo'lmaganidek, jamiyat taraqqiyoti ham insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabat bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan munosabatlardir. Ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shaxs turmushining turli-tuman

ko'inishlari, xususiyatlari shakllanadi. Shaxsning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. har bir shaxsda u mansub bo'lgan jamoaga, millatga, elatga, jamiyatga xos jami xususiyatlar va belgilar bo'ladi. Shaxs o'z hayotining butun mazmunini jamiyatdan, kishilar jamoasidan oladi. har qanday shaxs ob'ektiv shart-sharoitlar va sub'ektiv omillarning uzviy birligi ta'siri ostida shakllanadi. Shaxs kamolatida ob'ektiv shart-sharoitlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oila, o'quv dargohlar, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, matbuot, mahalla, ko'cha singari omillar ham shaxsni tarbiyalashda muhimdir. Ob'ektiv shart-sharoitlarning shaxsga ta'siri sub'ektiv omillar orqali o'tadi.

Shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida muayyan erkinlikka ham egadir. Uning erkinlik darajasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga, mulkiy munosabatlarga ham bog'liq. Erkinlik har bir shaxsning tabiiy huquqidir. Shaxslarning insoniy huquqlari va erkinliklarni chegaralab qo'yish, paymol qilish; milliy, diniy kamsitishlar; irqchilik; xalqlarning tili, urf-odatlar, tarixi, madaniy meroslari, milliy qadriyatlariga bepisand qarash, ularning huquq va manfaatlarini kamsitishdir.

Shaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari uning jamiyat va umuminsoniyat oldidagi burchi va ma'suliyati ham bor. Inson o'zi yashab turgan jamiyatning qonun-qoidalar, tartiblari, axloqiy, huquqiy normalariga amal qilmaslik, uning muammolari, qiyinchiliklariga befarq qarash aslo mumkin emas. Har bir mamlakatning konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan qonunlarga amal qilish, boshqa fuqarolarning milliy qadr-qimmatini hurmatlash, jamiyat manfaatlariga, turmush tarziga, odob-axloq va madaniyatga zid va nojo'ya harakatlarga murosasiz bo'lish, Vatanni himoya qilish va boshqa shu kabilar shaxsning burchi va ma'suliyatidan iborat.

Har bir shaxsning umumxalq manfaatlariga to'la taalluqli bo'lgan burchlar va ma'suliyatlari ham bo'ladi. Bular tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini qo'riqlash, madaniy-tarixiy yodgorliklarni saqlash haqida g'amxo'rlik qilish, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan do'stlik, tinchlikni saqlash singarilardir.

Barcha sivilizatsiyali jamiyatlarda shaxsning erkini bo'g'ib qo'yish, uning huquqlariga yo'l bermaslik, unga hiyonat qilish yoki uning jamiyat oldidagi burch va ma'suliyatini bajarmasligi qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Barcha madaniyatli jamiyatning xususiyatini, uning mezon va mazmunini ziyolilar belgilaydi. Ziyolilik bu nafaqat keng bilimga ega bo'lishni, balki tashabbuskorlikni, javobgarlikni, axloqiy-estetik jur'atni va tug'ma iste'dodni bildiradi.

Ziyolilar-aqliy mehnatning xilma-xil murakkab turlari bilan shug'ullanuvchi qatlamdir (fan va madaniyat xodimlari, o'qituvchilar, muhandislar, texniklar, shifokorlar).

Madaniyatlilik deganda kamtarlik, halollik, rostgo'ylik, sahovatpeshalik, insonparvarlik, yaxshilik, sahiylik kabi insoniy fazilatlarga ega bo'lish, axloqiy qoidalarga to'la amal qilish, o'z millati hamda boshqa xalqlarni ham hurmat qilish xislatlari anglashiladi.

Ziyolilik aqliy kamolat egasi bo'lish, nazariy masalalarni anglashga, ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lishdir. «Ziyolilik» yuksak darajada kamol topgan intelligentni, keng bilimli, yuksak madaniyatlilikni anglatrsa, «Ziyoli» kishilarni tabaqalari orasidagi ijtimoiy qatlamni anglatadiki, bu qatlam yuqori malakali aqliy mehnat bilan mashg'uldir.

Yetarli bilimga ega bo'lmagan holda dunyodagi barcha narsalar to'g'risida fikr bildiruvchi kishi diletantdir. Diletantlik madaniyat kamligining belgisi bo'lib, chinakam madaniyat va ziyolilikka aloqasi yo'qdir.

Tarbiyalilik ziyolilikning asosiy belgisi bo'lib, uning umumiy madaniy saviyasi ko'pincha nutq madaniyatida aks etadi. Madaniy nutq avvalo to'g'ri nutq demakdir. Madaniyatli kishi obrazli, ifodali va chiroyli nutq orqali o'z fikrini bayon qiladi.

Ziyolining estetik didi baland bo'ladi, ya'ni san'at asarlarining go'zalligi to'g'risidagina emas, balki kishilarning, tabiatning va jamiyatning go'zalligi haqida fikr yuritishga, qo'pollik va adolatsizlikka qarshilik ko'rsatib uni bartaraf qilishga qodir bo'ladi. Hamma narsada me'yoriy va uyg'unlik tuyg'usi ziyolilikning yuksak xususiyatidir.

Ziyolilik bilim, ilm va tarbiya bilan kamol topadi. Ziyolilik tushunchasiga umumiy madaniyatdan tashqari qalb nozikligi, umuman, hayotga munosabatda yuksak ong, ijtimoiy faollik ham kiradi. Demak, «ziyolilik» tushunchasi faqat aqliy mehnat kishisiga taalluqli emas. Ziyoli deb chuqur intelegentga, intuitiv oliyjanoblikka ega bo'lgan, ma'naviy ehtiyojlari keng har bir kishini atash mumkin. Madaniyatshunoslikni o'rganishdan maqsad ziyolilikni tarbiyalashdir. Ziyoli- intellektual shaxs, uning madaniyatli kishidan farqi, jamiyat va millat taqdiriga ma'naviy javobgar bo'lgan shaxsligidadir. Intellektual shaxs individual holatlarda o'z fikridan qanoatlanmaydigan, o'ziga-o'zi qarshi boruvchi, o'zini-o'zi inkor qiluvchi ichki xususiyatlarga ega bo'lgan ziyolidir. Ziyolining shu xususiyatlarida komillik belgilari namoyon bo'ladi.

Shaxsning komillikka erishuvini ta'minlashda jamiyatdagi mehnat madaniyatini rivojlantirish, kishilarning siyosiy ongliligini oshirish, axloqiy va estetik nafosatini tarbiyalashda madaniyatning tarkibiy qismlari, sohalari katta vazifani bajaradi. Shaxsni sotsial jihatdan farqlanishiga ko'ra insonning mehnat madaniyati, munosabat madaniyati, axloq madaniyati, badiiy-tafakkur madaniyati, dunyoqarashi ruhni olami haqida gapirish mumkin. Madaniyat ijtimoiy tuzilma sifatida ilmiy bilimlarni, tafakkurni, axloqiy-estetik qadriyatlarni, axloqiy-huquqiy nizomlarni, urf-odat va an'analarni qamrab oladi.

Shaxs madaniyatining shakllanishida jamiyat madaniyatining quyidagi tizimlari ahamiyatlidir:

Siyosiy madaniyat- kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy- huquqiy g'oyalar majmui bo'lib, ma'naviy qadriyatlarning maxsus tizimini tashkil qiladi. Bu madaniyat tarixiy taraqqiyot bosqichlarida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga kelib, jamiyat siyosiy faoliyatiga uzviy bog'liq. Siyosiy madaniyat, siyosiy faoliyat sifatida, ya'ni insonlar faoliyatidagi tabiatni qayta yaratish va o'zlarini tarbiyalash jarayonlarini qamrab olib, «siyosiy ishlab chiqarishni» aks ettiradi. Bunda siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlar (sotsium) ning siyosiy hokimiyat uchun bo'lgan harakatlarini ifodalaydi, ma'naviy-nazariy

jihatdan esa ijtimoiy munosabatlarni tabaqaviy dunyoqarash ruhida anglash, muayyan siyosiy g'oyalar, dasturlar ishlab chiqish va targ'ib qilishni nazarda tutadi. Umuman, siyosiy madaniyat kishilar faoliyatining manfaatli va tabaqaviy jihatdan o'ziga xos shakli bo'lib, siyosiy munosabatlarni tabaqalar, shaxslar tomonidan faol o'zlashtirish jarayonini bildiradi. Siyosiy madaniyat tarkibiga: mafkura, siyosiy tajriba va an'analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat usullari kiradi.

Siyosiy madaniyatning mavjudlik usuli: jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi; amaliy siyosiy madaniyatdan iboratdir. Jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi- davlat boshqaruvining tarixiy tajribasi, siyosiy faoliyat vositalari, usullari, siyosiy bilimlar majmuidir. Amaliy siyosiy madaniyat esa- jamiyat, guruh, shaxs siyosiy hayotidagi mavjud madaniyatdir.

Siyosiy- madaniyat sotsial namoyon bo'lish shakli jihatidan jamiyat siyosiy madaniyatini sotsial guruhlar va shaxs siyosiy madaniyatiga ajratish mumkin. Jamiyat siyosiy madaniyati taraqqiyotning ma'lum bir bosqichidagi siyosiy-ijtimoiy qadriyatlar, siyosiy tuzilmalar, siyosiy faoliyat usullarining majmuidir. Shaxs siyosiy madaniyati esa, individ tomonidan jamiyatning siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy-ruhiy qadriyatlarini va usullarini o'zlashtirilishi hamda amalga oshirishi tizimidir. Shaxs siyosiy faoliyatida siyosiy madaniyatni bilish va amaliy faoliyatda qo'llash darajasining o'zaro bog'liqligi, yaxlit birligidan siyosiy madaniyat tarkib topadi.

Siyosiy madaniyat taraqqiyoti huquqiy madaniyat bilan bog'liq bo'lib, bu faqat qonunlarni bilish, huquqiy saviyadagina iborat bo'lmay, qonunlarga amal qilish va ularga bo'ysunish madaniyati demakdir. Umuman, huquqiy madaniyat-huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollikning birlikda namoyon bo'luvchi ma'naviy qadriyatlar tizimidir.

Iqtisodiy madaniyat tushunchasida iqtisodiy bilimlar va fikrlar uslubi bilan faol ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik omillari namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat mazmunida madaniyat va iqtisodning

o'zaro ta'sir xususiyatlari mavjud bo'lib, tarkibiga iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy munosabatlar kiradi.

Iqtisodiy ong avvalo, kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'z o'rnini anglashini bildirib, rasional bilimlarni, emotsional tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyat tarkibiga moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, mehnat va mehnat mahsulini o'zgartirish ham kiradi. Iqtisodiy faoliyat sub'ekti insondir. Mukammal fikr va yuksak ong faoliyatda moddiylashsagina iqtisodiy madaniyat hodisasiga aylanadi. Iqtisodiy tafakkur bilan iqtisodiy ong iqtisodiy odobning mezoni bo'lib, iqtisodiy ong faoliyatning fikriy obrazidir.

Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy madaniyatning asosini tashkil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy ongni belgilaydi, ularda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlar ishlab chiqarish darajasini emas, balki mulk, taqsimot, iste'mol bilan bog'liq munosabatlarni aks ettiradi. Iqtisodiy munosabatlar nomoddiy sohalarning ham qismi sifatida faoliyat jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi, jamiyat iqtisodiy madaniyatini ifodalaydi. Iqtisodiy madaniyatning mazmunini kishilarning turli sohalarda maqsadga muvofiq ijodiy faoliyati, yangi sifat natijalarini tashkil etadi.

Jamiyat iqtisodiy madaniyatida shaxsning iqtisodiy madaniyati uning o'zini kamol toptirishini anglatib, nafaqat madaniyat qadriyatlarini yaratishi, boyitishi va iste'mol qilish darajasini, balki o'z erkinligini yangi bosqichga ko'tarishini ta'minlaydi.

Iqtisodiy madaniyat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Bilish funksiyasi – iqtisod fanlarining holati, fan asoslarining tajribaga tadbiq etish usuli va yo'llarini bilib olishga da'vat etadi.
2. Dunyoqarash funksiyasi – asosan, ma'naviy-ruhiy mohiyatdagi iqtisodiy dunyoqarash bo'lib, iqtisodiy g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar tizimidan iborat.
3. Tarbiyaviy funksiya – iqtisodiy madaniyatni egallash, bilimlar yig'indisini e'tiqodga aylantirishdagi bosh manba ehtiyojlar va manfaatlardir. Bilimlar aql-idrok va yurakdan o'zlashtirilganda e'tiqodga aylanadi.

4. Amaliy funksiya yoki ishlab chiqarish funksiyasi- bunda iqtodiy madaniyat ma'naviy va amaliy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'ladi.

Axloqiy madaniyat – jamiyat, sotsium, individlar tomonidan axloqiy kamolat me'yorlariga erishish darajasidir. Kundalik turmushda, kishilar faoliyatida amal qiladigan va o'zlashtiriladigan axloqiy qadriyatlar axloqiy kamolat me'yorlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi.

Axloqiy ong tarixan o'zgaruvchi axloqiy munosabatlarni anglatib, axloqiylikning sub'ektiv jihatidir. Voqelikka va inson faoliyatiga qadriyat tarafidan munosabatda bo'lish axloqiy ongning muhim xususiyatidir.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning alohida ko'rinishi bo'lib, axloqiy faoliyatga bog'liq holda kishilar o'rtasida tarkib topadigan o'zaro bog'liqlik va aloqalar yig'indisidir.

Axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi, axloqiy munosabatlari yaxlit namoyon bo'lib, axloqiy talablar, fazilatlar insonparvarlik mohiyatini kasb etadi. Axloqiy faoliyat: axloqiy bilimlarni egallash; axloqiy tuyg'ularni shakllantirish; o'zini tarbiyalash; mehnatga mehr; axloqiy tarbiyalanganlik va hokozolardan tashkil topadi.

Axloqiy me'yorlar va qoidalar o'zida aniq tarixiy mazmun, muayyan jamiyatning ijtimoiy holatini aks ettiradi. Axloqiy madaniyat inson hulqining aniq ko'rinishiga ega bo'lmasdan mavjud bo'la olmaydi. Axloqiy madaniyat axloqiy ongdan tashqari kishilarning hulqi orqali reallashadi.

Jamiyatning axloqiy madaniyati mazmunan individ axloqiy madaniyatidan farq qiladi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi, shaxs axloqiy madaniyatida esa ana shu tizimning jihatlari individuallikda aks etadi. Bu ikki jihat bir-birini taqozo qiladi, bir-birini boyitadi.

Estetik madaniyat insonning ma'naviy-hissiy faoliyati bilan bog'langan munosabat va qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Estetik madaniyat sohasi-bu, insonning tevarak atrofini o'rab olgan voqelikka nisbatan bo'ladigan munosabatida o'zini erkin namoyon etishdir. Bu erkinlikning mohiyati shundaki,

inson predmetga, uning jinsi va turiga mos me'yorni topib gavdalantiradi, uni qayta ishlaydi.

Estetik madaniyat jamiyat madaniyatining ixtisoslashtirilgan qismi bo'lib, uning holatini san'at va estetik munosabatlar rivojlanishi bilan bog'lab tushuntirish mumkin.

Estetik munosabatlar va unga muvofiq keladigan estetik qadriyatlar tizimi estetik madaniyatning unsurlari hisoblanadi. Estetik madaniyatning xususiyatlari esa uning negizini tashkil etuvchi faoliyatning o'ziga hosligi bilan shartlangandir. Faoliyat amal qilmog'i uchun: faoliyat sub'ekti, faoliyat ob'ekti, faoliyatning o'zi bo'lishi kerak.

Madaniyat tizimida fan- moddiy va ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, fan ma'naviy ishlab chiqarishning mahsuli sifatida o'zida insonning mohiyatli kuchlarini ifoda etib, madaniyat hodisasi sifatida namoyon bo'ladi.

Fan madaniyat hodisasi sifatida bilimlarni ishlab chiqarish hususiyatlari nazarda tutiladi. Har qanday tasavvur va bilimlar singari fan ham ijtimoiy praktika, ijtimoiy ehtiyoj tufayli yuzaga keladi.⁸

Madaniyat tizimida din- insonning e'tiqod ramzi, oxirat va hayot tasavvurlarining ma'naviy va moddiy madaniyat sifatida namoyon bo'lishidir. Shuningdek, din barcha jamiyatlarda axloqni shakllantiruvchi soha bo'lib keldi va g'oyaviy-siyosiy yo'nalishlarga ega bo'ldi. Ibtidoiy davrlardan boshlab madaniyatning tarkibiy qismi sifatida shakllanib, jahondagi yirik madaniyatlar: budda, xristianlik, islom sivilizatsiyalarini yaratdi.

qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir.

Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblasa, boshqa bir tadqiqotchi Rikert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi. T. Parsons qadriyatni-me'yoriy andoza deb aytadi. Mazkur turli xil, hatto qarama-qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

⁸ M.Abdullaev. Madaniyatshunoslik asoslari. Far'ona, 1998 y., 40-bet.

qadriyat - kishilar hayotida o'ta ahamiyatli hodisadir. Uni madaniyat sohalari ro'yobga chiqargan hodisa sifatida bog'liqlikda anglash mumkin. Shunda xo'jalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, axloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuqtai nazardan qadriyatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustaqil va shartli tarzda farqlash mumkin. Moddiy nuqtai nazardan qadriyat hissiy (ya'ni oddiy his qilish organi)- bu hayotiy, maishiy, texnik, qoniqish qadriyati va boshqa; va ma'naviy-ilmiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqalarga bo'linadi. Ayrim qadriyatlar (xo'jalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'ni madaniyat, davr o'zgarishi bilan ular ham o'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida aniqlash qiyin emas; boshqa qadriyatlar esa doimiy, universal xususiyatga ega (axloqiy, badiiy).

Yuqorida ta'kidlanganidek qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruhlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy qo'lamdagi mazmun darajasi bo'yicha qadriyat uzviylikka ega. qadriyatning dastlabki darajasi oddiylari orasidan ajralgan aniq narsalar, holatlar, harakatlarning afzallari bilan bog'liq. Ikkinchi darajasi esa, ma'lum individga yaqin bo'lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishga mos keluvchi obrazlar harakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan bog'liq. Uchinchi daraja- bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlardagi tanlanish bo'lib, bunda ezgulik, haqiqat, go'zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi yovuzlik, yolg'on, hunuklik, betartiblik, qashshoqlik mujassamlilikda namoyon bo'ladi yoki bu taqdir bilan bog'liq o'ta yuksak tanlash hisoblanadi (buddizmida nirvan, so'ffiylikda fano singari).

qadriyatlarning ierarxiyaga asoslangan murakkab tizimida individdagi singari turli toifadagi umumning ham o'ziga xosligi asosiy va takroriy, markaziy va chetdagi, ustunlik va holatdagi tarzlarga ajratish mumkin. qadriyatlar ro'yxati har bir jamiyatning milliy va o'ziga xos sivilizatsiyasi bilan bog'liq holda keskin farqlanadi. hamma davrlarda, barcha xalqlarda eng yuksak qariyatlar ezgulik, hayot, mehnat, sevgi, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

qadriyatlarning muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatning haqiqiy yoki ideal ne'matlari bo'lgan tabiat va jamiyat

hodisalarning mohiyatidir. Bu ne'matlarning qadriyatlar deyilishga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

qadriyatlar ichida eng asosiysi va umumiysi hayotdir. Hayotdan mahrum bo'lish qolgan barcha qadriyatlardan foydalanishni yo'qqa chiqaradi, qolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining mohiyatidir, madaniy qadriyatlardir.

qadriyatning hayotdagi o'rni va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash esa insonlarning ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmasligi mumkin. Tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish va kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu-istaklari, maqsadlari bilan belgilanadi.

qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim.

qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: yer va yer osti boyliklari, boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o'rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqlol tufayli qo'lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo'linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlari, an'analarini, jamiki moddiy va

ma'naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf-odat va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatdan chuqur va keng bo'lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishiga muvofiq keladi.

Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko'p uyg'unlashgan bo'lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: Yer yuzida ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, qirg'in qurollarini to'xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolardir⁹.

Nazorat uchun savollar

1. Umuminsoniy madaniy qadriyatlar - butun dunyo taraqqiyoti va kelajagi asosi (Esse).
2. Moddiy va ma'naviy madaniyat aloqadorligi, yutuqlari buyicha (Krossvord tayyorlash).
3. Madaniy meros – dunyo xalqlarining umumiy mulki.
4. O'tmishdan - kelajakka o'tish jarayonida madaniy meros mazmunini o'zgaruvchanligi.
5. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog'liq bilimlarning ahamiyati nimada?

Mustaqil ish savollari

1. Madaniyatshunoslik fanining ijtimoiy va tabiiy fanlar tizimida tutgan o'rni. Tayanch iboralar: madaniyatshunoslik va falsafa, jamiyat va madaniyat, madaniyat va ilmiy taxlil, madaniyatshunoslik fanining joriy etilishi.

⁹ J.T'lanov. Qadriyatlar falsafasi. T., 1998 y. 10-20 betlar.

2. «Madaniyat»

ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida. Tayanch iboralar: «madaniyat» tushunchasi va mohiyati, madaniyatning ijtimoiy vazifalari, madaniyatning rivojlanish bosqichlari, madaniyat turlari.

3. «Madaniyat»nin

g tarkibiy tuzilishi turlari va vazifalari. Tayanch iboralar: madaniyatning tarkibiy tuzilishi, vazifalari, madaniyat mezonlar tizimi sifatida, madaniyat insoniyat «xotirasi» sifatida.

ADABIYOTLAR

15. O‘zbekiston

Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

16. Karimov I.A.

Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma’naviyat” 2008.

17. Karimov I.A.

Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O‘zbekiston, 2009.

18. Karimov I.A.

Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O‘zbekiston”, 2010.

19. Karimov I.A.

O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O‘zbekiston”, 1999 y.

20. Karimov I.A.

Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.

21. Karimov I.A.

Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.

22. Karimov I.A.

Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.

23. Karimov I.A Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

24. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.

25. Akramov Sh. va boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O‘zbekiston», 1993.

26. Madaniyat va ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.

27. Jo‘raev N. Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.

28. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

6. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.

7. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.

8. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.

9. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.

10. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

3-MAVZU

MADANIY TARAQQIYOT VA MA’NAVIY MEROS.

Darsning maqsadi. Madaniyat va ma’naviy merosning mexanizmni yoritish – bu namoish qilish, og‘zaki uzatish, folklor, san’at va b., ularni xususiyatlarini ochib berish.

Tayanch tushunchalar

Madaniy meros, meros mexanizmi, vorislilik, madaniy taraqqiyotda milliylik va umuminsoniylik.

Asosiy savollar.

1. “Madaniy meros “ tshunchasining mazmuni
2. Madaniy meros mexanizmi
3. O‘zbekistonda javiyatni ma’naviy yangilanishi jarayonida madaniy merosga munosabat.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini mustahkamlash, jahon hamjamiyatida o‘zining munosib o‘rinni egallash jarayonida siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy sohalarda kishilar tafakkurida tubga o‘zgarish,- milliy g‘oya– milliy-mafkurani shakllanish jarayoni kechmoqda. Bu jarayon uchinchi ming yillik arafasida amalga oshmoqda. Shu munosabat bilan Prezident I. Karimovning quyidagi so‘zlari o‘ta ibratlidir: «Biz kelgusi asrga o‘zimiz bilan nimani olib o‘tishimiz mumkin? Va nimalardan voz kechishimiz darkor?. Yangi ming yillikda qanday muammoalrning yechimi bizning diqqat e’tiborimiz markazida turmog‘i lozim?»¹⁰ «Bu fikr madaniy va ma’naviy merosimiz muammolarini hal qilishda asosiy dasturiy amaldir.

Madaniy meros- bu o‘tmishdan qolgan qadriyatlar, g‘oyalar, tajriba, bilimlar ularni o‘zlashtirish yo’llari, ya’ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari va uni tashkil qilish hamda uning natijalardir. O‘zlashtirish yoki aniqrog‘i, madaniy meros jarayoni o‘ta muhim bo‘lib, madaniyatning harakatdagi asosiy qonunlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon insoniyatning o‘tmishi, buguni va kelajagini bir butun holda birlashtirib, odatiy tarzda tayyor yutuqlarga aylanadi. Bor narsani izlash, ma’lum narsani ochish, qilingan kashfiyotni kashf etish kerak bo‘lmaganidek, o‘tmish ajdodlar qilgan ishni takrorlash shart emas. Erishilgan yutuqlardan kelib chiqib jamiyat o‘z maqsadlarini amalga oshirishning qisqa yo’llarini tanlaydi. Bundan tashqari ma’naviy meros kishilarning saviyasini behad kengaytiradi, ular

¹⁰ I.A.Karimov. O‘zbekiston XXI asr b’sa’asida. 1999 y. 3-b.

hayotini aqliy va hissiy jihatdan boyitadi, bilimning tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

O'tmish bilan batamom uzilish mumkin emas. Insoniyat tarixida mutlaqo yangi madaniyat yaratishga urinishlar bo'lgan, biroq bunday urinishlar hunuk natijalarga olib kelgan. Bunga 1920 yillarda Sovet Rossiyasida «Proletar madaniyatini» yaratishga urinishni yoki «Madaniy inqilob»ni misol tariqasida keltirish mumkin. Bu «Inqiloblar» jarayonida yangi madaniyat yaralmadi, aksincha bori ham qilindi: qo'lyozmalar, kitoblar, suratlar yoqildi; me'moriy yodgorliklar buzildi, eng achinarlisi madaniy qadriyat egalari maxv qilindi. Oqibatda o'tmish bilan bog'liq uzviylik buzilib jamiyat ma'nan orqaga ketdi.

Madaniyatning me'yoriy rivojlanishi uni asrab kelgusi avlodlarga meros qilib qoldirishni bildiradi. Biroq, bu jarayon oddiy va bir hilda kechmaydi. Ma'naviy qadriyatlarning mundarijasi, ularni qayta ko'rib chiqish va qayta baholash, ularning o'zaro bog'liqlik usullari, munosabat tiplari, bilimlarni asrash va uzatish, hayot me'yorlari, voqelikni estetik idrok qilish xususiyati o'zgarmasdan qolmaydi, ular uzluksiz harakatda bo'ladi. Meros serqirra va ko'p qiyofalidir. Uning aniq namoyon bo'lishi tiplarning ko'pligi, tendensiyalar xilma-xilligi bilan farqlanadi. Har bir yangi avlodning vorislik mexanizmi o'tmishdoshlarning tajribasidan madaniyatning turli sohalarida farqlanadi: san'atdagi o'lcham fandagidan boshqacha; tabiiy fanlar gumanitar fanlardan farqli. Vorislik (meros) har qanday sohada insonning haqiqiy o'zlashtirishida namoyon bo'ladi, va ayni paytda mahalliy yoki dunyo miqiyosidagi jarayonlar shaklida ham ifodalanishi mumkin. Vorislikning mahalliy (cheklangan) shakli madaniyatning kasbiy (professional), milliy, etnik va boshqa ko'rinishlariga ega. Bu faoliyat madaniy bosqichlarda bir me'yorda, tekkis yo'nalish shakllarida bo'lmay, uning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga sakrab o'tishi notekis bo'xronlar xususiyatiga ega. Insoniyatning ma'naviy yutuqlarini meros qilib qoldirishda vorislik keng miqyosli (umumiy) shaklda jarayonlar mufassal yo'nalishda amalga oshadi. Masalan, qadimgi Misr zakovati «Injil», «1001 kecha ertaklari» kabi madaniyat yodgorliklariga ijobiy ta'sir qildi. Yana, yer yuzidagi barcha xalqlarning zamonaviy bilim sohalariga

zamin bo'lgan Bobil astronomiyasi, hind matematikasi, antik falsafa, rim huquqi haqida ham shunday gapirish mumkin.

Agar madaniyat va ma'naviyat sohalari tarkibida til, udumlar, an'analar va boshqalar bo'lsa, ma'lum xalqning madaniyat tarixi doirasida meros qoldirish jarayoni yaxshiroq kechadi. Boshqa sohalarda esa texnika, fan, san'at kabi sohalardagi bir xalqqa tegishli meros boshqa xalqlarga ham tegishli mulkka aylanadi.

Keyingi avlodlarga meros qoldirish uchun madaniyatda belgilangan usul va mexanizm mavjud. Ulardan ba'zilar qadimdan amal qiladi, bu – namoyish qilish, og'zaki uzatish, folklor, san'at; boshqa usullar keyinroq paydo bo'ldi, bu – kino tasviri, ohonrabo yozuvi, kompyuter xotirasi. Barcha jamiyatlarda ham haqiqatdan ma'naviy merosning foydalanish imkoniyatlarini o'zgartirish sharoiti bir xilda emas. Ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy omillar bilan belgilanadi. Bu omillar merosning hajmi, tanlash xususiyati, intensivligiga bog'liq. Bizga ma'lumki sovet jamiyatida kommunistik g'oya hukmronligi davrida xalqlar, xususan O'zbekistonda ham o'zining haqiqiy tarixiy, milliy va ma'naviy merosidan mahrum etilgan edi. Umuman, madaniy merosdan mutlaqo mahrum bo'lgan yoki foydalanmagan jamiyat yoki xalqlar tarixda bo'lishi mumkin emas.

Madaniy merosning mexanizmi quyidagi xususiyatlarga ega

1.

Ma'naviy

merosning uzviyligi. Ajdodlar yaratgan ja'miki boylikka yangi avlod merosxo'r bo'ladi, tarixiy ahamiyatini yo'qotgan madaniyat o'rnida yana madaniyatlar vujudga keladi, avvalgilardan ko'p narsalar o'zlashtiriladi. O'tmish tajribasi bugun va kelajak uchun har doim asqotiqishi mumkin, shuningdek, bugun unitilgan narsalar butunlay yo'qolib ketmaydi. Masalan, V. Shekspir yuz yilcha unitilib, keyingi avlodlar uchun jahon adabiyoti va drammaturgiyasining klassigi sifatida tanildi.

2.

O'tmishdan

kelajakka o'tish jarayonida merosning o'zgarishi. Madaniy merosning o'tish davrida xususiyati o'zgarishi mumkin. Ya'ni, milliy g'oya mavjud nuqtai nazar va

bilimlar talabiga mos keluvchi yangi talqindagi mazmun kasb etadi. Mana shunday ko‘rinishda u kelajakka meros bo‘lib o‘tadi. Bizning kunimizgacha Suqrot va Demokrat asarlarining asl nusxasi saqlanib qolmagan, biroq har bir avlod ularning g‘oyasini o‘zi uchun yangitdan kashf qiladi va ularning falsafasini talqin qiluvchi minglab kitoblar yaratiladi.

3.

O‘tmishdan

qolgan barcha narsalar butunlay o‘zlashtirilmaydi, balki yangi davr va talabiga, ruhiga javob beruvchi, mohiyatan zarur narsalargina olinadi. Hozirda eskirgan va kerakmas deb hisoblangan narsalar, kelajakda balki yangi mohiyat va muhim ahamiyat kasb etar. Allaqaysi davrda qolib ketgan kiyinish usuli kutilmaganda odatga aylanishi mumkin. Yangi hayot qadim donishmandchiligidan g‘oya oladi.

Har bir etnos, xalq o‘zining mustaqil, betakror, behad noyob madaniyatiga ega. Xalqlar hayotining mintaqaviy, tarixiy o‘ziga xosligi har bir xalq madaniyatining rivojlanishi uchun sharoit yaratib beradi, u yoki bu etnos hayotining saqlanib qolishi va barhayotligiga imkon tug‘diradi. Shu tarzda millatlar olami- umumiy koinot shakllanadi, unda inson va uni tarixan o‘rab turuvchi tabiat uyg‘unlashib etnoslarning ijtimoiy ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatadi, milliy xususiyat shakllanadi va uning amaliy faoliyat yo‘nalishini aniqlaydi.

Mana shu boshlang‘ich madaniyat olamida inson turadi, bu yerda uning muhim o‘rni maqsadi shakllanadi, uning didi, hayotiy orzusi paydo bo‘ladi. Inson, madaniyatlarga merosxo‘r sifatida milliy mulkini o‘zlashtiradi. Namunaviy hulq qadriyatlarini asrashda va kelajakka qoldirishda, jamiyatda odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, aniq barqarorlik bo‘lishi zarur. Madaniyatning mavjudligi va rivojlanish an‘anasida, madaniyatlarni asrash usulida ham bu barqarorlik bor.

An‘ana madaniyatda yangi odatlar bilan uyg‘unlashib ketadi. Insonga nafaqat bilim, shuningdek, hayot faoliyatida an‘anaviy ibratlar va yaxshi o‘zlashtirilgan mahorat va ko‘nikma ham zarur. Biroq, ijodkorlikning boshlanishi fikrlash jihatdan dastlabki eslab tasvirlashdan ko‘ra sermahsullikni vujudga keltiradi. Madaniyatning rivojlanish jarayoni ijodkorlikning sub’ekti sanalgan shaxsning

shakllanishi jarayoni bilan birga kechadigan hodisadir, ya'ni, insonni nafaqat jamiyatda mavjud bo'lgan madaniy me'yorlar, an'ana va ibratlar, balki madaniy jarayonlarning rivojlanib borishi ham qo'llaydi.

Yuqorida ta'kidlanganidek milliy ma'naviy meros muammosi mamlakatimizda jamiyat uchun o'ta muhimlik kasb etmoqda. Chorizm mustamlakachiligi davrida Turkiston xalqlarining madaniyatiga ular «qoloq» madaniyat deb past nazar bilan qarashgan. Keyin sovetlar davrida O'zbekiston xalqining madaniy merosiga bir yoqlama munosabat hukmronlik qildi. Tarixiy haqiqat, adabiyot va san'at asarlari «sinfiiy kurash», «xalqchilik» kabi g'arib nazariya orqali baho berildi. Faqat kommunistik g'oyaga mos keluvchi narsalarga yutuq sifatida qaraldi, qolgan barchasiga hato deb yoki mutlaqo kishilar xotirasidan o'chirib tashlashga urinildi. I.A. Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitobida ta'kidlanganidek, «Uzoq davom etgan qattiq mafkuraning tazyiqiga qaramay, O'zbekiston xalqi avloddan-avlodga o'tib kelgan o'z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o'ziga xos an'analarini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. «Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oya ulkan bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi¹¹.

Jamiyatimiz jadal tub o'zgarishlar holatini boshdan kechirmoqda. Bunday davrda har bir kishiga mustahkam tayanch zarur. Faqat milliy g'oya shunday tayanch bo'lishi mumkin. Faqat milliy g'oya islohatlar yo'lidan muvaffaqiyatli borish uchun millatni birlashtirishi va jipslashtirishi mumkin. O'zbekistonning kelajagi to'g'risida I.A. Karimov o'zining mulohazalarida birinchi darajali qilib milliy g'oyani shakllantirishni qo'yadi. Uning asosida xalqning haqiqiy tarixini qaytarish, milliy an'analarni tiklash, madaniy va ma'naviy merosni o'rganish yotadi. Xuddi shu g'oya – XXI asrda O'zbekistonning ozod fuqorolarining ma'naviyati shakllanishida katta ahamiyat kasb etib, ularning o'z Vatanini gullab-

¹¹ I.A. Karimov, «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida», T.1997 y., 137-bet.

yashnashi uchun fidoiy bo'lishi, o'z xalqining buyuk o'tmishidan faxrlanuvchi millat farzandlari bo'lib shakllanishi uchun xizmat qiladi.

O'zbek xalqining madaniy merosi ming yillar davomida yaratilgan. Unda turli davrlarda O'zbekiston xududida e'tiqod qilingan zardo'shtiylik, buddizm, islom va boshqa dinlar yaratgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar mujassamlashgan; Unda butun dunyoga mashhur imom al-Buxoriy, at-Termiziy, Naqshbandiy, Yassaviy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, A.Navoiy kabi ko'plab buyuk mutafakkirlarning bilimi va salohiyati gavdalangan, bu merosda Amir Temur va Boburlarning davlatchilik va siyosiy qurilish tajribalari; buyuk me'morchilik yodgorliklari, tasviriy san'at, muzika, amaliy san'at asarlari: xalq urf-odatlari va an'analari, milliy sport turlari uyg'unlashgan.

Mustaqillik yillarida xalqqa uning ma'naviy va madaniy boyliklarini qaytarish borasida ko'plab ishlar qilinmoqda. Dastlabki, eng muhim qadam «O'zbek tili haqidagi» qonunning qabul qilinishi bo'ldi. Bu bilan o'zbek tilidagi xalqning bebaho madaniy va milliy boyligi maqomi tiklandi. Buxoro va Xiva shaharlaridagi me'morchilik yodgorliklarini ta'mirlash borasida faol ishlar olib borilib, yodgorliklar shu davrda jahon ahamiyatidagi maqomga ega bo'ldi. Bu shaharlarning 2500 yilligi, Toshkentning 2000 yilligi kabi sanalar katta tantana bilan nishonlandi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga qaramasdan milliy madaniyatni asrovchi yangi muzeylar barpo etildi: Temuriylar davri tarixi muzeyi. Olimpiya shon-sharafi muzeyi va O'zbekiston tarixi muzeyi yangi mazmunda boyitildi. Maqomchilar muzeyi va boshqalar dunyoga mashhur bo'ldi.

Xalqqa o'z tarixi va xotirasi qaytarilmoqda. Milliy va jahon madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan vatandoshlarimizning xizmatlari haqida yubiley tantanalari o'tkazildi. O'tgan yillarda Navoiy, Bobur, qodiriy, Behzod, A. Farg'oniy yubileyleri nishonlandi. Alohida tantanalar bilan xalqaro miqiyosda Ulug'bekning 600- yilligi, Amir Temurning 660- yilligi, Imom Buxoriyning 1225 yilligi o'tkazildi. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi va «Alpomish» eposining 1000 yilligi keng nishonlandi. Ayniqsa katog'on qurbonlarining begunoh xotirasi tiklanishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular

orasida ko‘plab madaniyat arboblarning nomlari bor: jadidchilik harakatining yo‘lboshchilari, shoir va yozuvchilar-Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Fitrat, Cho‘lpon, Ramziy, Botu va boshqalar.

Milliy an‘analarni tiklash bo‘yicha ham ko‘plab ishlar qilindi. Navro‘z, hayit kabi qadimgi xalq va diniy bayramlar rasman hayotga qaytdi. Hayr muruvvat udumlarini davom ettirish va yosh avlodni barkamol o‘stirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Sog‘lom avlod uchun jamg‘armasini tashkil qilib, dastlabki ordenini ham shunday atadi. Nogiron bolalar uchun «Mehribonlik» kabi sahovat festivali muntazam o‘tkazib kelinmoqda. O‘zbekistonda xalqaro kino, teatr va «Sharq taronalari» kabi musiqali festivallar o‘tkazish yaxshi an‘anaga aylanib qoldi. Xalq bahshichilik san‘atiga e‘tibor kuchayib Respublika konkursleri o‘tkazildi. Shuningdek milliy kurashimiz xalqaro maqomga ega bo‘lib, birinchi jahon Chempionati o‘tkazildi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, madaniy qadriyatlardagi vorislik jarayoni nafaqat milliy madaniyatlar rivojidagi vorislik bo‘lmay, balki boshqa xalqlar madaniyatidagi yutuqlarni umumlashtirishdan ham iboratdir. Markaziy Osiyo mintaqasida yashovchi xalqlarning madaniyati qadim zamonlarda ham g‘arb va Sharq mamlakatlari bilan yaqin madaniy aloqalar asosida rivojlangan. Madaniy hamkorlikning keng ko‘lami, etnik va diniy mazmundagi cheklanmaganlik Vatanimiz madaniyatining asosiy xususiyatidir. Hozirgi davrda ham milliy madaniyatni tiklashga asosiy e‘tiborni qaratgan holda O‘zbekiston xalqi jahon madaniyati va sivilizatsiyasining zamonaviy yutuqlarini egallashga harakat qilib, jahon madaniyati rivojiga hissa qo‘shmoqda. Bu borada jadal amaliy ishlar qilinmoqda: xalqaro konkurs va festivallar o‘tkazildi, chet mamlakatlar madaniyat kunlari va san‘at asarlari ko‘rgazmasi namoyish qilindi, hind madaniyat markazi, fransuz madaniyat uyi singari doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi madaniyat markazlari ochildi; o‘z o‘rnida O‘zbekiston madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini nazariy asoslash va uning jahon madaniyatidagi o‘rnini munosib baholash ishtiyoqi ham kuchli. Buning dalili sifatida «Mirzo Ulug‘bek va uning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi» (1994). «O‘zbekistonning jahonda tutgan o‘rni va roli. Buxoro

va jahon madaniyati» (1995), «O'rta Osiyo va jahon sivilizatsiyasi» (1998) kabi mavzularda o'tkazilgan xalqaro konferensiya va seminarlarni ko'rsatish mumkin.

O'zbekiston o'zining boy madaniy an'analari va jahon madaniyati jarayonlaridagi faol ishtiroki tufayli uning xalqaro miqyosidagi mavqei tobora oshmoqda. Buning yaqqol misoli 1997 yilda YuNESKO ijroiya kengashi a'zoliciga O'zbekistonning saylanishi va 1998 y. 6 noyabrda Toshkentda YuNESKO ijroya kengashining 155 sessiyasini o'tkazilishidir. Unda O'zbekistonning taklifi bilan «Jahon madaniyat va YuNESKO ning a'zo davlatlaridagi faoliyati»degan hujjat qabul qilindi. Jahon madaniyatining ajralmas qismi hisoblangan milliy madaniy merosni asrash va o'rganish rejasi bo'yicha O'zbekiston YuNESKO bilan o'zaro munosabatlarini yanada kengaytirishi va respublikada zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirishi mo'ljallangan.

Nazorat uchun savollar

1. Madaniy meros nima?
2. Madaniyat taraqqiyotining asosiy qonunini izohlang;
3. Madaniyat, an'ana udumlarni to'la inkor etish nimalarga olib keladi?
4. Turli madaniyatlar muloqotining zarurligi va ahamiyati?
5. Madaniy vorislik mexanizmi qanday amal qildi?
6. Milliy bayram-an'analarning ahamiyati?
7. O'zbek xalqi yaratgan qaysi qadriyatlar umuminsoniy qiymatga ega?
8. Madaniy va ma'rifiy merosga nisbatan O'zbekistonda qanday siyosat amalga oshirilmoqda?
9. O'zbekistonning YuNESKO faoliyatidagi o'rni.
10. Yurtimizda ma'naviy merosni tiklashga qaratilgan qanday tadbirlar amalga oshirildi?

Mustaqil ish savollari

1. Umuminsoniy madaniy qadriyatlar - butun dunyo taraqqiyoti va kelajagi asosi (Esse).

2. Moddiy va ma'naviy madaniyat aloqadorligi, yutuqlari buyicha (Krossvord tayyorlash).

3. Madaniy meros – dunyo xalqlarining umumiy mulki.

4. O'tmishdan - kelajakka o'tish jarayonida madaniy meros mazmunini o'zgaruvchanligi.

Adabiyotlar

29. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O'zbekiston”, 2003 y.

30. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma'naviyat” 2008.

31. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O'zbekiston, 2009.

32. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O'zbekiston”, 2010.

33. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O'zbekiston”, 1999 y.

34. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.

35. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O'zbekiston”, 2005 y.

36. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O'zbekiston, 2000 y. 11-bet.

37. Karimov I.A Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

38. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.

39. Akramov Sh. va boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O‘zbekiston», 1993.

40. Madaniyat va ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.

41. Jo‘raev N. Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.

42. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

11. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.

12. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.

13. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.

14. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.

15. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

4-MAVZU

ARXAIK (IBTIDOIY) MADANIYAT

Darsning maqsadi. Arxaik madaniyatning vujudga kelishining sabablari, madaniy davrlar tushunchasi xaqida bilimni shakillantirish.

Tayanch tushunchalar

Arxaik madaniyat, poliolit, neolit, mezolit, totem, animizm, fetishizm, mifologiya, monumental.

Asosiy savollar:

1. Arxaik madaniyatning dastlabki namunalari.
2. So‘nggi poleolit va neolit davri madaniyati.
3. Jez davrida yangi turdagi madaniyatning shakllanishi.

Arxaik yoki ibtidoiy madaniyat- mavjud insoniyat madaniyatning ibtidosi va eng uzoq davom etgan davridir. Bu davr insoniyat tarixi umumiy ko‘lamining 99 foizini tashkil qilgan holda zamonaviy madaniyatga beqiyos ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda. O‘sha vaqtda vujudga kelgan arxaik madaniyatning ayrim ko‘rinishlari bo‘lmish fikrlash tarzi, fe‘l-atvor hozirga qadar yo‘qolgan emas. Insoniyat hayotining boshlang‘ich davri keyingi barcha o‘zgarishlarga zamin tug‘dirgani sababli bu davrni o‘rganish insoniyat evolyusiyasi asoslarini, uning madaniyati negizini tushunish va sharhlashga yordam beradi.

«Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlikdir» – degan edi A. qodiriy. «Dunyoda turmoq uchun, – deb yozadi M. Behbudiy, – dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamonaviy ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo‘lur».

Ibtidoiy bosqichdagi madaniyat rivojining qiyofasini qayta tiklash o‘ta qiyin vazifa. «Shahsiy guvohnoma, tarjimai hol, qiyofadan mahrum, sukunatdagi o‘tmish, hodisasiz «uzoq», (F. Brodel) «mudroq», (E. Lerua-Ladyuri) tarix uchun ideal namuna kasb etib, tabiiy-ilmiy mantiqni yaratish, uslublar miqdori yoki ijtimoiy-iqtisodiy tushunchalar va dastlabki (ibtidoiy jamoa) ijtimoiy tuzum ta’limotini izohlash uchun mo‘ljallangandir»¹².

Olimlar to‘plagan ma’lumotlar 2 xil bo‘lib:

I. Antropologik va arxeologik topilmalar-ibtidoiy odamning jismoniy va madaniy rivojlanishini, ovchilik jamoasining turmush tarzini yorug‘ olamga

¹² Kulturologiya M. 1998 g., 141 str.

chiqardi. Bu ma'lumotlar o'ziga xos belgilari bilan emperik (tajriba) tahlilni yuzaga chiqardi va ibtidoiy bosqichni umum qabul qilgan tasnifiga asos soldi:

1. Paleolit-qadimgi tosh asri,

2. Neolit – yangi tosh asri.

Paleolit bosqichining o'zi ham ilk (quyi) va so'nggi (yuqori) davrlarga bo'linadi. Shuningdek, paleolit va neolit bosqichining o'rtasi mezolit – o'rta tosh asri davriga bo'linadi.

II. Etnografik ma'lumotlar- zamonaviy xalqlar va hozirgi vaqtda ham ovchilik va termachilik bilan kun ko'ruvchilarning hayoti haqida. Bu ma'lumotlar saqlanib qolgan arxaik madaniyat ko'rinishini etnik, ijtimoiy va ruhiy o'xshashliklar bo'yicha qayta tiklashga yordam beradi.

Tosh asrining davri bundan 2,6 mln. yildan (Kenianing Rudolf qo'li sohilidan topilgan qadimgi tosh qurollari) to eramizgacha 2 ming yilgacha (mehnat qurollarini jezdan tayyorlay boshlagan davrgacha) bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. O'z navbatida paleolit bosqichidagi eng uzoq davr ilk paleolit bo'lib, bundan 40-35 ming yil oldin tugaydi. Ilk paleolitda antropogenez jarayonining sodir bo'lishi, qazib topilgan gominid qoldiqlarining alohida turlari yashagan davrlarda (zinjantrop, avstralopitek, pitekantrop, sinantrop, neandertal va boshqalar,) madaniyatning alohida ilk namunalari vujudga keldi: qo'pol tosh qurollari tayyorlash (kesgich, tosh nayza, qirg'ich), olovdan foydalanish, oddiy turar joylarning qurilishi, muomala vositalarining rivojlanishi, atrof-muhit haqida dastlabki murakkab tasavvurlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Desentrizm farazi insoniyat paydo bo'lishini ikki o'choq-Afrika va Osiyo bilan bog'laydi, zero hozirgi vaqtda eng qadimgi odam qoldig'i ham Afrika mintaqasidan topilgan. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston xududida qazib topilgan gominidlar ham ilk paleolit davriga oiddir. Arxeolog U. Ismoilov Selung'ir g'oridan topgan «fergantrop» qoldig'ining yoshi 700 ming yilga teng.

Ilk paleolitning oxirgi davri ko‘pincha alohida davrga ajralib «o‘rta» yoki «muste» deb nomlanadi (200 minginchi yildan 40 minginchi yilgacha). Bu qonuniy hodisa bo‘lib, muste davrida madaniy ijodkorlik jarayonining o‘sishi seziladi, ya’ni bu davrda neandertallar paydo bo‘ldi. Neandertallar keng xududlarga tarqalib murakkab va turli xil qurollar tayyorlagan, eng muhimi ulardan ma’lum marosim va madaniyatni rivojlantirish boshlandi. Neandertallar yashagan g‘orlaridan ayiqning bosh suyagi topilgan, maxsus o‘rnatilgan tosh supa olovdan qoraygan, unda ma’lum marosim o‘tkazilgan. Neandertallar qabri ko‘pincha Sharq-g‘arb yo‘nalishi bo‘yicha joylashib, murda «yonbosh uxlayotgan holatda, tizzalari engagiga qayirilgan, yoniga tosh qurollar qo‘yilgan». Bu marosim udumi o‘limdan keyingi hayot mavjudligi haqidagi tasavvurning madaniyatdagi eng qadimgi va barqaror paydo bo‘lganligidan dalolatdir. Neandertal qabri O‘zbekistonning Teshiktosh g‘oridan (Surxandaryo viloyatidan) ham topilgan, shuningdek, o‘sha davrga oid ko‘plab manzilgohlar ochib o‘rganilgan (Omonqo‘ton, Zirabuloq, Obirahmat, Ko‘lbuloq, Uchtut va bosh.).

Ilk paleolitda madaniy muhitning mavjudligi alohida joylar bilangina chegaralansa so‘nggi paleolitda esa madaniyat tizim sifatida shakllanadi. So‘nggi paleolitning boshlarida gominid evolyusiyasi yakunlanib zamonaviy «aqlli odam» turi paydo bo‘ladi. So‘nggi paleolitda turli-tuman tosh va boshqa qurollar notekis tarzda ko‘payishi natijasida tarkibiy qurollar-tasma, uchlik, shuningdek, to‘qimachilik paydo bo‘ladi. Nihoyat, dastlabki tartibli ijtimoiy tashkilot-urug‘ tashkil topadi. Bu inqilobning mahsuli insonlarning asosiy antropologik, ruhiy fiziologik, ruhiy ijtimoiy va ma’naviy birligi bo‘lib, insonlar uyushmasining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, til, maishiy rivojlanishidagi tafovutlarga qaramasdan tarixda saqlanib qoldi.

Ma’naviy madaniyat dastlab juda sodda bo‘lib, o‘sha davr kishilarining mehnat faoliyati bilan uyg‘unlashib ketgan edi. Ibtidoiy odamlarning bilim darajasi ancha cheklangan bo‘lsada, biroq yashash uchun kurash jarayonida atrof-muhitni kuzatib tajriba to‘plaganlar. Natijada yangi tushuncha va tasavvurlar paydo bo‘lib, tafakkur va nutq rivojlana bordi. Bu esa jamiyat ma’naviy rivojlanishini

tezlashtirdi. O'zlashtiruvchi ho'jalikdan ishlab chiqaruvchi ho'jalikka o'tilishi bilim va tajribaning to'planishi natijasida yuzaga keldi.

Dastlab, ibtidoiy odamlar oziq-ovqat qidirib o'zi yashayotgan muhitni yaxshiroq o'rgana boshladilar. Bu esa ularning geografik bilimini oshirgan. Tabiatdagi mavjud iste'mol qilishga yaroqli o'simlik va mevalarni qidirib topishi va kuzatishi natijasida botanika bilimlari to'plangan. Yovvoyi hayvonlar ovlash jarayonida hayvonlarning fe'li, turi, yashash joylarini kuzatish tufayli ibtidoiy odamlarda zoologiya bilimi shakllana boshladi. Bu jarayonlarni o'rganish ibtidoiy odamlar uchun zaruriy, hayot uchun kurash, tirikchilik manbai edi.

Kasallikni davolash uchun o'sha zamonning o'ziga xos sodda tabobati bo'lib, davolashda o'simliklar, mevalar, hayvonlar, mineral jismlardan foydalanganlar. Shuningdek, silash, uqalash usuli bilan ba'zi kasalliklarni davolaganlar va folbinlik, sehrgarlik va jodugarlik usullaridan ham foydalanganlar.

Ibtidoiy odamlar tabiatni, iqlimni sharoitdan kelib chiqib kuzatishi asosida ob-havoni oldindan aytib berish qobiliyati paydo bo'ladi. Tarbiya ham mehnat va turmush bilan chambarchas bog'liq bo'lib, odat va udumlar asosiy ahamiyat kasb etgan.

Ma'naviy madaniyatning ko'rinishlaridan biri ibtidoiy san'at ham odamning mehnat faoliyati bilan uyg'un holda vujudga kelgan. Urug'chilik jamoasining paydo bo'lishi davrida ibtidoiy odamlar san'atning nimaligini to'la anglamagan holda tirikchilik jarayonida san'at shakllana boshladi. Ibtidoiy sanoat xilma-xil bo'lib, bir necha turlarga bo'linadi:

1) Suyak, tosh parchasi, shox, kulolchilik buyumlariga chizilgan belgilar, odam, hayvon va har xil narsalarning tasvirlari.

2) g'or devorlariga har xil ranglar bilan ishlangan hayvon, odam va buyumlar tasviri. Ularda ov, mehnat, jang va boshqa manzaralar tasvirlangan. Bunday tasvirlar Turon, Sahroi Kabir, Markaziy Osiyo, g'arbiy Yevropada ko'plab uchraydi.

3) qoya toshlarga o'yib, chizib, ishqalash usuli bilan ishlangan tasvirlarda hayvon, buyum, qurollar va ibtidoiy kishilarning kundalik mehnati bilan bog'liq

manzaralar o‘rin olgan. qoya tosh tasvirlari Osiyo, Afrika va Yevropada ko‘p uchraydi.

4) Arxaik san‘at turlaridan yana biri xaykaltoroshlik ham urug‘chilik jamoasining rivojlangan davrida paydo bo‘lib, asosan ayollar, qisman erkaklar, shuningdek, hayvonlar xaykallari ishlangan. Bunday xaykalchalar, suyak, tosh va boshqa narsalardan tayyorlangan. Haykal tasvirlarda ibtidoiy mahnat va e‘tiqod ramzlari nomoyon bo‘ladi.

5) Ishlab chiqaruvchi xo‘jalik (neolit) faoliyati bilan bog‘liq sopol buyumlarga chizilgan rasmlarda oddiy chiziqlar, hayvon va o‘simlik tasvirlari uchraydi.

6) Ibtidoiy san‘at turlaridan biri – niqoblar qadimgi odamlarning ovchilik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, niqob tutib hayvon qiyofasiga kirgan, hayvonlarni qo‘rqitib o‘zlarini himoya qilgan. Niqoblardan marosim va udumlarda foydalangan.

7) Musiqa, qo‘shiq, o‘yin ibtidoiy san‘at turlari hisoblanib, ibtidoiy odamlar urib, chertib, puflab chaladigan asboblarni kashf qilishgan.

8) Xalq og‘zaki ijodi-asotir, rivoyat va afsonalar ham ibtidoiy davr mahsuloti bo‘lib, ibtidoiy odamning turmushi, o‘y-fikri va kayfiyatini ifodalagan, diniy tasavvurlarning shakllanishiga asos bo‘lgan.

Umuman, ibtidoiy san‘at kishilarning dastlabki umumiy ijodi bo‘lib, u odamlarning mehnat faolyati, ichki ruhiyati va diniy tasavvurlari bilan uyg‘un bo‘lgan. Aytish mumkinki, diniy tasavvur va e‘tiqod shakllari madaniyatning moddiy va ma‘anviy turlarining rivojiga samarali ta’sir ko‘rsatgan.

Diniy tasavvur va e‘tiqod jamoa tuzumining keyingi davrlarida shakllanib, ayrim unsurlari o‘rta paleolit davrlarida vujudga kelgan. Ibtidoiy odamlar atrofidagi hodisalarning sabablarini tushuna olmagan. Tabiatdagi turli hodisalarning sir-asrorlari ularga ma’lum bo‘lmagan. Bu hodisalar negizida sirli, g‘ayritabiiy kuchlar yashiringan deb tushunib, shu g‘ayritabiiy kuchlarga e‘tiqod qilingan.

Ibtidoiy odamlar turli mintaqalarga tarqalib, turli xil tirikchilik bilan shug'ullana boshlaydi. Tabiatning va tirikchilikning xilma-xilligi turli e'tiqodlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Tabiat va jamiyat hodisalarga bog'liq g'ayritabiiy kuchlarga ishonish ibtidoiy e'tiqod deyiladi. Uning totemizm, animizm, sehrgarlik, feteshizm kabi turlari ibtidoiy jamoa tuzumi davrida keng tarqalgan.

Totemizm-jamoaning hayvon yoki o'simlik turi bilan g'ayritabiiy qarindoshlik aloqasiga ishonishi bo'lib, ovchilik va termachilik rivojlangan davrda paydo bo'lgan. Bu e'tiqodda totem-hayvon yoki o'simlik nihoyatda hurmat qilingan. Totemizmning ilk bosqichida hayvon muqaddas sanalib, uni o'ldirish yoki go'shtini iste'mol qilish ta'qiqlangan. Faqat urug'ning urf-odat marosimlaridagina bu hayvon go'shti iste'mol qilingan.

Animizm –«rux», «jon» ma'nosini bildirib, bu dunyoda ruhlar, jonlar shaklidagi g'ayritabiiy kuchlarning borligiga ishonish. Tabiatdagi narsalar, odam va boshqalarning ruhlari- shular jumlasidandir. Urug'chilik jamoasining rivojlanishi bilan urug' boshliqlar, harbiy yo'lboshchilar ruhiga-ajdodlarga sig'inish paydo bo'lgan. Matriarxat davrida ruhlar ayollar nomi bilan atalgan. Xo'jalik shakllari paydo bo'lgach tabiatdagi narsalar (quyosh, suv, yer) ning ruhiga topinish kuchayadi. Sehrgarlik- odamning g'ayritabiiy kuchlarga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga asoslangan amallardir. Bu ibtidoiy san'atda ham o'z ifodasini topgan. qoyatosh tasvirlaridagi yaralangan hayvon ifodasida ovchilar bo'lg'usi ovning baroridan kelishini ko'zlab, hayvonlarni sehrlaganligini kuzatish mumkin.

Gominidning uch million yillik evolyusiyasi nihoyasidagi kuchli evrilish natijasida anglash, nutq, din, san'at vujudga keladi. Arxaik madaniyatning xususiyati haqida uni haqli ravishda «gomo sapiens» yaratganligiga etnografik va arxeologik ma'lumotlarga asoslanib tasavvur qilish imkoniyatlariga egamiz. Birinchi navbatda biz, ibtidoiy odamning o'ziga xos fikrlash xususiyati haqida xukm chiqarishimiz mumkin.

Ibtidoiy odamning fikrlashi aniqlik, ta'sirchanlik, butunlikda farqlanadi. Ibtidoiy odam asta- sekin turli tashqi hodisalarni seza boshlaydi. U issiq va

sovuqni, to‘q va ochlikni, yaxshi va yomonlikni his qiladi, yorug‘lik va qorong‘ulikni ajratadi. Hodisalarning ro‘y berishini kuzata boshlaydi. O. Freydenbergning fikricha, unda kuzatish ta’suroti ustun bo‘lgan. Ibtidoiy odamning ta’sirchan, aniq tasavvuri hali hodisalarni umumlashtirish qobiliyatidan yiroq edi. U tevarak-atrofdagi voqea hodisalarning mohiyatini tahlil qilmasdan faqat yuzaki qayd qiladi, narsa va jarayonlarga, ularning xususiyatiga bir xil yondoshgan. Ibtidoiy tafakkur uchun sababiy bog‘lanishlar o‘ta shartli bo‘lib, qandaydir hodisaning sababi tez-tez qaytarilib turilishi natijasida vaqt o‘tishi bilan idrok qilingan.

A.N. Ramonovning ta’kidlashicha, «yozuvsiz madaniyatning o‘ziga xos xususiyati-nutqning nokategorial shaklidir». Bu mustaqil faoliyatning ijodiy manba’larini cheklovchi jarayon hisoblanadi. Insonga kerakli barcha yangilik va bilim faqat faoliyat jarayonida namoyish qilish usulida berilgan. Shuning uchun ibtidoiy madaniyatda marosimga o‘xshash shakllar ustunlik qiladi. A. Ramonov aytganidek, marosim- aniq va maqsadli faoliyat bo‘lib, uni amalga oshishi ijtimoiy guruhlar nuqtai nazarida ishlab chiqarish faoliyati kabi hayotini saqlash uchun ham o‘ta muhim hisoblanadi. Marosim pragmatikona va faqat ma’lumot beruvchi emas, balki ularga berilayotgan ma’lumot to‘liq holda bo‘lib so‘z orqali izohlanmaydi. Unda ishlab chiqarish faoliyati ham, bilim ham, seyr-jodu ham, san’at ham aralash holda bir butunlikda namoyon bo‘ladi.

So‘ngi paleolit davrida animistik e’tiqodlar va seyr-jodu ma’naviy madaniyatning negizi sifatida qat’iy rasmiylashdi. qadimgi e’tiqodlarning shakllanishi manbaida tabiatning tashqi ko‘rinishi va odamlar jamoasi haqida tasavvurlarning uyg‘unlashib ketishi ibtidoiy odam uchun xos bo‘lgan inson va tabiatning sub’ekti va ob’ekti birligi ta’sirida, ehtimol jamoa nima bilan shug‘ullansa o‘shanga bog‘liq bo‘lgan hayvonlar, o‘simliklar, toshlar, ya’ni uning faoliyati doirasida nima mavjud bo‘lsa barchasi uchraydi. Dunyoda yashayotgan aholining ko‘plab ruh va jonlar bilan munosabatda bo‘lish vositasi sifatida seyrgarlikni keltirib chiqardi. Seyrgarlikning eng qadimgi turlaridan biri ovchilik seyrgarligi bo‘lib, o‘lja yaqinlashishi bilan uni tutish mashqini o‘rganadi. Biroq,

barcha harakatlar faqat mashq bilan tugamaydi. Uni amalga oshirish jarayoni asosiy masala hisoblanadi.

Dastlabki sehrgarlik harakatlari mazmunida totemizm –hayvonlar ajdodiga topinishni keltirib chiqardi. Ibtidoiy jamoa turmushi, ovi, urushi, hayvonlarni tutib yeyishi, tug‘ilish va o‘limini – umuman inson hayotini totemistik, ya’ni, totemlar kurashi va to‘qnashishi orqali tasavvur qiladi. Bu tasavvurlar oqibatda kosmogonik manzaraga asos soladi, qaerda har bir totem-koinot borki yeydi, yo‘qoladi va tiriladi, qari koinot o‘rniga yoshlar keladi. Ularning o‘rin almashishi va yosharishi yoki tirilishning borligi o‘limdadir.

Sehrgarlikka o‘xshash hayot nafaqat paydo bo‘layotgan tushunchalarni o‘zida jamladi, balki madaniyatning eng qadimgi shakli bo‘lib qoldi. Undan hozirgi vaqtgacha olamni o‘zida aks etgan din, san’at, fan sohalari paydo bo‘ldi. Barchasi suyakka chizish va naqsh solish, kichik haykaltaroshlik, belgi – muhr bosish, bo‘yoqli hoshiyalar chizish, g‘or devorlariga betartib chiziqli shakllar solishdan boshlandi va natijada mashhur Altamir, Lasko, Montospan va boshqa g‘orlardagi tasvir galereyasi vujudga keladi. g‘or tasvirlari tabiiy, aniqrog‘i hayotiy aks ettirilgan. g‘or tasvirlarining dastlabki bosqichida jonivorlar tasviri alohida o‘rin tutadi: otlar, yovvoyi qoramol, mamontlar o‘ta yorqin tasvirlangan. Paleolit kishisining tasvir faoliyatida nafosat uyg‘unligi yoki rasm yozuvlar (piktografiya) emas, balki tasvirni «fotografik» tarzda ifodalash ustun bo‘lgan. Bu tasvirlar marosim tafsilotlaridir. Mashhur san’atshunos A. Arnxeymning ta’kidlashicha paleolit davrida san’at hayotiy zarur vazifani bajargan. U kishiga mislsiz kuch baxsh etib, tirik mavjudod va narsalardagi ma’nisizlikka»sehr baxsh» etish imkonini yaratgan. Ibtidoiy odam chizilgan tasvirga jonivorlarning joni o‘tadi, shu tufayli ularga ta’sir qilish mumkin deb o‘ylagan. Arxaik san’at insonni hayvonlar ruhiyati bilan qiziqishida alohida vosita bo‘lib, unda haqqoniyat va marosim uyg‘unlashib ketadi.

O‘zbekiston xududida so‘nggi paleolit davriga oid qoyaga solingan tasvir namunalari uchramasada, ushbu davrga tegishli 30 dan ortiq manzilgohlar

o'rganilgan, jumladan Samarqand manzilgohi, Ohangarondagi tosh qurollar, tayyorlangan «ustaxona», Ko'kbuloq va Oqtosh manzilgohlari.

O'zbekiston hududidagi ibtidoiy tasviriy san'at namunalarini eng qadimgisi mezolit-neolit davrlariga oid bo'lib, ular jahon tasviriy san'at tarixining ajralmas qismidir. Shuningdek, bu tasviriy san'at tarixi bir qator alohida ko'rinish, o'ziga xoslik va farqlik jihatlariga ega bo'lib quyidagi bosqichlardan iborat:

1. g'orlar, qadimgi toshlar va turli qoyalarda saqlanib qolgan ibtidoiy tasvirlar yaratilgan davr.

2. Loy, ganch, tosh va yog'ochdan ishlangan qadimgi haykallar namunalari va turli hunarmandchilik buyumlaridagi tasvirlar yaratilgan davrlar.

Mamlakatimiz tog'lik tumanlarida keng tarqalgan qoyatosh tasvirlari ishlanish usuliga ko'ra ikki xil: bir xillari bo'yoq (ohra) bilan; ikkinchi xillari esa o'yib-ishqalash-chizish usuli bilan ishlangan rasmlar (petrogliflar).

O'zbekistondagi qoyatosh tasvirlarining eng nodir namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Beronsoy, Ko'ksaroy, Takatosh, Teraklisoy kabi yuzdan ziyodi topilgan. Bu qoyatosh tasvirlarda O'zbekistonning qadimgi va hozirgi hayvonot olami turlarini kuzatish mumkin. Bular ibtidoiy sher va yo'lbarslar, qoplon, tulki va bo'rilar, bug'u va jayronlardir.

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlari mazmunan boy va manzarasi jihatidan xilma-xil. Unda odamlar, ov, yirtqich hayvonlar to'qnashuvi manzaralari tasvirlangan. Bu tasvirlar orqali o'sha davr odamlarining ov, mehnat qurollarini bilib olish mumkin. Shuningdek, qoyatosh rasmlar qadimgi ajdodlarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Negaki, ibtidoiy odamlar bir-birlariga fikrlarini, munosabatlarini istaklarini chiziqlar, oddiy shakllar, sodd tasvirlar orqali yetkazishga intilganlar. Masalan, ular ov qurollarini tasvirlash orqali ovga bormoqchi ekanliklarini ifodalasalar, yovvoyi buqa va boshqa turli hayvonlar tasvirlari orqali, o'sha hayvonlarni ovlamoqchi ekanliklarini bildirganlar.

Ko‘hitang tog‘ining yuqorisida joylashgan g‘orni «Oltin olov qoyasi» yoki «Oltin olov darasi» deb atashgan. Chunki zar-oltin, o‘t-olov ma‘nosida bu yodgorlik «Zaravutsoy» deb atalgan. Zaravutsoy ov manzarasidagi turli rasmlarni kuzatish qadimgi odamlarni hayotini, turmush tarzini jonli tasavvur qilish bilan birga ibtidoiy badiiy madaniyatning o‘ziga xos jihatlarini anglashga yordam beradi. Ibtidoiy odamlarning tirikchilik manbai bo‘lgan ov manzarasini kuzatish orqali ovchilik ilmining ayrim qirralarini o‘rganamiz.

Tasviriy san‘atning ibtidoiy davrga mansub namunalaridan biri Jizzax viloyatidagi Taqatosh nomli toshdagi tasvir yozuvlardir. Bu tasvirlarda fikr, sezgi, amaliy ehtiyoj kabi tuyg‘ular aks ettirilgan. qadimiy tasvirlardan yana biri Zarafshon etaklaridagi «Sarmishsoy» tasvirlarida esa ibtidoiy rassomlar ijodi o‘z aksini topgan. Bu ibtidoiy tasviriy san‘at asarlari Sarmishsoy darasining ikki yuzida qad ko‘targan qoyatoshlarning silliq yuzasiga solingan. Sarmishsoy qoyalarida yovvoyi buqalar, shoxdor bug‘i va qulonlar, yelib borayotgan tog‘ taqasi, ohu, to‘ng‘iz, bo‘ri, qoplon, itlar hamda bir-biri bilan olishayotgan yovvoyi va honaki hayvonlar, shuningdek, ovchilar va ov manzaralari ham tasvirlangan.

qadimgi rassomlar faoliyatida ham kuzatuvchanlik, shakl va chiziqlar orqali bo‘layotgan voqealarning xarakterini, mazmunini yoritib bera olish qobiliyatlari ko‘zga tashlanadi. qoyatosh, daralar va g‘orlardagi rasmlar mazmunan boy bo‘lishi bilan birga xilma-xildir. Ularda turli manzaralar o‘z aksini topgan. Umuman bu tasvirlar orqali odamlarning mushtarak tuyg‘ulari yuzaga chiqqanligini ko‘ramiz. Bu rasmlarda har bir belgi, qoralama yoki shakl o‘ziga xos fikrni, hatto sehru jodularni ifodalab berishi bilan qiziqarlidir. Shulardan ko‘rinadiki, ajdodlarimiz hayotida, turmush tarzida tasviriy faoliyat alohida o‘rin tutgan.

Ma‘lumki, inson o‘z mehnati tufayli hayvonot dunyosidan ajralib chiqqach, yashash uchun kurash jarayonida qanchalik ongli mehnat qilsa, u shuncha muvaffaqiyatlarga erishgan. Kurash va mehnatda erishilgan muvaffaqiyatlar urf-odat, udum, marosim, an‘ana va bayram- xursandchilikni vujudga keltirgan. Madaniyatshunoslar fikricha bayram va marosimlar eng qadimgi davridayoq mavjud bo‘lgan va ibtidoiy odamlar hayotida muhim rol o‘ynagan.

D.M. Genkinning fikricha, «marosim va bayramlarning chuqur ildizi insoniyatning «goʻdaklik» davriga borib taqaladi». M.M. Baxtining taʼkidlashicha, «Bayram insoniyat madaniyatining boshlangʻich shaklidir». Bu jarayon ibtidoiy odamlar ovchilik bilan kun kechirgan davrlarda yaqqol sodir boʻla boshlagan. Yuqorida tilga olgan tasvirlarda asosan hayvonlar, ov qilish, ovchilar raqsi (baʼzan hayvonlar niqobida) kabi tasvirlar qadimiy odamlarning oʻz mehnati (ovi) natijasini tantana qilganliklaridan dalolat beradi. Ibtidoiy ovchilar hayotida ovchilik marosim – udumlari muhim oʻrin tutgan. Ovchilik marosimlari ovdan oldin ham ovdan keyin ham oʻtkazilgan. Shuningdek, ovchilik marosimlari-ovga tayyorgarlik, yoshlarni ovga oʻrgatish va ovdan keyingi tantanalarni ifodalab, tasvirlarda aks etgan. Buni biz Zarautsoy va Saymalitosh rasmlarida nafaqat totemlarga sigʻinish, balki ov marosim-bayramlari ham aks etganligini koʻramiz.

Ilk bor mahsus uyushtirila boshlangan marosim- bayramlar totemlarga bagʻishlangan. Ya.P. Belousovning fikricha, «Eng qadimiy va ommaviy marosimlar qatoriga zoofalik marosimlarni kiritish mumkin». Bu marosimlarda turli joylarda totem hisoblangan turli hayvonlar-ayiq, yovvoyi echki, sigir, bugʻu, ot, boʻri kabilarga topinganlar. oʻrta Osiyoda ilon, buqa, qoʻy, ot, tuya, sher totemlari keng tarqalgan. Buni biz qazilma yodgorliklardan topilgan amaliy sanʼat buyumlari misolida kuzatishimiz mumkin.

Mehnat taqsimotining vujudga kelishi munosabati bilan qadimgi odamlarning ishlab chiqaruvchi hoʻjalikka (neolitda) oʻtish natijasida yangi sohalarga oid marosim va bayramlar vujudga kela boshladi. Bu «Mehnat marosimlari» boʻlib, u ham oʻz oʻrnida madaniyat va sanʼat (teatr, raqs, pantamimo sanʼatining primitiv koʻrinishlari) ning rivojlanishiga zamin yaratdi.

G. Chayldning taʼkidlashicha, bundan 10 ming yilcha oldin neolit yoki agrar inqilob sodir boʻladi. U eng avvalo, Old Osiyo va Yaqin Sharqda sodir boʻlib, bu dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi bilan bogʻliq. oʻtroq turmush tarzi ishlab chiqarish sohasining rivojlanishi uchun sharoit yaratdi. Toʻqimachilik, kulolchilik, uy-joy qurilish paydo boʻldi. Tabiiy tanlanish oʻsimlik navlari va hayvonlar zotining oʻzgarishiga asta –sekin, anʼanaviy takrorlanuvchi muvofiqlikni

paydo qildi. Agrar soha astronomik kuzatishlarni tartibga solishni talab qildi. Bu davrda insoniyat tafakkurining rivojlanishi mifologiyani shakllantirdi.

Mif va mifologiya eng avvalo antropomorfizm-tabiaddagi narsalarga ham odamga xos deb qarashni va xudolarni odam qiyofasida tasavvur qilishni ifodalaydi. Mif va mifologiyani qadimgi e'tiqodlardan farqi, olamdagi barcha mavjud munosabat va qadriyatlarni izohlashni o'ziga oladi. Bu o'sha davrlarni bilishning o'ziga xos nazariy asosi va mahsus shaklidir. Negaki bilim-yorqin rang-baranglik, ifodalilik, jo'shqinlikdir. Mifologiya dastlabki bosqichda kishilar uchun bilim o'rganish va mustahkamlashning yagona manbai va usuli emasligi dargumon. Biroq, L.S. Vasilevning ta'kidlashicha, bilimni mustahkamlash bu – mifni o'rganish yo'li bilan emas, balki uning udumlari, marosimlarining amalda takrorlanib tarqalishida sodir bo'ladi. Mif va marosim arxaik madaniyatning go'yoki ikki tomoni, ya'ni – so'zdagi va harakatdagi, nazariy va amaliy. Mifologik bilim ilmiy haqiqatga ma'lum miqdorda dahldordir.

Mifologik bilimning ikkita asosiy ijtimoiy vazifasi bor:

1.

Ushbu

umumiylikning asosiy vazifalarini, ularning odatiy mavjudligini kishilar ongiga kirgizish va mustahkamlash, xususan, shakllangan qoidalarni tasdiqlash, qonuniylashtirish va hatto jamoani tiklash va barqarorlikni ta'minlash uchun ularni an'anaga aylantirish;

2.

Jamoani

qo'rqquidan xalos qilish maqsadida va ruhiy halovatni kafolatlashda atrof-muhit bilan, butun tashqi olam bilan mustahkam aloqa o'rnatish va ta'minlash.

Mif olamni mavhum g'oyalardan buzilgan tarzini o'zida namoyon qilib, noaniq va quruq muhokamalarning shakllanishiga imkon beradi ya'ni, dastlabki davrda insonni uni chulg'ab turgan aniq kundalik ishlardan fikrini chalg'itib, hayoliy poetik olamga olib kiradi. Mif olamni jamoa bo'lib an'anaviy his qilishdir, negaki, shu alfozda u har doim ilk diniy tasavvurlar majmuining negizi hisoblangan. Mif- dastlabki dunyoqarashning zaruriy, muqarrar shaklidir. Umum tasavvurlar mifning shakllanishiga sabab bo'lolmaydi va hissiy tajriba-kuzatishlar

uchun ham, noaniq-mavhum mulohazalarga ham asos bo'lolmaydi. Guruhlar tushunchasi eng avvalo butun borlikni o'ziga qo'shib hissiy qayg'urishga tayanadi.

Axborotlar hajmini behad o'sayotganligi uni uzatishning yangi kanallarini yaratishni talab qildi. Miflarning paydo bo'lishi mavhum tushunchalar vujudga kelganligi haqida, insonning nutqi rivojlanayotganligi haqida guvoh beradi. Bunga bir misol – tasviriy san'atning rivojlanishidir: rasmlar bir qadar aniqlashib, soddalik va shartlilik kuchayib boradi. Tasvir ko'proq ramziylik belgi xususiyatini kasb etib, buning yordamida axborot berish mumkin bo'ladi. Topilgan petrogliflar (toshbitiklar) insonlar jamoasining hayot hodisalari haqida yetarli, mufassal hikoyalarni o'zida saqlab kelgan. Bunday tasvirlarga misol qilib Surxandaryoning Zarao'tsoy darasidagi qoyatosh rasmlarini ko'rsatish mumkin. Bilimlarni saqlash va uzatishning yana bir vositasi jamoaning alohida a'zolari, boshqa kundalik ishlardan ozod qilinib, faqat ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va uzatish bilan shug'ullangan. Bunday kishilar shamanlarga (sehrgarlarga) aylangan. Shamanlarni ko'pi yoshi ulug', hayotiy bilim va tajribaga ega, tabiatni kuzatib o'zlashtirgan, marosim va udumlarni biluvchi kishilar bo'lgan. Masalan, Shimoliy Amerika hindularning adjibve qabilasi shamanlari o'zi yashayotgan joyning ov qilish shartlarini, hayvonlarning o'ziga xos fe'lini puxta o'rganadi, ovdan qaytgan ovchilardan har doim surishtirib o'z bilimini oshiradi. O'zlashtirgan ma'lumotlari shamanga to'g'ri qaror chiqarish imkonini berib, shu tariqa u qabila va urug' a'zolari ichida obro'ga ega bo'lishiga va natijada sehrgarlik udumlarini bajaruvchi asosiy ijrochisiga aylanib qoladi.

Markaziy Osiyo mintaqasida Neolit davri ancha oldin boshlangan. Bunga mil. av. VI ming yillikda Kopetdog' etagida vujudga kelgan Joytun madaniyati guvohlik beradi. O'troq dehqonlar va chorvadorlarning bu madaniyati asosan, samonli loydan qurilgan uylardan iborat manzilgoh bo'lib Eron va Mesopotamiya xalqlari madaniyati bilan yaqin aloqada shakllangan Joytunliklarning ma'naviy madaniyatini rivoji haqida katta umumiy ibodatxona devorlariga ishlangan rangtasvir dalil bo'ladi. Mil. av. IV-III ming yillikda Xorazm xududida neolit davriga oid Kaltaminor madaniyati shakllandi.

Neolit inqilobi mohiyatiga ko'ra arxaik madaniyatning oxiri hisoblanadi. Ishlab chiqarish faoliyatining yangi turi-dehqonchilik va chorvachilikka o'tish bilan inson tabiatda mustaqil faoliyat ko'rsatish qobiliyatini namoyon qildi, bu insonning ijtimoiy va ma'naviy g'alabasi edi. Agar arxaik madaniyatda jamoat fikri yetakchilik qilib, urug' a'zosi, urug' manfaatlari doirasida faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, endi individual ong va qiziqish kuchaya boshladi. Neolit davrining oxiri va jez asrida arxaik madaniyat barham topdi. Bu davrda jamoa mulki o'rniga xususiy mulk vujudga kelib, hunarmandchilik ajralib chiqadi va mahsulot ayr boshlash shakllanadi. Ijtimoiy tuzum shakli murakkablashadi. Mustaqil xo'jalik yuritishda muvofiqlashtirishni kuchaytirish zarurati, ko'pincha jamoaning boshqa a'zolari yoki qabila oilalar bilan qarindoshlik aloqalarining bog'lanmaganligi maxsus boshqaruv apparatini tuzishni talab qildi. Endi oqsoqollar va qabila yo'l boshchilari yig'inining ahamiyati sezilarli oshdi, bu qabila yo'l boshchilariga sig'inishni shakllantira boshladi. Yo'l boshchi qabilaning baxt-saodat sohibi, ajdodlar ruhi unga tuhfa qilgan mahsus fazilat «omad» egasi sifatida demokratiya belgilariga hurmat saqlaydi. Yo'l boshchilarga sig'inishda yo'l boshchining jamoa hayotida tutgan muhim o'rnini e'tirof qilish ifodasi turadi: -U nafaqat qabila xududini qo'riqlashni tashkil qilib qolmay harbiy yurishga boshchilik qiladi ham, shuningdek, muhim jamoat ishlarini bajarish uchun xonadanlarni birlashtiradi va jalb qiladi (kanal qazish, muhofaza to'sig'lar o'rnatish; yaylov, o'rmon, daryolar kabi umum foydalanadigan mulklar uchun).

Bilimning oshishi natijasida murakkab buyumlar yaratila boshlandi. qayiq va yelkanli kemalar, taqvim, hisob va o'lchov tizimi vujudga keldi. Xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi huquqning shakllanishiga olib keldi. Ayrimlari hozirgacha saqlanib kelayotgan an'analar va qadimgi folklor namunalari vujudga keladi (miflar, dostonlar, hikoyalar, marosim qo'shiqlari), yozuvning ilk tizimi shakllanadi; piktografik (rasm-yozuv), belgi yoki hindularning tugunli yozuvlari. Monumental me'morchilik ham vujudga keldi. Ilk monumental inshootlar katta tosh bo'lak va tosh plitalardan qurilgan megalitlar hisoblanadi. Megalit inshootlarning turlari bir-biridan farq qiladi. Masalan, mengirlar baland toshdan

iborat bo'lib, balandligi 20 metrdan oshadi, ular alohida yoki xiyobonlarga qator qilib qurilgan. Dolmenlar (tosh maqbaralar) tosh plitalardan sag'ana yoki maqbara (kulba) shaklda qurilgan. Kromlexlar esa atrofiga toshlar yotqizilgan inshootlardir. Eng mashhur kromlex buyuk Britaniyadagi Stounxendj hisoblanadi. (mil. avv. II ming yillik boshlariga oid). Megalitlar sajdagoh va ibodatlar joyi sanalsada, aslida ular boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan. Megalitlar xalqlarni birlashtirib, jamoaning barcha kuchlarini jipslashtirishga, yangi ijtimoiy tuzum vujudga kelayotgan hollarda insonlarni umumlashtirish (sotsalizatsiya) maqsadlariga xizmat qildi. Negaki, davlat tuzilishi jarayonida turli ijtimoiy qatlamlarning bo'linishi sodir bo'ladi; boshqaruvchilar, ma'naviy madaniyat va bilim egalari kohinlar va oddiy bajaruvchilar.

O'zbekiston xududida jez davri mil. avv. II ming yillik boshlarini o'z ichiga oladi. Xuddi shu davrda ikki turdagi mustaqil madaniyat shakllanib aniq ajraladi: o'troq dehqonchilik vohalaridagi madaniyat; ko'chmanchi dashtliklar madaniyati. o'troq dehqonchilik madaniyati dastlab Surxondaryo vohasidagi Sopollitepa, Jarqo'ton madaniyatlari, Farg'ona vodiysidagi Chust madaniyati, ikkinchisi-Zamonbobo, Tozabog'yob, Suyargan va Amirobod kabi joylarda vujudga keldi.

O'zbekiston janubi-Surxondaryo viloyatida hozirda ham mashhur bo'lgan ustalar, zargarlar va san'atkor – quruvchilar yaratgan madaniyat eng qadimgi madaniyatdir. Mil. avv. XVIII-X ming yillikka oid Sopollitepa va Jarqo'ton manzilgohlarida qadimgi sharq turidagi ilk shaharnoma sivilizatsiyaning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni kuzatiladi. Sopollitepa labirintnoma (qasr) to'g'ri burchakli ko'cha tarmog'i va istehkom tizimi bo'lgan manzilgohlar majmuidan tashkil topgan. Jarqo'tonda ham monumental me'morchilik xom g'ishtdan qurilgan. Markazda qal'a joylashgan, uylar xom g'ishtdan baland ko'tarib qurilgan. Har bir guzarda binoning o'rtasida yumaloq o'choq shaklida devor tokchasida olov mehrobdan iborat sig'inadigan markazi bo'lgan. Ikkala manzilgohda jez eritish, to'qimachilik, kulolchilik, zargarlik; suyak, tosh, yog'ochga ishlov berish gullab-yashnagan. Turli kulolchilik buyumlarini kulolchilik dastgohida pishirib sifatli tayyorlanganligi, shaklining chiroyliligi

kulolchilik sohasining texnika va texnologiyasi yuqoriligidan dalolat beradi. Topilgan namunalardan ma'lum bo'lishicha O'zbekistonning Janubida yashovchi aholi qadimgi sharq, ayniqsa hind vodiysidagi Xarappa sivilizatsiyasi namunalari bilan keng hamkorlikda bo'lgan. Buni Sopollitepa va Jarko'ton shuningdek, O'zbekistonning boshqa dehqonchilik madaniyatida ham uchratish mumkin.

Bronza davrida shakllangan «ko'chmanchi chorvadorlar» madaniyati mil. avv. III ming yillik oxiri-II m. y. boshlariga oid bo'lgan Buxoro vohasidagi Zamonbobo manzilgohida o'rganilgan. Zamonbobo aholisi katta yarim yerto'lalarda yashab, bronza va tosh qurollar ishlatishgan. Kulolchilik dastgohisiz qo'lda ishlangan tagi yumaloq, yassi sopol idishlardan foydalangan. Jez davrida madaniyat yodgorliklari Amudaryo va Zarafshonning qo'yi oqimidan, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Samarqand viloyatidan topilgan. Ular chorvador qabilalar madaniyatining vujudga kelishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Chorvador qabilalar jez davrida o'troq turmush tarziga o'ta boshladi, qisman dehqonchilik bilan shug'ullanadi, keyinchalik ko'chmanchi chorvadorlarga aylanishgan.

Arxaik madaniyat o'rniga qadimgi sivilizatsiya madaniyati o'rnatildi: murakkab-ijtimoiy tizimga ega bo'lgan dastlabki davlatlar, diniy va qonunchilik shakllarining rivojlanishi, shahar va yozuvlar. Biroq arxaik madaniyat izsiz yo'qolmadi. Uning ayrim qirralari jahon xalqlari miflarida, folklarida, inson ruhiyatining chuqur «arxetiplari» da saqlangan. K. Yungning nazariyasiga ko'ra arxetiplar- «ongsiz jamoaning» ruhiy tuzumidir. Ular zamondan tashqarida namoyon bo'lib, shunga muvofiq tarzda qiyofalar, yashagan va yashovchi kishilarning tuyg'usi va fikri shakllanadi, ramziy tasvirlarda, miflarda aks etgan jamoaga xos bo'lgan tarixiy tajribada olamni anglashning ibtidoiy shakllari saqlangan. Kishilar ko'pincha o'zlari payqamagan holda u yoki bu an'analari bilan, ulardagi arxetipik ramzlardan ajralgan holda yashaydilar. Barcha zamonaviy madaniyatlar asosidagi bu chuqur negizni sezish va o'rganish hozirda sodir bo'layotgan jarayonlarni yaxshi tahlil qilishimizga, ma'lum ma'noda kelajakka nazar tashlashimizga yordam beradi.

qadimgi Sharq hududida mil. avv. X-VII ming yillikda insoniyat sivilizatsiyasi va madaniyati rivojlanishining ibtidosi bilan bogʻliq boʻlgan eng muhim jarayonlar roʻy beradi. Bu davrda Sharqda madaniy faoliyatning turli shakllari va sohalari vujudga keladi. Yozuv, adabiyot, sanʼat, fan, birinchi jahon dini- buddizm paydo boʻladi. Bu boshlangʻich jarayonsiz insoniyat madaniyatining keyingi barcha taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin.

Nazorat uchun savollar

1. Arxaik madaniyat deganda nimani tushunasi?
2. Arxaik madaniyatining asosiy bosqichlari?
3. Arxaik madaniyatining jaxon madaniyati tarixidagi oʻrni?
4. Arxaik madaniyat davrida odamlarning olam va inson xaqidagi tasavurlari?
5. Arxaik davrdagi anʼanalar, udumlar, bayramlarning xilmagʻxillik sabablari?
6. Arxaik davr madaniyatida tsivriy sanʼat va badaiiy xunarmandchilikning koʻrinishlari?

Mustaqil ish savollari

1. Arxaik madaniyat davrida odamlarning olam va odam haqidagi tasavvurlari. (Esse).
2. Ibtidoiy davr sanʼati va ogʻzaki ijodiyot namunalari haqida tahliliy materiallar tayyorlash..
3. Ibtidoiy urf-odatlar, marosimlar. Oʻzga xos yozuv turlari (sxema va diagrammalar tuzish).

Adabiyotlar

43. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “Oʻzbekiston”, 2003 y.
44. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch – T., “Maʼnaviyat” 2008.
45. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., Oʻzbekiston, 2009.

46. Karimov I.A.
Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada
yuksaltirish. T., “O‘zbekiston”, 2010.
47. Karimov I.A.
O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O‘zbekiston”, 1999 y.
48. Karimov I.A.
Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
49. Karimov I.A.
Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi.
(Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining
savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
50. Karimov I.A.
Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.:
O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.
51. Karimov I.A Biz
tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik
yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
52. Karimov I.A.
O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.:
“O‘zbekiston”, 2005 y.
53. Akramov Sh. va
boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalari. –T.; «O‘zbekiston», 1993.
54. Madaniyat va
ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
55. Jo‘raev N.
Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.
56. Xayrullaev M.
O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

16. Komilov N.
Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
17. Abdullaev M.
Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
18. Tulenov J.
Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.
19. Boboev X va
boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
20. Rahmonov N.
Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

5-MAVZU

QADIMGI DAVR MADANIYATI

Darsning maqsadi. Qadimgi Sharq sivilizasiyalari Misr, Mesopotamiya, Hind va Xitoy o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berish va uning madaniyatining jahon sivilizasiyasiga qo‘shgan xisasini yo‘ritib berish.

Tayanch tushunchalar: Piramidalar, Fravn, Zikkurat, Stupa, Pagada, ieroglif.

Asosiy savollar:

1. Misr
sivilizatsiyasi – Sharqdagi ilk sivilizatsiya vatani sifatida. Misrning tarixiy taqdiri.2002 yili Yevropa va Misr olimlarining robot yordamida Xeops piramidasi ustida o‘tkazgan tadqiqotlari. Qadimgi Misrda falsafa maktablari. Misr sivilizatsiyasi – eng uzoq davom etgan sivilizatsiyadir.
2. Xitoy —
sivilizatsiya ilk bor paydo bo‘lgan to‘rt mamlakatning biri. Xitoyda falsafiy va diniy oqimlar.
3. Hindiston —
qadimgi sivilizatsiya o‘lkalaridan biri. Xoropp madaniyati. Veda davri. Boburiylar imperiyasi davri madaniyati. Hind madaniyatidagi buddaviylikning dunyo diniy madaniyatiga ta’siri.

Ilk sivilizatsiya Osiyo va Afrikaning quruq tropik hududlaridagi daryo bo'ylarida paydo bo'lgan. Bulardan eng qadimiysi sifatida *qadimgi Misr sivilizatsiyasi* e'tirof etilgan.

Dastlabki Misr davlati qirqta shahar-davlatdan iborat bo'lgan edi. Taxminan mil.ol. III ming yillikda yagona davlat tashkil topdi. Mil.ol. XVI-XV asrlarda qadimgi Misr g'aroyib ravishda gulab-yashnadi. Hozirgi Turkiyadan Efiopiyagacha bo'lgan katta hududni o'z ichiga oldi. Ammo qo'shni davlatlar bilan doimiy ravishda yuz berib turgan doimiy urushlar Misr davlatini tanazzulga olib keldi. Milodgacha VI asrda Misr Eronga, IV asrda esa Aleksandr Makedonskiyga o'lja bo'lib qoldi. Mil. ol. I asrda esa Misr Rimning bir viloyatiga aylanib qoldi. Rim imperiyasi qulagandan keyin mil. VI asr oxirlarida Misr Vizantiya davlati tarkibiga kirdi. VII asrdan so'ng Misrda arablar hukmron bo'ldi va masihiylik o'rniga islom yoyildi. Bu paytda endi islomiy madaniyat kuchaya bordi. IX asrda Arab xalifaligi qulagach, mamlakat yana mustaqillikni qo'lga kiritdi. XII-XIII asrlarda Misr salib yurishlarini boshdan kechirdi. XVI asrda turk armiyasining hujumlari Misr davlatini qulatdi. XIX asr oxiridan esa Usmonli imperiyasi tarkibiga kirdi. 1922 yili Misr yana mustaqillikni qo'lga kiritdi.

Misr hududida insoniyatning ilk hayoti izlari mil.ol. o'ninchi ming yilliklarga oiddir. Mil. ol.oltinchi - beshinchi ming yilliklarda inson o'troq yashagani kuzatiladi. Tadqiqotchilarning radiouglerod usuli bilan aniqlashlaricha, Fayum vodiysida don saqlaydigan chuqurliklar bo'lib, miloddan oldingi 4600-4300 yillarga oid ekan. Odamlar bu vodiya cho'chqa, qoramol, qo'y va echki boqqanlar, bug'doy va arpa ekkanlar. Taxminan mil. ol. 3100 yillarda ikkita yirik shohlik – Quyi Misr (Nil daryosi deltasida) va Yuqori Misr (Nil deltasidan Elfantingacha bo'lgan joylar) paydo bo'ldi. Inson bu yerda ilk bor yozuvni yaratdi, inshootlarni, shaharlarni barpo qildi, dehqonchilikni rivojlantirdi, davlat barqaror bo'la boshladi.

Misrliklar mukammal kalendarni ishlab chikdilar. Ularning kalendari bo'yicha, yil 365 kundan iborat edi. Misrda kalendarning joriy qilingani astronomiyaning rivojlanganidan dalolat beradi. Misrliklarning aytishlaricha,

mamlakatning shakliy tuzilishi ma'lum fazoviy qonuniyatlarga asoslangan ekan, qachonlardir xudolar fazoni yaratganlarida, birinchi bo'lib Misrni, keyin olamdagi boshqa mamlakatlarni barpo qilgan ekan.

Odamlarning hayoti ko'p jihatdan Nilga bog'liq edi. Shuning uchun jamiyat hayoti izchil yo'lga qo'yildi, suv omborlari va kanallari rejalashtirilgan holda qurildi, yaxshi saqlandi. Yer taqsimlanishi, suvga egalik huquqi qat'iy boshqaruv asosida olib borildi. Fir'avnning ayonlari yuqori hosil olish uchun zurur ishlarni bajarardilar.

Misrliklar qadimda o'zlarining mamlakatini «qizil va qora» deb aytganlar. Nil daryosi suvi bilan sug'orilgan viloyatlardan hosil mo'l olinardi, shuning uchun **Qora mamlakat** deb nom olgan edi. Bu davrlarda yomg'ir kam yog'ardi. Odamlar faqat Nilga umid bog'lardilar. Ayniqsa, Nil deltasining botqoq joylarida papirus va nilufar gullar ko'p o'sgan. Mana shu papirus va gullar Misr arxitekturasining shakliy tomoniga katta ta'sir etdi.

Qizil mamlakat degan nom hosilsiz jazirama issiq sahroga nisbatan ishlatilardi. Sahro mamlakatning sharqidan g'arbga tomon hosildor o'lkalarda oppok tasмага o'xshab ko'rinardi.

Qadimgi Misr madaniyati besh ming yil oldin yaratila boshlagan edi. Faqat keyingi yillardagina Misr madaniyatining asosiy nuqtalari ma'lum bo'la boshladi. Masalan, Misrning murakkab, mavhum dini insoniyatga XX asrning II yarmi choragida ma'lum bo'ldi. Ma'lum bo'lishicha, qadimgi Misrda 4000 xudo bo'lgan ekan. Bu xudolardan yarmi bugungi Misr bo'ylab keng tarqalgan va hamma sajda qilavergan. Qolganlari ma'lum hududdagi odamlar sajda qiladigan xudolar edi. Hamma xudolar bosh xudoning mahsuli yoki uning bir qismi edi. Bosh xudoni ba'zi manbalarda quyosh xudosi Ra deb, ba'zilarida Neter deb aytadilar.

Garchi Misr madaniyatida xudolar va ularning tasviri birinchi o'rinda turgan bo'lsa ham, dunyoviy san'atga alohida e'tibor berilgan. Me'morlar, haykaltaroshlar, rassomlar yuqori lavozimdagi odamlar hisoblangan. San'at – abadiy hayotni bir avloddan ikkinchisiga o'tkazuvchi vosita deb qaralgan. Fir'avnlarning, xudolarning haykallariga san'atda ko'proq e'tibor berilgan, mil. ol.

XIX asrgacha Misr haykaltaroshligi eng yuqori cho‘qqiga ko‘tarildi. Bu san‘at asarlari orasida fir‘avn Exnaton va uning xotini Nefertitining haykalchasi diqqatga sazovor. Nefertiti ham toj kiygan holda tasvirlangan bo‘lib, bir necha asrlar davomida Misrning ramziy tasviri bo‘lgan edi.

Hammaga ma‘lumki, dunyoning yetti mo‘‘jizasidan biri Misr piramidalaridir. Bizga fir‘avnlr Xeops, Xefron va Mikeronos davridagi piramidalar yetib kelgan. Xeops davridagi piramida eng kattasi bo‘lib, balandligi 150 m.ni tashkil qiladi. Piramidalarning atrofida qabrlar bor. Bu qabrlar shohning qarindosh - urug‘lariniki va katta amaldorlarniki edi. Mazkur piramida Xeops (mil. ol.2551-2528 yillarda hukmronlik qilgan) piramidasida deb ataladi. Olam mo‘‘jizalarining ro‘yxati boshida, Xitoy devoridan keyin, ana shu piramida turadi. Dunyoda insoniyat qo‘li bilan qurilgan eng ulkan inshootlardan biri ana shu piramidalaridir. Xeops piramidasining qurilishiga 2,3 millionta tosh bo‘laklari ishlatilgan. Har bir tosh bo‘laklarining og‘irligi 2,5 tonna chiqadi. Xeops davrida piramidalarning sirti maydalangan qumdan qilingan toshlar bilan qoplangan. Bu toshlarga ishlatilishidan oldin jilo berilgan. Xuddi shu toshlardan Qohirada mamluk sultonlarining saroyini qurish uchun ham foydalanilgan. Piramidalar qurilishiga ketgan materiallar hajmi to‘g‘risida quyidagi dalillar bo‘yicha xulosa chiqarish mumkin: ingliz olimlarining hisoblashlariga ko‘ra, bitta Xeops piramidasiga ketgan material Angliyadagi jamiki masihiy jamoatxonalarining qurilishiga ishlatilgan materialdan ko‘p ekan. Yana shu hisob - kitoblar aniqlangan: Xeops piramidasiga ishlatilgan toshlardan XX asrda Germaniyadagi hamma jamoatxonalarini qurish mumkin bo‘lardi.

2002 yili Yevropa va Misr olimlari robot yordamida Xeops piramidasida ustida tadqiqot o‘tkazdilar. Robot Xeops piramidasida ichiga qanday kirib borayotganini butun dunyo televizor orqali tomosha qilib turdi. Arxeologlar texnikaning eng so‘nggi yutuqlari yordamida Xeops piramidasining eng muqaddas xonasiga - sirli xonasiga kirib bordilar. To‘rt ming yil davomida bu xonaga inson oyog‘i tegmagan edi. Ikki soat davomida o‘n ikki santimetrli «piramidateshar» 65 metr tunnelni bosib o‘tib, maxsus drel bilan ohaktoshdan qilingan eshikni teshdi. Teshik orqali kichkina telekamerani ham olib o‘tdi. Robot u yerda yana bir sirli xonaga duch

keldi. Xonaning eshigi mahkamlangan ekan. Shunday qilib, xazina topilmadi. Robot yana ilgari yurishi uchun yana bir yil tayyorgarlik kerak bo'ldi.

XXI asrda arxeologlar qazuv ishlarida eng yangi usullarni tatbiq qilib, shuni tushundilarki, qadimgi Misr arxitektorlari ayyorlik bilan ish tutgan ekanlar: Fir'avnning qabrini har xil nopok odamlar bulg'amasin, deb odamlarni chalg'itish uchun yolg'ondakam koridorlar qurgan ekanlar. Ikki fransuz arxeologi Jak Bordo va Fransin Darmen dastlabki olti sulolaning fir'avnlari qabrlari loyihasiga oid barcha ma'lumotlarni yig'dilar va har bir qabrning batafsil xaritalarini chizdilar. Tayyorlangan xaritalar asosida piramidalarning ichki yer osti yo'llarining bir necha yuz metrini suratga tushirdilar. Xarita va suratlarni solishtirib, shuni aniqladilarki, yer osti yo'llaridagi ko'plab tutashgan joylar mahorat bilan qilingan soxta yo'llarga olib borar ekan. Tutashgan joylar toshni o'yib ishlangan bo'lib, suvalgan yoki maydalangan toshga ohak kushib berkitilgan ekan. Shu tariqa gorizonttal tutashgan joylar soxta bo'lib chiqdi. Ammo bu qazilma natijasida arxeologlar haqiqiy yo'lakni va haqiqiy tosh devorni topishga muvaffaq bo'ldilar. Bu yo'lak va tosh devor piramidaning yashirin kovaklariga kiradigan joylarini sir saqlardi. O'sha kovaklarni tashqaridan bilish mumkin emas edi, chunki kovak joylar qum bilan berkitilgan edi.

Qadimgi Misrda falsafa maktablari ham shakllangan edi. Maktabning asosiy bahsi «Nima birlamchi – ruhmi yoki moddiy olammi?» degan mavzu edi. Xudo Memfisning ruhoniylari, jamiki buyumlar bosh xudo Ptaxaning tafakkuri va kalomidan yaratilgan, deb hisoblardilar. Xudo Geliopolning ruhoniylari esa moddiy olamning birlamchi ekaniga ishonardilar. Ularning qarashicha, ilk suvlardan xudolar ham, atrof olamdagi jamiki hodisalar va buyumlar ham kelib chiqqan. Yunon filosoflari Misr ruhoniylaridan o'rganganlari to'g'risida rad qilib bo'lmaydigan dalillar bor. Xususan, Bibliyadagi olamning yaratilishi to'g'risidagi ta'limotni yahudiylar Misrda yashagan paytlarda yaratganlari ehtimoldan xoli emas.

Qadimgi Misr butun qadimgi dunyo, jumladan, yunon va Rim sivilizatsiyasining shakllanishiga va taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan. Bironta

sivilizatsiya – na qadimni Rim, na qadimgi yunon, na qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi Misr sivilizatsiyasi kabi qadimiy va uzoq muddat davom etgan emas. Misr jamiyati va madaniyati hech qanday o‘zgarishsiz **uch ming yil** davom etgan.

Xitoy madaniyati

Xitoy — sivilizatsiya ilk bor paydo bo‘lgan to‘rt mamlakatning biri bo‘lib, qadimgi Misr, Bobil va Hindiston qatorida turadi. Rasmiy ma’lumotlarga qaraganda, mamlakatda besh mingta tarixiy va madaniy yodgorliklar mavjud. Miloddan oldingi uchinchi ming yillikda xitoyliklar qizil, oq, safsar rangli sopollar ishlab chiqarganlar. Sopollarga to‘rburchak, to‘lqinsimon shakllar solganlar. Xitoy madaniyatidan qolgan eng noyob yodgorlik — alifbodir. Xitoy yozuvi “ieroglif” deb ataladigan belgilardan iborat bo‘lib, 50 ming belgidan, ya’ni ierogliflardan iborat. “Ieroglif” termini yunoncha bo‘lib, “toshga o‘yib yozilgan muqaddas belgi” degan ma’noni bildiradi. Bundan tashqari, 1958 yili xitoy tilining lotinlashgan alifbosi ham qabul qilingan.

Kundalik hayotda 4–6 ming belgi ishlatiladi. Hozirda yaxshi ma’lumoti bor xitoylik 6–8 ming belgini biladi. Gazetani o‘qiy olish uchun 3–5 ming belgini bilish kerak bo‘ladi.

Alifbo Xitoy madaniyatidan eng noyob merosdir. “Madaniyat” so‘zi xitoychada “ven–xua” deb aytilib, “savodli bo‘lmoq” ma’nosini bildiradi. Xitoy ierogliflarining xizmati shundaki, millat o‘z merosini saqlashga va yoyishga, davlatni markazlashtirib, mustahkamlashga imkon berdi. Xitoy rahbariyati ieroglif yozuvni xitoy millati va madaniyati birligi uchun kafolat sifatida qaraydi. Xitoy ierogliflari yana husnixat estetikasi uchun ham asosdir.

VII–XIII asrlarda xitoyliklar rassomchilikni san’atning muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida hurmat qilganlar. Bu davrdan saroy devorlariga, ibodatxonalarga solingan suratlar, miniatyuralar saqlangan. Bir necha metrli o‘rama qog‘ozlarda shahar va saroy hayoti, tabiat, portret, maishiy hayot tasvirlangan. Rassomlar guruchdan qilingan qog‘oz va ipakdan foydalanganlar.

Qog‘oz bilan birga xitoyliklar birinchi bo‘lib choy, chinni, porox, soyabon, muzqaymoq, ipak va gugurtni o‘ylab topib, dunyo bo‘ylab tarqalgan. Besh ming

yil ilgari ilk bor dunyoda beton quyish texnologiyasini ishlab chiqqanlar. Gansu viloyatidagi arxitektura kompleksi shundan dalolat beradi.

Samo ibodatxonasi (1420 yilda qurilgan) Pekinning o'ziga xos ramzidir. Bu ibodatxona dumaloq shaklda qurilgan bo'lib, uch qavatli tomi bor. Aslida bu ibodatxona imperator sayr qiladigan o'rama park bo'lgan edi. Ibodatxona poydevorining diametri 30 metr, balandligi 38 metr. Ibodatxonaning yana bir diqqatga sazovor tomoni shuki, devor aks sado beradi va bir tomondan ikkinchi tomonigacha ovoz yoyiladi.

G'or ibodatxonalar ham Xitoy arxitekturasining e'tiborga loyiq tomonlaridandir. Asosan, tog'larni o'yib g'orlarda barpo qilingan budda ibodatxonalari tarixi 1000 yildan nariga borib taqaladi.

G'or ibodatxonalari orasida Gansu viloyatidagi Dunxuan shahrida barpo qilingan ibodatxona qadimgi Sharq san'atining xazinasini deb nom olgan. Bu ibodatxona Minshaman shahri etagidagi qoyaga o'yilgan, uzunligi 1600 metr. Bu ibodatxonalar Mogao ibodatxonalari kompleksi deyiladi. Ibodatxona qurilishi milodiy 360 yilda boshlanib, uzluksiz ravishda 700 yil davom etgan. Buyuk ipak yo'li shu yerdan o'tgan. Ibodatxona qurilishida savdogarlar, amaldorlar, oddiy odamlar ishtirok etganlar, nazrlar ataganlar. Ibodatxona kompleksida 735 g'or, 45 ming kvadrat metr devor suratlari, 2415 ta turfa rangdagi haykalchalar saqlangan. Bu yodgorliklar 10 sulola hukmronligi davrida barpo bo'lgan. 1988 yili YuNESKO qarori bilan mazkur ibodatxona kompleksi jahon madaniy merosi sifatida ro'yxatga olingan.

Xitoy arxitekturasini Yaponiya, Koreya, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari arxitekturasiga kuchli ta'sir etgan. Xitoyda *falsafiy* va *diniy oqimlar* asosan miloddan oldingi birinchi ming yillik oxirida shakllanib bo'lgan edi. Birinchi navbatda konfusiylilik va daosizm paydo bo'ldi. Xitoyning ma'naviy madaniyatida buddaviylilik katta rol o'ynadi. Buddaviylilik Xitoyga milodiy I asr o'rtalarida Hindistondan kirib keldi. VIII asrda Xitoy islom ta'limoti bilan tanishdi. Keyinroq katolik missionerlari paydo bo'ldilar. IX asrning o'rtalarida esa mamlakatga masihiylilik kirib kela boshladi.

Konfusiylilik ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq. Konfusiyning (mil.ol. 551–479) bu ta’limoti g‘ayritabiiylikka aslo aloqador emas. Shuning uchun konfusiylilikni dunyoviy ta’limot deb ataydilar. Konfusiylilik oila - qarindoshlik aloqalarini ham davlat, ham diniy nuqtai nazardan talqin qildi. “Davlat - bitta oila, hukmdor, ya’ni Osmon o‘g‘li bir paytning o‘zida xalqning otasi va onasidir”, deb baho bergan edi.

Daosizm qadimgi miflar, xalq inonch - e’tiqodlari, kultlarga asoslangan edi. *Dao* - “yo‘l” degan ma’noni bildirib, uning asoschisi lao Szidir. U Konfusiyning zamondoshi bo‘lgan edi.

Umuman, Xitoy madaniyati tarixi dunyo madaniyati tarixida muhim rol o‘ynadi.

Hindiston madaniyati

Hindiston qadimgi sivilizatsiya o‘lkalaridan biridir. Qadimgi Hindiston olamga “Moxobxorot”, “Ramayana” kabi epik asarlarni, Kalidasa kabi buyuk ijodkorni, “Panchatatra”ni bergan. Qadimgi Hindiston matematika, astronomiya, tibbiyot sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Hozirgi arifmetikaga asos bo‘lgan son tushunchasini ham hindlar yaratgan.

Hindiston mamlakati va madaniyati tarixi quyidagi bosqichlarga bo‘linadi:

- Xoropp sivilizatsiyasi,
- Veda davri,
- Maur davri,
- Guptlar davri,
- Boburiylar imperiyasi,
- Zamonaviy tarix.

Xoropp madaniyati mil.ol. 3200– 1300 yillar oralig‘ida yashagan. Xoropp madaniyati Mesopotamiya va Misrdan keyin uchinchi o‘rinda turadi. Xoropp madaniyatining eng muhim tomonlaridan biri yerga borona bilan ishlov berishning yo‘lga qo‘yilgani va yozuvning yaratilganidir. Xoropp madaniyatining eng qadimgi markazlari Moxenjo Doro va Xoropp shaharlaridir. Bu va boshqa

shaharlardan topilgan arxeologik yodgorliklar bronza davriga oiddir. Xoropp madaniyatida inson Yevropa irqiga mansub bo'lgan.

Shaharsozlik madaniyati ham bugungi arxitektura talablariga javob beradi. Maxenjo Doro va Xoropp shaharlari bir xil reja asosida qurilgan va keyingi davrlarda ham o'zgartirilmagan. Asosiy ko'chalar to'g'ri to'rt burchak hosil qilib kesishgan va kvartallar hosil qilingan. Bu shaharlarda suv tarmoqlari va kanalizatsiya barpo qilingan. 2–3 qavatli uylar qurilgan.

Topilgan yozuv namunalari 400 piktogramma (rasmli yozuv)dan va bo'g'inli belgilardan iborat. Arxeologlar topgan chizg'ichda o'nlik bo'luv sistemasi qo'llangan. Tarix yana g'or suratlarini, ov sahnasi tavsirini ham saqlagan.

Veda davri ikkinchi ming yillikning o'rtasi va birinchi ming yillikning o'rtasiga aloqador bo'lib, boshqa mamlakatlardan Hindistonga kelgan xalqlarning madaniyati bilan bog'liq. Ariylar deb atalgan bu xalqlar chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ammo ularning kelib chiqishi hanuzgacha ma'lum emas. Ularning tili hind-evropa tillaridan biri sanskritning qadimgi shakliga mansub.

Miloddan oldingi XV asrda ariylar Shimoliy Hindistonga bostirib kirdilar va bu yerning tub aholisi dravidlarni janubga quvdilar. Hindiston aholisning tili asli dravid tilidir. Hind tillari guruhiga kiruvchi tillarning to'rtidan uch qismi ariylarning sanskrit tiliga qarindoshdir.

Ariy qavmlari Hindistonga kelganlaridan (ba'zi olimlar O'rta Osiyodan, ba'zilar Janubiy Rus cho'llaridan kelgan deydilar, ammo har ikki holatda ham O'rta Osiyodan borgani aniq, chunki ariylarning Janubiy Rus cho'llariga ham O'rta Osiyodan borgani aniqlangan – **N.R.**) keyin madaniy taraqqiyotda keskin o'zgarishlar bo'ldi. Vedalar ayni shu davrda yaratilgani uchun Hindiston tarixida *veda davri* deb yuritiladi. Vedalarda garchi bir o'rinda 3399 xudo borligi aytilsa ham, 33 xudo to'g'risida so'z yuritiladi. Xudolar *zamin*iy, *samoviy* va *oraliq* kabi uchga bo'lingan. Ariylar ko'p izzat qiladigan xudo yomg'ir va momaqaldiraq xudosi Indra bo'lib, unga 250 madhiya bag'ishlangan. Boshqa xudolarga bag'ishlangan madhiyalarda ham Indra nomi eslanadi.

Vedalarga to'rtta asosiy to'plam - Rigveda (madhiya vedasi), Samaveda (kuylar vedasi), Yajurveda (qurbonlik vedasi), Atxarveda (afsun va sehr-jodular vedasi) dan iborat.

Vedalar o'sha davrdagi turli bilim sohalarini - dehqonchilik, tibbiyot, geometriya, hunarmandchilik, harbiy texnika, astronomiyani qamrab oladi. *Upanishodlar* ham vedalarning oxirgi janrlaridan biridir. "Upanishod" - insonni xudoga (yoki ustozga) yaqinlashtiradigan narsa degan ma'noni bildiradi. Upanishodlar Hindistonning eng qadimgi falsafiy asarlari hisoblanadi. Upanishod buddaviylikka, jaynizm(dinning asoschisi Buddaning zamondoshi Maxavira, *Jina* "G'olib" degan ma'noni bildirib, uning laqabidir – **N.R.**)ga katta ta'sir etgan. Upanishodning asosiy vazifasi shaxs ruhini koinot ruhi bilan bir xil deb qarashdan va talqin qilishdan iborat edi.

Maur davlati Ganga daryosi bo'yida barpo qilingan bo'lib, bu madaniyat buddaviylikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Maur sulolasi hukmdorlari buddaviylikdan xalqlarni birlashtirish uchun foydalandilar. Maur davlatidagi madaniy yodgorliklar *Ashok* (mil.ol. 268–232 yillarda hukmronlik qilgan) nomi bilan bog'liq. U jang bilan boshqa davlatlarni qo'shib oldi, ko'p davlatlar bilan diplomatik munosabatlar o'rnatdi, fan va san'atga e'tibor berdi, shaharlar barpo qildi. Ashok ko'plab budda ibodatxonalari qurirdi. Dunyoviy adabiyot ham Ashok davrida rivojlandi. Jumladan, "Artaxshastra" nomli siyosiy asar bu davrdagi muhim yodgorliklardan biridir. Asarda saroydagi ziddiyatlar, fitnalar, kimlarningdir sirli o'limi she'riy yo'lda bayon qilingan. Ashok vafotidan keyin Maur davlati tanazzulga yuz tuta boshladi.

Guptlar imperiyasi. Bu imperiya (319–540 yillar) davrida mamlakat yana birlashib, qudratli davlatga aylandi. Sanskrit asosiy til bo'lib qoldi. Guptlar sulolasini qadimgi hind madaniyatining "oltin asri" deb ataydilar. Sulolaning ba'zi vakillari, jumladan, Chandrgupta va Skandagupta shoir hamda musiqachi bo'lgan edilar. Buyuk shoir va dramaturg Kalidasa Chandragupta hukmronligi davrida yashagan edi.

Bu davrda moddiy madaniyat rivojlandi: ipakchilik, sun'iy sug'orish rivojlandi. Hunarmandlar qurol va zeb - ziynatlar ishlab chiqarishda katta muvaffaqiyatga erishdilar, ipak va paxtadan nafis matolar to'qidilar. V asrda xunlarning avlodi eftalitlar (oq xunlar) bostirib kirib, Guptlar imperiyasiga zarba berdilar.

Boburiylar imperiyasidan Agra shahri yaqinidagi Toj Mahal dunyo arxitekturasida tengsiz inshootdir. Inshoot 1631–1653 yillar oralig'ida Shohjahon hukmronligi davrida barpo qilingan. Qurilish ishlarida Hindiston va O'rta Osiyodan 20 000 odam ishtirok etgan. Saroy kunning turli paytlarida turlicha tovlanadi. Toj Mahal Hindistonda keng tarqalgan shohlar maqbarasiga mansubdir.

Hind madaniyatidagi buddaviylikning ta'siri butun dunyo madaniyatida seziladi. Qadimgi Hindiston tibbiyoti, matematikasi butun dunyoda shuhrat topdi, tilshunoslik, mantiq, psixologiya fanlari yuqori bosqichga ko'tarildi. Hind madaniyatida an'anaga sodiqlik va yangilikka intilish baravar olib borilmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Geografik hududning qulayligi.

2 . Bir –birlari bilan qo'shichilik aloqalarining yaxshiligi.

3. Aholining zich joylashganligi.

4. Yer osti boyliklariing ko'pligi.

5. Ish qurollariing yaxshi rivojlanganligi.

6. Mifologik dunyoqarashning barvaqt rivojlanganligi.

7. Daryolarning oqib o'tganligi.

8. Fir'avnlarning yashaganligi.

9. Yerning unumdorligi.

10. Boshqa hududlarda yashagan insonlarga nisbatan aqlligi.

Mustaqil ish savollari

1. Qadimgi Sharq madaniyati. Tayanch iboralar: Misr, Hindiston, Xitoy, Messopatamiya, qadimgi sharq yozuvchilari, moddiy madaniyat yodgorliklar, qadimgi din, qadimgi madaniyatning o'ziga xosligi.
2. Qadimgi Misr madaniyati. Tayanch iboralar: din, ma'raka, marosimlar, yozuv, san'at, ilm-fan.
3. Qadimgi Hindiston madaniyati. Tayanch iboralar: din, yozuv, ilm-fan, adabiyot, me'morchilik va tasviriy san'at, musiqa.
4. Qadimgi Xitoy madaniyati. Tayanch iboralar: din, me'morchilik va tasviriy san'at, musiqa, ilm-fan.
5. Arab madaniyati. Tayanch iboralar: ilm-fan, arab adabiyoti, marsiya, savr, madxiya, arab san'ti, arab musiqasi, din.

Adabiyotlar

- | | |
|---|--------------|
| 57. | O'zbekiston |
| Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O'zbekiston”, 2003 y. | |
| 58. | Karimov I.A. |
| Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma'naviyat” 2008. | |
| 59. | Karimov I.A. |
| Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O'zbekiston, 2009. | |
| 60. | Karimov I.A. |
| Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O'zbekiston”, 2010. | |
| 61. | Karimov I.A. |
| O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O'zbekiston”, 1999 y. | |
| 62. | Karimov I.A. |
| Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999. | |
| 63. | Karimov I.A. |
| Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O'zbekiston”, 2005 y. | |

64. Karimov I.A.
Milliy istiqloq mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.:
O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.

65. Karimov I.A Biz
tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik
yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

66. Karimov I.A.
O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.:
“O‘zbekiston”, 2005 y.

67. Akramov Sh. va
boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O‘zbekiston», 1993.

68. Madaniyat va
ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.

69. Jo‘raev N.
Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.

70. Xayrullaev M.
O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

21. Komilov N.
Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.

22. Abdullaev M.
Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.

23. Tulenov J.
Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.

24. Boboev X va
boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.

25. Rahmonov N.
Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

6-MAVZU

Darsning maqsadi. Markaziy Osiyodagi qadimgi madaniyatni jaxon madaniyati tarixidagi o‘rnini yoritish, Yunon-Baktriya, Kushonlar madaniyatini o‘ziga xos xususiyatlari xaqida bilimlarni shakllantirish.

Tayanch tushunchalar

Markaziy Osiyo, subomadaniyat, qadimgi sivilizatsiya, zardushtiylik, Yunon-Baktriya, So‘g‘d, Axomoniylar, Kushonlar madaniyati.

Asosiy savollar.

1. Markaziy Osiyodagi qadimgi madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Yunon-Baqtriya madaniyati miqiyosida Sharq ellinistik madaniyati.
3. Kushonlar madaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyati jahon madaniyati tarixida muhim o‘rin tutadi. Uning o‘rta asrlardagi madaniyatiga butun dunyo allaqachon munosib baho bergan. Hatto Baqtriya, Marg‘iyona, Sug‘d, Parfiya, Farg‘ona, Xorazm, Choch xalqlarining qadimgi madaniyati ham jahonni hayratga solmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasining qadimgi madaniyatini o‘rganish o‘n yillar ilgari boshlangan bo‘lsada, tadqiqotchilarning bu madaniyatining o‘ziga xosligi va boy mazmuni lol qoldirdi. Markaziy Osiyo madaniyati g‘arb va Sharqning buyuk madaniyat elementlarini bir butunlikda uyg‘unlashtirib ifodalagan holda o‘ziga xos individuallik kasb etadiki, bu xususiyat keyingi taraqqiyot uchun ham negiz bo‘lib qoladi.

I.A. Karimov aytganlaridek, – «Modomiki, o‘z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo‘lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tariximiz bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur».

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining vujudga kelishi sharoitlarini belgilashda dastavval, uning jug‘rofiy o‘rni va tabiiy vositalariga e‘tiborni qaratish lozim bo‘ladi. Madaniyatshunoslik har qanday madaniyatning shakllanishidagi o‘ziga xos alfozni joy manzarasi, iqlimi, biosfera omillarining ahamiyati borligiga

alohida e'tibor beradi. Markaziy Osiyo mintaqasining tabiati turli xilligi bilan katta farq qiladi. Bu yerda serhosil vodiylar va vohalar, sersuv daryolar, qaqroq cho'llar, dashtlar adirlar, Pamir va Tangritog'ining baland muzofatlari bilan yonma-yon joylashgan. Bunday xususiyat dehqonchilik, chorvador, tog'da yashovchi qabila va xalqlar xo'jalik tarzi va o'ziga xos madaniyatlarining shakllanishi uchun imkoniyat yaratdi.

«qadimgi sivilizatsiya» deb nomlangan risolada Markaziy Osiyo madaniyatining ikki xususiyati ko'rsatiladi: bir tomondan, turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirida, ikkinchi tomondan, qadimgi sivilizatsiyalarining boshqa o'choqlari bilan yaqin aloqada rivojlanishi. Bu xususiyatlarni batafsil kuzatadigan bo'lsak Markaziy Osiyo madaniyatining shakllanish jarayonlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyoning serhosil vodiysi, cho'l va dashti, tog'larida yashovchi aholining turmush sharoitidagi farqlar turli xo'jaliklarning ertaroq paydo bo'lishi o'ziga xos madaniyatlarni shakllanishiga olib keldi. Bu jarayon yaqin qo'shinchilik munosabatlari asosida sodir bo'lib, qabila va xalqlarning iqtisodiy va madaniy aloqalari tufayli taraqqiyotning ertaroq boshlanishiga imkon yaratdi. Eng qadimgi davrlardan dehqonchilik, chorvachilik va tog' ovchi qabilalari o'rtasidagi mahsulot ayirboshlash Markaziy Osiyo xalqlari iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, keyingi davrlarda ham u uzoq saqlanib qoldi. Turmush tarzi va xo'jalik faoliyatidagi farqlanish bilan birga mintaqalar xalqlarining etnik va tillardagi yaqinlik judayam uyg'unlashib ketganligi qadimgi Yunon va Xitoy manbalarida ham qayd qilingan. Markaziy Osiyo xalqlarining kuchli iqtisodiy aloqalari, etnik va til birligi ularning bir-biridan ayri-ayracha yashashiga yo'l qo'ymadi.

Natijada qadimgi Sharqning klassik madaniyati orasida Markaziy Osiyo qadimgi madaniyati ajralib, o'ziga xos ko'rinishda shakllanadi. Dastlab, bu madaniyatda ikki xil madaniyat aralashib ketadi: ko'chmanchilik va ibtidoiylik olami hamda sivilizatsiya olami; Bu yerdagi qadimgi madaniyatlarga xos madaniyatlarning o'zaro muloqotiga aks ta'sir ko'rsatgan «o'zining betakrorligi» haqidagi tasavvur shakllanmoqda.

Markaziy Osiyoning o'troq dehqonchilik va ko'chmanchi xalqlarida ancha-muncha farqlar bo'lishiga qaramasdan ilgari yaqin munosabatlar o'rnatilgan. Diniy e'tiqodlar, urf-odatlar, folklor, axloqiy me'yorlardagi umumiylik madaniy umumiylikning shakllanishiga olib kelgan. Shuning uchun, bundan keyin Markaziy Osiyoning yaxlit madaniyatini tashkil qiluvchi turli submadaniyatlar mavjudligi haqida to'xtalish joizdir: qadimgi davlatlar sub madaniyati (Baqtriya, Sug'd, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyona), dasht ko'chmanchilari-sak, massaget, dakochchilar submadaniyati, Pamir va Tangritog' qabilalarning submadaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligining ikkinchi jihat mintaqaning o'ta qulay jug'rofiy o'rinishligi bilan bog'liq. Mintaqa Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy kabi uchta buyuk Sharq sivilizatsiyasi bilan bevosita chegaradosh bo'lib, g'arb sivilizatsiyasiga xos beshinchi-Gresiya va Rim bilan aloqada rivojlangan. Bunday aloqalarning muqarrarligi tufayli Markaziy Osiyo madaniyati Sharq va g'arb o'rtasida vositachilik missiyasini bajarishiga sabab bo'ldi, ya'ni iqtisodiy sohalarda eng avvalo xalqaro savdoda va madaniy sohalarda ham Markaziy Osiyo g'arb va Sharq o'rtasida bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajardi. Xususan, Markaziy Osiyo xududi orqali buddizm butun dunyoga yoyildi, Hindiston va Xitoyga ellinistik madaniyat ko'rinishlari o'tdi, Sharqdan g'arbgacha va g'arbdan Sharqqa madaniy boyliklar (bilim, diniy g'oya, kashfiyot, badiiy asarlarning) almashib turishida Markaziy Osiyo muhim vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo madaniyatining buyuk vositachilik missiyasi boshqa madaniy qadriyatlarini yangilashi, o'zlashtirish mahorati va qayta ishlash kabi jihatlari bo'lmas edi. Bu madaniyat qadimdanoq yangi hodisalarni o'zlashtirish va moslashtirish mahoratiga ega bo'ldi. Garchi, boshqa qadimgi Sharq madaniyatlaridagi kabi Markaziy Osiyo madaniyatida ham an'analar keng o'rin egallasada, ular aytarli xarakter kasb etmaydi, ya'niki, uzluksiz madaniy yangilanish va taraqqiyot jarayoniga to'siq bo'lmaydi. Shuningdek, an'analarning mustahkam hukmronligi tarixiy vaziyatga ham to'sqinlik qilganligini ta'kidlash kerak. Mintaqa orqali katta bosqinchilik yurishlari, xalqlarning ko'chishlari yuz

bergan bo'lib, bu Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi davomida bir necha bor madaniyatni sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

Afsuski, ko'pgina urushlar Markaziy Osiyo madaniyatining qadimgi taraqqiyot davrlarining behisob dalillarini yo'q qildi. Arxeolog qazilma ma'lumotlar va yozma manbalar miloddan avvalgi I-ming yillik boshlarida vujudga kelgan Markaziy Osiyoning ilk davlatlari Baqtriya, Sug'd va Xorazm madaniyati haqida bir oz ma'lumotlar beradi. Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarga oid Afrosiyob (Samarqand), Surxondaryo vohasidagi qiziltepa, qashqadaryo vohasidagi Uzunqir, Xorazmdagi Ko'ziliqir kabi qadimgi shaharlarda o'tkazilgan tadqiqotlar murakkab ijtimoiy tuzilma va madaniyatning yuqori rivojlanganligini ko'rsatadi. Bu shaharlar mudofa devorlari va suv ta'minotidan iborat kuchli istehkom tizimiga ega bo'lib, ichida hunarmandlar mavzei joylashgan. Ayrim shaharlarda saroy qoldiqlari qal'alar topilgan. qadimgi davlatlar xo'jaligining asosiy sohasi hisoblangan dehqonchilik taraqqiyotining darajasi haqida ko'p tarmoqli sug'orish tizimining mavjudligi bunga dalildir. Markaziy Osiyo davlatlari qadimgi Sharq mamlakatlari bilan yaqin aloqalar o'rnatgan. Midiya va Ossuriyaning siyosiy tarixida faol ishtirok etib, hunarmandchilik buyumlari va xom ashyo bilan (lojuvardd, oltin, mis bilan) savdo sotiqli qilganlar. Bu haqda Ossuriya va qadimgi Yunon yozma manbalarida gapiriladi. Xususan, Baqtriyaning yirik shaharlari, ko'p sonli aholisi haqida Baqtriya shohi Oksartning afsonaviy boyligi haqida Kgesiy Knidskiy (Mil. avv. V-IV asrlar) yozib qoldirgan.

Ko'chmanchi massagetlarning udumi va turmush tarzi haqida mashhur qadimgi Yunon tarixchisi Geradot (mil. av. V asr) yozib qoldirgan. U massagetlarning harbiy qurollari (kamon-yoyi, nayzasi, oyboltasi) da oltindan bezak sifatida, misdan qurol va sovut uchun keng foydalanishini ta'kidlaydi. Gerodatning yozishicha, massagetlar yagona ma'bud quyoshga topinib, otni qurbonlik qilganlar.

qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati haqidagi bilimlarning bebaho manbasi «Avesto» hisoblangan. «Avesto» so'zining mazmuni umumiy izohga ega emas., ko'pincha «Asosiy matn» sifatida tarjima qilinadi.

«Avesto» dunyodagi eng qadimgi dinlardan bo'lgan zardo'shtiylik tarafdorlari uchun muqaddas kalima hisoblanib, payg'ambar Zardo'sht to'planganlarga undan va'z o'qigan. Uning hayoti davri mil. av. IX-VI asrlar atrofida deyiladi. «Avesto» va uning boshqa matnlarining to'planishi ko'p asrlar davomida amalga oshirilgan. «Avesto»ning eng qadimgi matnlari mil. av. II- minginchi yillarga taaluqli, «Avesto»ning millodiy VII asrga tegishli bo'lgan to'plami turli mazmundagi 21 kitobdan iborat bo'lib, unda o'sha davrning barcha bilimlari jamlangan. Zardo'shtiylik an'analariga ko'ra bu yodgorlik Ezgulik va Yorug'lik xudosi Axuramazdaning Zaratujruga vahiyi hisoblanadi. Biroq, unda qadimgi mifologik tasavvurlar, miflarning keng tarqalishi, qahramonlik epik rivoyatlaridan parchalar ham tasvirlanadi. Shuningdek diniy yo'l-yo'riq «payg'ambar davridan» keyin zardo'shtiylikning rivojlangan «e'tiqod ramzi» yuzaga keldi. hozirgacha «Avesto»ning ayrim qismlari, 4 kitobi saqlanib qolgan:

1. Videvdat- «Devlarga qarshi qonunlar», bu kitobda asosan zardo'sht va Axuramazda o'rtasida suhbat, yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar mazmunida bo'lib, zulmat va yovuzlik xudosi Axrimani boshqaruvchi yomonlik kuchlarini qaytarish haqida.

2. Visprat- «hamma hukmronlar», bu kitobda ibodat namozlari to'plangan.

3. Yasna- «Ibodat», «Marosim» kitobi xudolarga sig'inish va murojaatdan iborat. Yasnadagi «Tot»lar nomli 17 bob zardo'shtning muqaddas qo'shiqlaridir.

4. Yasht- «qadrlash», «Hamdu sano» kitobi-xudolarni sharaflovchi qadimgi gimnlar va ezgulik xudolariga yovuzlikka qarshi kurash yordam beruvchi kuchlar haqida. Bundan tashqari, «Avesto» majmuiga «Kichik Avesto» ham mansub, u avesto tilida yozilgan bo'lib, ibodat kalimalari joylashgan.

Ko'pchilik olimlar Zardo'sht yuksak axloqiy idealdagi va ishontiruvchi fikrlari bilan birinchi haq payg'ambar ekanligini takidlaydilar. Zardo'sht ta'limotiga muvofiq barcha quruqlikning o'zgarmas ibtidosi Arta bo'lib, «Avesto»da haqiqat, olov ruh deyiladi. Axuramazda tartibni saqlovchi osmon xudosi yorug'lik va ezgulik hisoblangan (oxura-xo'shayish, ega; mazda-idrokli, bilimdon). Axuramazdaning o'g'li -Atar (olov), uning vatani bulutlardek qurigan

suvlar, uning makoni-xududsiz yog‘du. Oxuramazda 6 ta ruhni- yordamchilarni yaratdi (amesha spenta): ezgu aql, yaxshi tartib, layoqatli qudrat, olijanob mo‘minlik, sog‘lomlik va boqiylik. Unga Axrimaning zulmat qo‘shini-devlar, urushlar timsoli, ochlik, kassallik, adovat va boshqa yovuz kuchlar qarama-qarshi turadi. Olam va barcha insoniyat hayotining asosida ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi azaliy kurash yotadi.

Zardo‘st ta‘limotining ulug‘ligi shundaki, u har bir kishiga tanlash imkonini beradi. Har kim ham Yovuzlikni yo‘q etish va Ezgulikning hukmron bo‘lishida ishtirok etishi mumkin, bu ishda barcha bir xilda tengdir. Shu tariqa yerda ilgari bo‘lmagan jannat -oltin asr tiklanadi. Unda sovuq, ham jazirama ham, qarilik ham, o‘lim ham bo‘lmaydi. Yovuzlik bilan kurashda har bir kishining asosiy qurolli mehnat bo‘lgan. Zardo‘stiylik axloqi kishidan kamtarin va halol mehnatkash dehqonning barcha majburiyatlarini bajarishni talab qilgan (Kim g‘alla eksa, u haqiqat tarqatadi. Videvdar kitobining «Dehqonchilik fazilati haqida» bobidan). Fikr, so‘z va ishda taqvodorlik, ishchanlik, halollik, xolislik yuksak axloqning asosiy talabalari sifatida ko‘tariladi. «Yasna» kitobida zardo‘stiylikning e‘tiqod ramzi haqida deyiladiki: «qasam ezgu fikrni, ezgu so‘zni, ezgu faoliyat majburiyatlarini bajarishni talab qiladi».

Zardo‘stiylikda birinchi bo‘lib esxatalogik ta‘limot yaratilgan, bunga muvofiq jahon tarixi 12 ming yilni tashkil qiladi. Bu muddat tugashi bilan ezgulik va yovuzlik kuchlarining hal qiluvchi yovuzlik jangi boshlanadi. Butun olamni erigan metal oqimi yo‘q qiladi, biroq xaloskor Saoshyant halok bo‘lgan dunyoni va barcha marhumlarni tiriltiradi, barcha gunohkorlarni do‘zahdan chiqarib Ohurumazdaning ideal hukmronligida abadiy hayot kechiradi. Shu tariqa zardo‘stiylikda birinchi bo‘lib oxiratdagi jazo, marhumlarning tirilishi so‘roq kuni g‘oyasi shakllanadi. Bu g‘oyalar Doro I ning Bexustun yozuvida va Kserksning Persepoldagi yozuvida ham qayd qilinadi. Zardo‘stiylik Markaziy va Old Osiyo xududlarida ming yillar davomida hukmron din bo‘lib keldi va shubhasiz, bu din xristianlik va islom kabi jahon dinlarining shakllanishida katta o‘rin tutdi. Ilmiy-tarixiy, amaliy-didaktik qimmatga ega bo‘lgan, ushbu yilda 2700 yilligi

nishonlanadigan buyuk merosimiz «Avesto»ning butun ma'no mohiyati Inson taqdiri, uning Istiqboliga qaratilgan. Jumladan, Tangriga iltijo va murojaatlarda shunday deyiladi: «Axuramazda yaratgan yaxshilik moyasiga, sog'lom, aql-hushi tetik farzandlarga, jasur, dono, turli tillar biladigan o'g'il-qizlarga, uzoqni ko'ra biladigan, yurti balo-qazolardan himoya eta oladigan o'g'lonlar, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko'z bilan ko'ra oladigan poktiynat avlodlarga olqishlar bo'lsin»¹³.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi va madaniyatining mustaqil rivojlanishi Eron axmoniylari tomonidan birinchi yirik bosqinchilik tufayli to'xtab qoldi. Sug'd, Baktريا, Xorazm mil. av. VI-IV asrlarda Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu imperiya tarkibiga kirishi, yagona boshqaruv, qonunchilik, pul tizimining o'rnatilishi, oromiy yozuvning umum davlat miqyosda qo'llanilishi. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ahmoniylar davrida xalqaro savdoning rivojlanishi uchun qulay sharoitning vujudga kelishi Markaziy Osiyo shaharlarining taraqqiyotiga muayyan imkoniyat yaratdi. Ahmoniylar hukmronligida mamlakatlarga sayyohlar va olimlar borishi mumkin bo'ldi. Xuddi shu davrda Sharq mamlakatlariga Gerodot, Demokrit va boshqalar sayohat qilgan. Ahmoniylar imperiyasidagi yirik shaharlar- Suza, Persepol, Memfis, Nippur, Bobilda turli joylardan xususan, Xorazm, Baktريا, Sug'ddan chiqqan kishilar, saklarning harbiy aholisi yashagan.

O'z navbatda mil. av. V asrda Oks daryosining o'ng sohilida Miletlik Yunonlarning manzilgohi tashkil topadi. Shu tariqa Ahmoniylar imperiyasi tarkibida Markaziy Osiyo xalqlari forslar, midiyaliklar, bobilliklar, misrliklar, yunonlar, hindlar bilan yaqin munosabatda bo'lish, madaniyatining ham o'zaro ta'siriga imkon yaratdi.

Ahmoniylar imperiyasi madaniyati ham ko'pgina mamlakat xalqlari yaratgan ilmiy bilimlar, diniy e'tiqodlar, san'at yutuqlarining sintezi hisoblanadi. Bu madaniyatga Markaziy Osiyo xalqlari ham o'zining hissasini qo'shgan. Zardo'shtiylik Ahmoniylarning davlat dini sifatida qabul qilinishi bilan birga

¹³ Ҳамидов Х. , Asl naslini deb... «Xalq s'zi» gazetasi, 2000 y. 21 iyun.

g'arbga ham keng yoyila boshladi. Ahmoniylar san'atining Suza va Persepoldagi ulkan yodgorligi qurilishiga Markaziy Osiyo mintaqasidan ko'plab xom ashyo keltirilgan. Saroylar qurilishiga Baqtriyadan oltin, Sug'dan lojuvard va qimmatli toshlar, Xorazmdan feruza olib borilgan. 1877 yilda Tojikistonning Janubidan topilgan Amudaryo xazinasida madaniy sintezning yorqin misolidir, hazinada, Eron va Baqtriyada tayyorlangan jihozlar-bejirim oltin aravacha, qanotli ikkita kurg'iy shakli tushirilgan bilakuzuk hamda dashtliklarga xos «Hayvon shakli» bitilgan jihozlar mavjud. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyat munosabatlari juda kengaydi, shuningdek, madaniy qadriyatlarning boyishi va turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri jarayoni esa o'z madaniyatlarini juda tez rivojlanishi va boyishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Ahmoniylar imperiyasi va Markaziy Osiyo yerlari yunon-makedonlar tomonidan bosib olingan Markaziy Osiyo madaniyatiga ellinizm elementlari kirib keldi. Ahmoniylar saltanatini yemirib tashlagan Yunon-Baqtriya bosqini Markaziy Osiyo mintaqasini, xususan sug'd madaniyatini aylantirdi. Illo, Aleksandr Makduniy sipoxilariga hech yerda Markaziy Osiyodagidek qarshilik ko'rsatilmagan bo'lsa kerak. Ozodlik harakatini beshavqat mahv etgan Makduniy yerli aholining ko'magiga muhtojligini seza boshladi. Vaqt o'tishi bilan u ongli tarzda barcha etnik to'siqlarni olib tashlashga, o'z Saltanati hududida turli harqlarni qorishib ketishi hamda yagona madaniyat va til birligini qaror topdirishga urindi. Shu maqsadda Maqduniy o'z saroyida Sharq udumlari va liboslarini joriy etdi, turli etnik guruh vakillarining nikohlarini keng yo'lga qo'ydi, o'z armiyasiga Baqtriyalik va sug'dlik qismlarni kiritdi, 30 mingdan ortiq o'g'il-bolalarga yunoncha tarbiya berishga hukm etdi. Shunday qilib Aleksandr Maqduniy Markaziy Osiyo madaniyatining ellinlashtirishni boshlab berdi. Ellinistik jarayon salavkiylar davlatidan mustaqil bo'lgan Parfiya va Yunon-baqtriyada o'zining yuqori rivoji bilan ajralib turadi. Yunon-Baqtriya davlatida yunonlar va mahaliy madaniyatlarning sintezi qisqa vaqtda o'zining ijobiy natijalarini berdi, shaharlar soni tez suratda o'sdi, dehqonchilik, chorvachilik, ayniqsa hunarmandchilik rivojlandi. Markaziy Osiyo mintaqasi Buyuk ipak yo'li bo'ylab o'tgan xalqaro

savdoning markazi sifatida o'ta muhim o'rin tutadi. Diodotdan Galpokigacha bo'lga yunon-Baqtriya podsholari davrida yuksak badiiy saviyada oltin, kumush va misdan tayyorlangan turli qiymatdagi tangalar (draxma, obol, dixalka, xalka) zarb etildi. Tovar-pul munosabatlarini o'sishida Baqtriya shohlarining o'z pullarini zarb qilishi xalqaro savdoning rivojiga ijobiy ta'sir qilish bilan birga, yuksak badiiy darajasi bilan ham ajralib turadi.

Yunon-Baqtriya davrida Oyxonum (Shim. Afg'oniston), Saksanoxur va Tahtisangin (Tojikiston), Dalvarzin tepa, Yorqo'rg'on, Afrosiyob Talibarzi (O'zbekiston) kabi shaharlar qurildi. Yunon harbiy manzilgohlari aholisining turmush tarzi va madaniyatini aks ettiruvchi ellinistik uslublar Yunon-Baqtriya shaharlarda ochib o'rganildi. Inshoatlar tosh, xom va pishiq g'ishtdan tiklangan. Ustunlar korinf usulida ishlangan. Saroy va ibodat majmualari, gimnaziya, teatr binolari ochib tekshirilganda ustunlar attik bazaltlar, akant yaproqlari, palmetallar, cheti naqshlangan cherepisa-antifikslar singari unsurlangan foydalangan holda ko'rilgan. Mahalliy zodagonlarning ellinistikdidi monumental va ixcham haykaltaroshlikni rivojlanishiga turtki berdi. Terakt haykalchalar va turli muhrlardagi obrazlarning miqyosi keng. Unda hosildorlik xudosi Anaxit, yunonlarning bosh va mahalliy xudolari, fantastik va real hayvonlarning timsollari ifodalangan. Haykaltaroshlik san'ati namunalari kam saqlanib qolganligiga qaramay, zarb etilgan yunon-baqtriya tangalarining orqa tomonida mashhur yunon san'atkorlarining rasmi tushurilganligi bu yerda yunon haykaltaroshligi ilmi ta'siri kuchli bo'lganligini bildiradi. Taxti Sanginda Oks daryosining xudosi Marsiyaning bronza haykalchasi qo'yilgan Mehrob topildi. Antik dunyoning Markaziy Osiyoga kirib kelgan haykaltaroshlik san'ati kushonlar davrida yanada ravnaq topdi.

Yunon-Baqtriya podsholigida teatr san'ati va musiqani rivojlanganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Baqtriya saroylarida yunonistonlik akterlar, musiqachi va raqqoslarning guruhlar saqlangan. Ayniqsa, yunon xalq teatrining «maskars», «mim» singari turlari keng yoyilgan. Ularni klassik tragediya va komediyalardan farqi belgilangan matn bo'lmagan, yoki matnsiz chiqilgan, lekin u yunon tilini bilmagan mahalliy aholiga tushunarli bo'lgan. Akterlar sharoit,

tomoshabinlarning ruhiyatiga ko'ra matnlarni o'zgartirganlar-musohaba, xazil-mutoyiba, hajv, hikoya, qo'shiq usullarida ijro etganlar. Raqs, musiqa, ko'zbo'yamachilik va akrobatik mashqlar teatr ijrochiligining muhim elementlari bo'lgan. hukmdorlar homiylik ko'rsatgan mahalliy akterlar ham shakllangan; «Masxaraboz» Milliy teatrning –«Masxaraboz» namunasida hammon ellinistik belgilar saqlanib qolgan.

Yunon-Baqtriya madaniyati sinkretizmi (qorishiqligi) turli tillarni yonma-yon faoliyat ko'rsatishi, har xil yozuvlar tizimi va dinlarning o'zaro singishib ketishida ham ko'rinadi. Eramizdan avvalgi III-II asrlarda oromiy, yunon-baqtriya yozuvlari keng ishlatilgan, keyingisi yunon alfaviti asosida unga bitta harf qo'shib (ja'mi 25 ta harf) baqtriya yozuvi vujudga kelgan zardo'shtiylik hukmron din sifatida saqlansada aholini yunon xudolari timsollarigasig'inish alomatlari paydo bo'lgan. Mahalliy aholi nazarida Olimp xudolarining obrazlari bilan zardo'shtiylik xudolarining timsollari-Zevs va Axuramazda, Appolon, Cheshos va Mitra, Afodita va Apaxit obrazlari uyg'unlashib ketdi. Agar yerli aholi o'rtasida Afina, Gerakl, Nika, Dionis timsollariga sig'inish qanchalik tarqalsa, Yunonistonda mitra, Oksa (Oksho-Amudaryo), Buyuk onaga sig'inish shuncha tarqaldi. Buni Oyxonim, Taxti Sangan manzilgohlaridan topilgan- tasvir mazmunida yunoncha va mahalliy an'analar ifodalangan man'at yodgorliklarida ham ko'rish mumkin. Yunon-Baqtriya madaniyati odatda Sharq ellinistik madaniyati deb ta'kidlanadi. Agar ellinistik madaniyatga yunon va Sharq madaniyati uyg'unligi xos deb xarakterlansa, markaziy Osiyo madaniyatida mahalliy o'ziga xoslik, Sharqona betakrorlik ustivordir. Ayni shu negizda yunon madaniyati qadriyatlarini o'ziga singdirgan madaniyat asosida keyingi davrlar madaniyati yanada rivojlandi.

Bunda Xorazm madaniyatini alohida ta'kidlash lozim. Shu mintaqaga sug'oriladigan dehqonchilik, shahar madaniyati shakllangan eng qadimgi manzilgohlardan bo'lib, bu yerda O'zbekiston hududidagi qadimgi (Eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda) davlat asoslangan. Xorazm (Eramizdan avvalgi IV asrlarda) Aleksandr Maqduniy bosqiniga qadar Ahmoniylar istilosidan ozod bo'lgan davlat, xorazmiylar Hindiston, Hitoy, Yaqin Sharq va Yevropa Sharqi bilan

qizg'in savdo aloqalarini olib borganlar va o'zlarining hunarmandchilik buyumlari bilan dong taratganlar. Tarixiy solnomalarda xorazmliklarni tadbirkorligi, ishtiyoqmandligi qayd etilib, ularni «ilm sohiblari» deb ataganlar.

Kanal, qal'a, ko'pqavatli saroylar, qurish nafaqat amaliy malakani, balki murakkab hisob-kitob va o'lchovlarni ham talab qilar edi. (moviy yo'l ko'rsatkichlaridan foydalanishni bilmay dasht-sahrolardan o'tib bo'lmasdan. Xorazmliklar er. I asridan VIII asrigacha o'zlari foydalangan mahsus taqvim tizimini yaratdilar. Bu taqvim Al-Beruniyning «qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida mufassal tavsiflangan. Uning ma'lumotlarini arxeolog tomonidan topilgan, III asrga oid asl nusxa hujjatlar ham tasdiqlaydi. Beruniyning ma'lumotiga ko'ra, xorazmliklar mustaqil astronomik kuzatishlar olib borganlar, osmonning yulduzlar xaritasini yaxshi bilganlar. Binobarin, ko'pkirilgan qal'ada observatoriyaning qadimiyligi (Er. av. III-II asrlar shubhasizdir. Doira shaklidagi, dastlabki diametri 42 metrli bu bino keyinchalik 8 ta mustahkam minoraga ega bo'lgan devorlar bilan o'ralib, diametri 80 metrni tashkil etgan. Ikki qavvatli markaziy bino devorining qalinligi 7 metr bo'lgan. Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra qo'yqurilgan qal'a astronomik kuzatish, izlanishlar olib borilgan ilm qarorgohi bo'lgan. Binoni noyob qurilish tizimi, xonalarni maqsadga muvofiq joylanishiga ko'ra uni «Xorazm Stounxenji» deb atash mumkin. Xorazm madaniyatining o'ziga xos rivojlanishi keyingi davrlarda ham davom etdi. 2000 yillar muqaddan Markaziy Osiy, Shimoliy Hindiston, Pokiston va Sharqiy Eron va yagona davlat hududini tashkil etgan. qudratli Kushonlar imperiyasi Orol dengizi bo'ylaridan Hind okeanigacha yastlanib, o'sha davrning boshqa uch buyuk davlati- Rim, Parfiya va Xanlar Xitoyi bilan birga bir qatorda turdi. Kushonlar imperiyasi davri Sharq va Jahon madaniyati rivojida yangi davrni tashkil etdi. Kushon madaniyatida qadimgi Sharq tipidagi mintaqaviy sivilizatsiya bilan ellinizm madaniyati an'analari, Hindiston ma'naviy hayotining nozik qirralari bilan Osiyo kengliklaridagi dashtliklar olib kelgan o'ziga xos uslublar ijodiy uyg'unlashib ketgan edi.

Kushon saltanatining dastlabki manzil markazini Baqtriya tashkil etdi. Iqtisodiyot asosi dehqonchilik bo'lib, murakkab irrigatsiya va yirik sug'orish inshootlari barpo etildi. Hunarmandchilik va savdo-sotiqning jadal rivojlanishi shaharlarni gurkirab rivojlanishiga, g'ishtlardan bino etilgan qal'a va Saroylarni qurilishiga olib keldi. Bu paytda g'arb mamlakatlari, hususan Rim imperiyasining sharqiy viloyatlari bilan savdo aloqalari birinchi o'ringa chiqdi. Kushon podsholarining tangalari Kiev yaqinida, Efiopiya, Skandinaviya va Rim imperiyasi shaharlaridan topilgan. Savdo ko'priklidagi yo'llar va Hindistonning g'arbidagi port-dengiz orqali olib borilgan. Bu yo'llardan xilma-xil buyumlar, jumladan Rimga qandolat, qimmatbaho toshlar, fil suyagi, guruch, zebu-ziynat va jihozlar elitilgan. Xitoydan shoh va teri buyumlar, Rimdan to'qimachilik mahsulotlari, kiyimlar, oyna, qimmatbaho metallar, turli vinolar shu yo'l orqali olib o'tilgan. Rimning ko'p miqdordagi oltin va kumush tangalari aloqaga kiritilgan. o'sha davrdayoq sotiqning ushbu yirik xalqaro arteriyasi «Buyuk ipak yo'li» deb nom oldi.

Madaniy yuksalishning Kushon davri (Er. I-IV asrlari) diniy tizimlarning yonma-yon yashashi bilan xarakterlanadi. Bunga ma'lum ma'noda kushon podsholari, ayniqsa Konishka va Kunishka tomonidan diniy aqidalarga nisbatan sabr-qanoat va ishonch-muruvvat bilan yondoshilganligi imkoniyat yaratdi. Kanishka zarb etdirgan tangalarda indus, zardo'sht, ellinlar xudolarining nomi va tasvirlari tushirilgan. Adolatgo'y Mitra va hosildorlik xudosi Ordoxshi qudratli Vretragna bilan induslarni Shiva, Buddasini, Geshos, Selena, Sfapislarni ko'rish mumkin. Buddizm davlat dini makoniga ega bo'lishiga qaramay, Kushon imperiyasi hududida zardo'shtlik, jaynizm, shivaizm, manixeylik, olimp xudolariga sig'inish keng tarqalgan edi. Buddizmning tarqalishi mahalliy din va san'atlarning tugatilishini anglatmaydi. Bilaks, buddaviylikni Baqtriyadagi ixlosmand targ'ibotchilari budda matnlarini shunchaki o'zlashtirib, uni sanskritdan tarjimasi bilan kifoyalanmay, ularni o'zlariga talqin etdilar, unga qayta ishlov berdilar.

Markaziy Osiyo buddaviylikni butun Osiyo-Xitoy, Yaponiya, Koreyaga tarqalish manzilgohini tashkil etdi. Kushonlar davrida yozuvning turli tizimlari amal

qildi. Aramey yozuvi asosida kushon-baqtriya alfaviti, sug'd va xorazm yozuvi rivojlandi: Surxq qotalda (Afg'oniston) yunon alfas vitidagi kushon yozuvi topilgan. Termizdagi qoratepa, Fayoztepadan hindlarning Brahma, Kxoratshxa yozuvlaridagi bitiklar topildi. Kampirtepa esa (Surxandaryo) Markaziy Osiyodagi eng qadimiy, noyob qo'lyozma (Eram. avv. II asrning 1 yarmi) papirusdagi bitik topildi.

Asrimizning boshida Buyuk Xitoy devori minoralaridan birida topilgan «ko'hna so'g'd yozuvi» alohida qiziqish uyg'otadi. Yozuv eramizni 312-313 yillarida bitilgan bo'lib, unda Xitoydagi so'g'd savdogarlarining faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan.

Kushonlar san'ati qo'shni mamlakatlar va xalqlar san'atlariga ta'sir ko'rsatuvchi namunalarni yaratdi. Er. I-IV asrlardagi badiiy madaniyatning asosiy hususiyati Osiyoga olamni anglashga ellinistik ta'sirni tafakkur tarozisidan o'tkazishdir. Xalchayon (Er. avv. I-e.. ni 1 asrlari) –Kushon san'atining ilk yodgorliklaridan biri bo'lib undan topilgan asarlarda ko'proq hukmdor Geroy Sanat ulug'langan. qabulxona devorlarining yuqori qismidan o'rin olgan loydan ishlangan haykallar majmuida hukmdor va a'yonlari tasvirlangan. Haykal obrazlari ifodali bo'lib, unda tasvirlanayotgan obrazlarning individual belgilari ko'zga tashlanib turadi. Unda tantanavor ruhdagi qabul marosimi va jang lavhalari aks ettirilgan. Markazda podsho xonadoni va uning ilohiy homiylari-Afina, Gerakl, Niki obrazlari gavdalangan. Dalvarzintepada topilgan mashhur «shahzodaning boshi» hamda tuproqqal'a haykallarida ellinistik an'analarning kuchli ta'siri seziladi. Podsholar zalida esa erkak va ayollarning monumental figuralari qo'yilgan, podsho nayza tutgan jangchilari davrasida, ziyofat va bug'ilar ovi ko'rinishida tasvirlangan.

Diniy mazmundagi san'at asarlari o'zining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Dalvarzintepadagi ikki ibodatxonadan topilgan tasviriyl san'at namunalarida qadim ibodat timsoli buyuk ona xudo obrazi ifodalangan. Ko'hna Termizdagi qoratepa, Fayoztepadagi ehromlarini buddaga daxldor yodgorliklar bezab turibdi. Ushbu asarlarda Shimoliy-g'arbiy Hindistonga xos «gandxara uslubi» ustuvorlik qilsada, unda mahalliy san'at ustalarining yunon san'ati an'analari ta'sirida ijod qilganligi sezilib turadi. Baqtriya-Budda uslubidagi buyuk ijod namunasi Ayritom

shahridagi, eramizning II asriga oid budda majmui bezaklari bo'lib unda turli etnik tipdagi obrazlar galereyasi berilgan.

Kushon san'ati Kushon imperiyasidan keyin ham ana shu zamonlar turli ellardagi, jumladan, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoylik san'at ustalari va ijodkorlarini ruhlantirib keldi. Kushon san'ati an'analari ifodasi Hindistondagi Gupta davlatiga xos haykallar, Sug'ddagi bo'rtma tasvir va bezaklar (Panjikent, Vuraxiva, Afrosiyob), Sharqiy Turkiston topilmalarida bir-biridan farqlanadi.

Shunday qilib qadimgi Markaziy Osiyo madaniyati taraqqiyoti mobaynida o'ziga xos an'ana va yutuqlarni saqlabgina qolmasdan, ulkan mintaqada umumiy qadriyatlarni vujudga kelishi, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan madaniy aloqa munosabatlarini rivojlantirishga imkoniyat yaratib madaniy yuksalishni yangi sifat bosqichiga ko'tardi. qadimgi Markaziy Osiyo madaniyatining rivoj nuqtasi bo'lgan Kushonlar madaniyati hududiy va mazmun jihatidan ayro olingan madaniyat emas edi. U o'zida Sharq, Markaziy Osiyo, Antik dunyo va hind madaniyatlari yutuqlarini o'zida mujassam etib, Sharq va Jahon xalqlari madaniyatini yana ravnaq topishiga asos bo'ldi.

Markaziy Osiyo antik badiiy madaniyatining muhim uslubiy xususiyatini san'atlar sintezi tashkil etgan: haykaltaroshlik, tasviriy san'at, naqsh bunda umumiy me'morchilik rasamadiga- va uning ritmiga bo'ysungan holda me'morchilik bilan yaxlitda namoyon bo'ladi. Bu sintez Kushonlar davrida ham mahalliy madaniyatda o'z ta'sirini saqlab qoldi. Kushonlar davri Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston xalqlari tarixidagina emas, balki butun dunyo madaniyatining taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Turli xalqlar madaniyatining chatishishi natijasida bu yerda o'ziga xos yangi madaniyat shakllandi, shu bilan birga keyingi asrlar madaniyatining taraqqiyotiga zamin bo'lib xizmat qildi. Sharq va g'arb madaniyatining o'zaro ta'siri yangi tarixiy bosqichga qadam qo'ydi. Ellin madaniyatining an'analari Kushonlar davrida ijodiy jihatdan qayta shakllandi va yangicha talqin qilina boshladi.

Kushonlar imperiyasi davrida (I-VI asrlar) Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilik, hunarmandlik, shaharsozlik, savdo-sotiq va iqtisodiy aloqalar ravnaq

topdi. Bunga Kushon-Baqtriya yozuvlari, brahma va kharoshhi hind alifbosidagi yozuvlar, kushon tangalari guvohlik beradi. Buddizm dinning rasmiy darajasi budda ibodatxonalarining o'sha zamon san'ati bilan bezatilishida namoyon bo'ladi. Termiz yaqinidagi Ayritomdan topilgan ibodatxona tashqi devori peshtoqlariga sarg'ishroq toshlardan haykallar o'rnatilgan. Bino ichida g'ishtdan ishlangan «Budda» haykalining qoldiqlari topilgan. Haykallarning ishlanish uslubi, kiyimi, musiqa asboblari Hindiston, O'rta Osiyo, Yunoniston madaniyatlarining o'zaro ta'sirida rivojlanganligidan dalolat beradi. Buni Xorazm, Farg'ona, Sug'd, Parfiyadan topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalar timsolida ham ko'rsatish mumkin. Kushonlar davrida shaharlar qurilishi keng rivojlandi. Shaharlar qalin devorlar bilan o'ralib, ichida ark va arkning atrofida har xil binolar qad ko'targan Sopol idishlar nihoyatda nafis va jarangdorligi hamda xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Amaliy san'at keng taraqqiy etgan. Zeb-ziynat buyumlari mehnat va jang qurollari yasash, mato to'qish rivojlangan. Umuman, Kushonlar davri madaniyati Markaziy Osiyoning eng cho'qqisi hisoblanib, ma'lum xudud va zamon bilan chegaralanmaydi. Bu madaniyat Old Osiyo, Markaziy Osiyo, Antik va Hind madaniyatlari yutuqlarini o'zida jamlab, qo'llab Sharq xalqlarining o'rta asrdagi madaniyati rivoji uchun asos bo'ldi va jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Nazorat uchun savollar

1. Markaziy Osiyo xududida qanday qadimgi xalqlar yashagan va davlatlar mavjud bo'lgan?
2. Markaziy Osiyo madaniyatining tarixan o'ziga xosligi?
3. Markaziy Osiyo madaniyatining xarakterli belgilarini aytib bering?
4. Qadimgi Baktriya, Xorazm, Sug'd davlatlari madaniyatini tavsiflang?
5. Markaziy Osiyo madaniyati rivojida Zardushtiylik va "Avesto"ning o'rni?
6. Markaziy Osiyo madaniyatlarining o'zaro birbiriga ta'sir jarayonini izoxlang?
7. Jaxon madaniyati rivojlanishida Markaziy Osiyo madaniyatining o'rni?

Mustaqil ish savollari

1. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniy hayotiga oid ma'lumotlar to'plash.
2. Markaziy Osiyo xalqlari yaratgan madaniy qadriyatlar..
3. Markaziy Osiyo madaniyati rivojida Zardo'shtilikni o'rni. (esse).

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O'zbekiston”, 2003 y.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma'naviyat” 2008.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O'zbekiston, 2009.
4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O'zbekiston”, 2010.
5. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O'zbekiston”, 1999 y.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
7. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O'zbekiston”, 2005 y.
8. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O'zbekiston, 2000 y. 11-bet.
9. Karimov I.A Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. –T.: “O'zbekiston”, 2003 y.
10. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo'lmaydi. –T.: “O'zbekiston”, 2005 y.
11. Akramov Sh. va boshqalar. O'zbekistonning madaniy obidalari. –T.; «O'zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va ma'naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo'raev N. Yuksalish. – T.; «O'zbekiston», 1995.

14. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.- T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
3. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.
4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.

7- MAVZU

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING V-XIII ASRLARDAGI IJTIMOIIY, MADANIY HAYOTI

Darsning maqsadi. Qadimgi O‘rta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini o‘rganishda asosiy manbalar: O‘rxun – Enasoy yodgorliklari, yunon muarrixlarining asarlari, qadimgi Xitoy yilnomalari Sharq o‘yg‘onish davri madaniyatini o‘ziga hos xususiyatlarini yo‘ritib berish.

Tayanch tushunchalar. O‘rxun - Enasoy yodgorliklari, Yunon muarrixlarining asarlari, Qadimgi Xitoy yilnomalari, O‘rta Osiyodagi Uyg‘onish davri.

Asosiy savollar.

1. Qadimgi O‘rta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini o‘rganishda asosiy manbalar: O‘rxun – Enasoy yodgorliklari, yunon muarrixlarining asarlari, qadimgi Xitoy yilnomalari.
2. Markaziy Osiyo madaniyatining o‘ziga xosligi. Yozuv madaniyati – ko‘k turk xoqonligi davridan bugungacha yetib kelgan eng eng noyob madaniy yodgorlik.
3. Uyg‘onish – Sharq va g‘arb xalqlarining madaniyati tarixida keskin burilishlari davri. O‘rta Osiyodagi Uyg‘onishning uch bosqichi. Har bir bosqichda Uyg‘onishning asosiy belgilari.

4. Qadimgi O'rta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini o'rganishda asosiy manbalar quyidagilardir:

5. O'rxun – Enasoy yodgorliklari:

6. Yunon muarrixlarining asarlari.

7. Qadimgi Xitoy yilnomalari.

Madaniy hayot, birinchi navbatda, ijtimoiy–siyosiy hayot ravnaqi belgisi va ayni paytda uzoq asrlar davomida shakllanadigan jarayon bo'lgani uchun Markaziy Osiyoning ijtimoiy - siyosiy tarixiga qisqacha to'xtalamiz va yuqoridagi manbalarga tayanamiz. Ammo har bir manbaning ma'lum davrdagi madaniyat tarixini o'rganishda o'z ahamiyati va mavqei bor.

Markaziy Osiyo tarixi miloddan oldingi davrlarda Xitoy yilnomalariga tayangan bo'lsa, Ko'k turk xoqonligi davrida o'z manbalariga ega bo'ldi. Markaziy Osiyo xalqlarining Ko'k turk xoqonligi davridagi tarixi ko'proq To'ba–xun xoqonligi davridan boshlanadi. To'ba-xun davlatida IV asrda yuzaga kelgan siyosiy vaziyat Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham yangi sahifani boshlab berdi. Bu siyosiy vaziyat asosan Xitoy imperiyasining tanazzuli va qayta tiklanishi bilan bog'liq.

Yevropadagi to'kilay deb turgan Rimni bo'ysundirgan xalqlarning buyuk ko'chishi Sharqiy Osiyoda 100 yil oldin yuz berdi. Xitoy tarixida “Besh vahshiy qabilalar davri” (304–399 yillar) deb nom olgan davrda Xitoyni xunlar va syanbiylar bosib olgani va oraliq davlatlarga asos solgani aytiladi. Bu oraliq davlatlar gotlar, burgundlar va vandallar asos solgan qirolliklarga o'xshab ketardi. Yevropada Bolqon yarim orolida Sharqiy Rim imperiyasida nisbatan madaniyat yuksalgan edi. Xitoyda esa Yanszi daryosi qirg'oqlarida barpo bo'lgan Xan imperiyasining merosxo'ri Xitoy imperiyasi hamon mavqeni qo'ldan bermasdi. Zaif, noshud Xan imperatorlari Xuanxe vodiysidagi o'z xalqlarini “vahshiy qabilalar”ga o'lja qilib qoldirib ketdi. Ammo shuncha kulfatlarga, tashqi hujumlarga, ichki urushlarga qaramay, Xitoy xalqi miqdor jihatdan ko'payib boraverdi. V1 asrga kelib Xitoyning tiklanishi uchun sharoit yuzaga keldi.

Biz Xitoy tarixiga shunchaki murojaat etganimiz yo‘q, aslida Markaziy Osiyo turkiy qavmlarining tarixi shu davrdagi Xitoy tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir. Xitoy bilan Markaziy Osiyo sharqidagi turkiy qavmlarning ijtimoiy–tarixiy munosabatlari xuddi shu davrdan aniqroq yuzaga chiqdi. Miloddan avvalga V asrda - Chin-xun davridagi tarixiy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi. Xan sulolasi bilan Xun tangriqutligidagi tarixiy, madaniy munosabatlar alohida tarixiy davrni tashkil qiladi va bu alohida mavzu bo‘lgani, buning ustiga, bu davrdagi tarixning ma’lum qorong‘u sahifalari hali borligi uchun bu haqda fikr yuritish uchun ko‘plab dalillarga murojaat etishga to‘g‘ri keladi.

V-VII asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda ijtimoiy - siyosiy voqealar yangicha tus oldi. Xususan, V asr boshlarida tashkil topgan To‘ba - xun davlati Markaziy Osiyodagi madaniy muhitga kuchli ta’sir etdi. Bu davlat garchi Xitoydan ko‘ra baland mavqe egallagan bo‘lsa ham, To‘ba aholisi Xitoy madaniyatiga mute bo‘lib qoldi. Ular o‘z tillaridan voz kechib, faqat xitoycha gapiradigan bo‘ldilar, eski an’analaridan voz kechib, sochlarini qirqdilar. Xullas, Xitoy madaniyati oldida sajda qildilar.

Bu davlatning kelib chiqishi tarixi bor. Milodiy III asrdan boshlab uzoq bir tarixiy davrda xunlar bilan boshqa qabilalarning o‘zaro chatishib ketishidan “To‘ba-xun” deb nom olgan qavm kelib chiqdi. Tarixda: “Otasi xun, onasi syanbiy”lardan bo‘lganlarni shimoldagilar to‘ba - xunlar degan nom bilan yuritganlar.

To‘ba - xunlarning shahzodalaridan biri Giron Bur milodiy 407 yili To‘ba - xun davlatini qurdi. Bu davlat Xitoy tarixida Shiyo davlati deb ataladi. Giron Bur bur g‘oyat shafqatsiz edi. U Xan sulolasi podshohi kuchiga tayanib, doim dushmanlari ustidan g‘alaba qilib keldi. Milodiy 410 yili To‘ba-xun davlati qudratli davlatga aylandi.

Giron Bur bur vafot etgandan keyin (425 yili) uning o‘rniga o‘g‘illari Giron Jon (425–427), Giron Tin (427–431)lar podshoh bo‘ldi. Ularning hukmronligi davrida To‘ba - xun davlati bilan Shimoliy Vey imperiyasi (386 - 543) orasida uzluksiz urushlar bo‘ldi.

Xullas, IV asr o'rtalariga kelganda, To'ba - xun aholisi Xitoy madaniyatiga sajda qilishi oqibatida avvalgi shon - shuhratini va doimo ularni g'alabaga olib kelgan yakdilligini ham yo'qotdilar.

Milodiy V va VI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy va madaniy hayot uchun yunon muarrixlarining asarlaridan ko'ra, Xitoy yilnomalaridagi ma'lumotlar ahamiyatliroq ekani to'g'risida XIX asrdayoq Yevropa olimlari o'z fikrlarini aytganlar.

Lekin miloddan avvalgi asrlardagi O'rta Osiyo tarixi uchun yunon manbalarining ahamiyatini ham ta'kidlash kerak. Ammo urushlarning oqibatlari, qabilalar va xalqlarning bir - biri bilan qorishuvi, davrning ijtimoiy va siyosiy holati, qolaversa, boshqa bir qator sabablar qadimgi davlatlarni parchaladi, asta - sekin qabilalar va tillarning, odatlar va qonunlarning birligini ham parchalab tashladi, natijada hozir bizga yetib kelgan ma'lumotlarning mohiyati ham o'zgarishga uchradi. Bularning hammasi tabiiy jarayon edi. Bu jarayonlarning mahsuli sifatida O'rta Osiyoda boshqaruvning udel sistemasi takomillashdi, ya'ni davlat mayda yer egaliklariga bo'lindi. Ayni zamonda o'sha mayda davlatlar goh birlashib, goh parchalanib, qaytadan yangi - yangi davlatlar tashkil topardi.

Miloddan avvalgi davrda O'rta Osiyoda irqalar. Mayda davlatlarning goh birlashuvi, goh bo'linuvi qabilalarning qorishuviga ham ta'sir ko'rsatdi. Markaziy Osiyoning asosiy aholisi bo'lgan turkiy qavmlarning qaysi irqqa mansubligi ko'p munozaralarga sabab bo'lgan.

Markaziy Osiyo Ko'k turk xoqonligi davrida ham til jihatidan, ham tarixiy nuqtai nazardan turkiy qavmlar uchun muhim ahamiyatga molikligi hech qanday munozaraga sabab bo'lmaydi. Bu o'lkani o'rta, Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'lgan holda o'rganish mumkin. O'rta qism turkiy xalqlar tarixi nuqtai nazaridan eng diqqatga sazovor hududdir. Ko'k turk xoqonligi davrida o'rta qismda asosan turkiy qavmlarning katta bo'lagi qirg'izlar (xakaslar) yashagan. Bu o'lka tosh davrida Sharqiy va G'arbiy Sibir hamda shimoldagi Tundra madaniyati bilan yaqin munosabatlar o'rnatgan. Antropologlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu hududdagi xalqlar Yevropa va mo'g'ul irqlarining bir

qismidan paydo bo'lgan ekan. Ayni paytda janubdagi Oltoy madaniyatidan bu yerlarga ba'zi ta'sirlarning ham bo'lgani mumkindir.

Qadimgi turk davrida Gobi sahrosi, bugungi Mo'g'uliston muhim hudud bo'lgani ma'lum. Neolit davridagi insonlar sersuv joylarda yashagani ma'lum bo'ldi. O'lkaning neolit davri madaniyati O'rxun daryosi va Baykal ko'li bo'ylaridagi madaniyat bilan o'xshashligi arxeologik topilmalar asosida aniqlandi. Umuman olganda, Markaziy Osiyoning sharqiy hududi madaniyatida o'zaro ta'sir aniqroq ko'zga tashlanadi. Shunday bir madaniyatga turkiylar tarixining so'nggi davrida ham duch kelamiz. Bu holat O'rta Osiyo turkiy qavmlari tarixiga hamohang ravishda bordi.

Irqlar to'g'risida so'z ketar ekan, miloddan oldingi uchinchi ming yillikda Oltoy tog'larida o'g'uz tipidagi qavmning yashagani to'g'risida ma'lumot bor. Bu qavm janubdagi mamlakatlar bilan, masalan, Orol dengizi sohillaridagi madaniyat bilan, hatto Xitoy bilan aloqada bo'lganini ko'rsatadi. Sibirda ham shu singari irqlar qadimda yashaganini arxeologlar kuzatganlar¹. Bu davr madaniyati turkiy xalqlar tarixida *Oltoy madaniyati* deb nom olgan. Miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda va ikkinchi ming yillik boshlarida hozirgi O'zbekiston va Pomir hududlarida Oqdengiz irqiga o'xshash dolixotsefal irqqa mansub odamlar qoldiqlari topilgan. Farg'onaning tosh davriga oid madaniyatida va Toshkent yaqinidagi Qovunchi madaniyatida ham bu irq kuzatilgan. Mazkur irq turi yana Anov madaniyatida, Quyi Volga bo'ylarida, Astraxan atroflarida, O'rta Volga bo'ylarida Proxorov qo'rg'onidan ham topilgan. Bu haqda arxeologlar G.Sergi, V. Ginzburg, L. Oshanin, G.A.Trofimova, S. Rudenko kabi ingliz va rus olimlari XX asrda jiddiy kuzatuvlari natijalarini e'lon qilganlar. O'rta Osiyoning brakisefal² irqi yuqorida aytib o'tilgan o'lkalarga ko'p ta'sir etmagan. Faqat bronza davrida O'rta Osiyo braxisefallari Amudaryo bo'ylariga va Farg'onaning ichki hududlariga qadar ta'sir etgani aniqlangan.

¹ Qarang: Bahaeddin Ogel. Islamiyettan once turk kultur tarihi. –Ankara, 1991, s. 3

² Braxisefal (fr.) – bu irqqa mansub odamlar ham bo'lib, ularning boshining eni uzunligiga nisbatan 80 foiz keng bo'lgan

Haqiqatan, Amudaryo bilan Sirdaryo orasidagi xalqlar irq jihatdan Amudaryo janubidagi turkman dashtlarida, Pomir va Afgʻonistonda yashagan irqlardan keskin farqlanib chiqqan edi. Bu “turoniy” (V.V. Ginzburg) yoki “ikki daryo orasi” (I. Svidetskiy) irqi degan nom olgan boʻlib, braxisefal kallalarga mansub edi. Shu olimlarning olib borgan kuzatuvlariga koʻra, Oltoydagi braxisefal irq-larga yaqin boʻlgan bu suyaklar keyingi davrlardagi soʻgʻdlarning ham ota–bobolari boʻlgani tahmin qilinadi.

Miloddan avvalgi 1700 yillardan eʼtiboran Oʻrta Osiyoda koʻchmanchi va jangovar bir qavm madaniyatining asta–sekin hukmron boʻlgani koʻrinadi. Bu irq “Andronovo odami” deb nom olib, Oltoy va Tangri togʻlariga yoyilgan. Mazkur irq Xun davrida ham, Koʻk turk xoqonligi davrida ham davom etgan.

Ammo Koʻkturk xoqonligi davrida Oʻrta Osiyoda moʻgʻul irqi koʻrina boshladi. Bir tomondan oʻgʻuz qiyofasiga mansub boʻlgan turkiylar azaliy irqni davom ettirgan boʻlsa, ikkinchi tomondan, chinakam va aslo aralashmagan moʻgʻul unsurlari ham gʻarbga siljiy boshladi. Koʻk turk davri boshlangʻichida Oltoy oʻlkasining janubi-gʻarb va shimoli-sharq hududlarida yashagan oʻgʻuz qiyofali turkiy qavmlar hamon hukmron edi. Bu davrga oid Tangri - togʻdan topilgan skeletlarda yirik koʻzli odamlar kuzatiladi. Bu haqda rus olimi V. Ginzburg oʻtgan asrning 50–yillarida oʻz fikrlarini bayon qilgan edi. Koʻk turk davlati barpo boʻlmasdan bir oz oldin va davlat barpo boʻlgandan keyingi davrlarga oid moʻgʻul qiyofali odamlar skeleti topilgan. Ayni paytda Tangri togʻdagi qoʻrgʻonlarda oʻgʻuz qiyofasidagi odamlar skeleti ham topilgani maʼlum.

Milodiy VI–VIII asrlarga oid Oʻrta Osiyoning ayrim hududlaridagi irqlar miloddan oldingi brexisefal odamlarning davomi ekanini koʻrsatadi. Umuman, Oʻrta Osiyo irqlari alohida irqqa – Turoniy irqqa mansub edi, degan maʼlumotlar oʻzini oqlaydi.

Topilmalar. Umuman, turk xoqonligi davrigacha Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy, ayniqsa etnik tarixi madaniy hayot uchun zamin hozirladi. Bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalar - yunon, Rim tarixiy asarlari, Xitoy yilnomalarida Markaziy Osiyoning madaniyatiga oid dalillar shuni koʻrsatadiki,

Turk xoqonligi davridagi madaniy hayot uchun uzluksiz zamin hozirlangan edi. Ayniqsa, Fargʻona vodiysi miloddan oldingi Oʻrta Osiyo madaniyati tarixida muhim rol oʻynagan edi. Miloddan avvalgi 3–2 asrlarga oid Fargʻona topilmalari madaniy jarayonning uzluksizligini, ayni paytda shu davrdagi Xitoy bilan tarixiy munosabatlarni koʻrsatadigan dalillardir. Xitoy manbalari Fargʻonaning zotdor, oʻsha davrda “samoviy” deb nom olgan otlari toʻgʻrisida maʼlumot beradi. Ana shu tarixiy maʼlumotlarni Fargʻona atroflarida toshlarga chizilgan ot suratlari tasdiqlaydi.

Miloddan oldingi davrlarga oid madaniy yodgorliklar yer ostidan topilgan boʻlsa, Koʻkturk xoqonligi davriga oid manbalarning koʻpi yer ustida saqlanib qolgan. Bular - yirik toshlarga yoki qattiq jismlarga oʻyilgan yozuv yodgorliklari, haykallar, qurbongohlardir.

Koʻkturk xoqonligidan qolgan yodgorliklarning eng diqqatga sazovori bitigtoshlardir. Yirik hajmdagi yodgorliklar - Kul tigin va Bilga xoqon yodgorliklari asli qabr toshlaridir. Tarixiy maʼlumotlarga qaraganda, koʻkturklar qabrlar ustiga inshoot qurganlar, inshoot devorlariga marhumlarning suratlarini chizganlar. Koʻkturk xoqonligiga Chin xoqonining saroyidagi rassomlar keltirilgani va ular marhum Kul tigin va Bilga xoqon uchun bir inshoot (*baraq*) qurganlari, uyning ich–toshini suratlar bilan bezaganlari toʻgʻrisida Kul tigin bitigtoshida maʼlumot berilgan. Ammo hozirga kelib oʻsha inshootlar, yaʼni baraqlar butun qolmagan, faqat balballar qolgan, xolos. Baʼzi Yevropa olimlarining fikricha, xoqonlarning qabri boshqa yerda, bitigtoshlar boshqa yerda boʻlgan boʻlishi mumkin. Bu fikrlar asosli. Kul tigin bitigtoshi topilgan joydan bir yarim kilometr shimolga tomon balballar oʻrnatilgan. Balballar tugagan joyda Kul tiginning qabri oʻrnatilgan boʻlishi mumkin.

Koʻkturklarda yigʻi, yaʼni aza marosimi boʻlgan diqqatga sazovor. Kul tigin bitigtoshida bir qancha xalqlardan dafn marosimiga vakillar kelgani aytiladi. Aza xalqning madaniy saviyasi bilan mutanosibdir. Bu haqda yunon manbalar yaxshi maʼlumot bera oladi. II asrda yunon faylasufi Lukian Samosat iskif qavmiga

mansub To'qsar bilan yunoniy Muisip degan odamlar o'rtasidagi quyidagi suhbatni keltiradi:

Muisip: - Siz, iskiqlar, Orest bilan Piladning jasadlariga qurbonlik qilasizlar va ularni tangri deb hisoblaysizlar. To'qsar, sen bunga nima deysan?

To'qsar: - Ha, qurbonlik qilamiz, Muisip, qurbonlik qilamiz. Ammo ularni tangri deb emas, yaxshi insonlar deb hisoblaymiz.

Muisip: - Demak, yaxshi insonlar vafot etgandan keyin, sizlar, tangrilarga qilingani kabi, qurbonlik qilasizlar.

To'qsar: - Faqat shugina emas, biz ularning sharafiga bayramlar va katta yig'inlar ham qilamiz.

Muisip: - Sizlar marhumlardan nima istaysizlar? Ular marhumlardir. Shunisi haqiqatki, ularga hurmat va iltifot ko'rsatish uchun qurbonlik qilasizlarmi?

To'qsar: — Marhumlarning bizga hurmat–e'tibori ko'rinib turganda edi, ular hech qachon o'lmagan bo'lardilar. Faqat biz yaxshi insonlar xotirasi uchun foydali deb o'ylaymiz. Shu sababdan marhumlarni hurmat qilamiz. Biz shunday tushunamiz: marhumlarni yodga olsak, ko'plarimiz ular singari o'lmak uchun harakat qilamiz³.

Qadimdagi ikki xalq vakilining suhbatidan ko'rinib turibdiki, Markaziy Osiyoda marhumlarga atab o'tkaziladigan udumlar va urf–odatlar faqat shu hududga xos bo'lgani uchun ham yunoniylar bu udumlarga izoh talab qilganlar. Mana shu kichik lavhaning o'ziyoq ko'k turklar davridagi udumlar va inonch–e'tiqodlar milodiy II asrda Osiyoning ko'p yerlariga ma'lum bo'lganini va yoyilganini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligi. Markaziy Osiyoning g'arbiy o'lkalaridagi turkiy qavmlarning madaniy hayoti sharqiy hududdagi o'lkalar hayot tarzidan ba'zi o'zgachaliklarga ega edi. O'rta Osiyodagi etnik jarayonlarning murakkabligi madaniy jarayonga ham ta'sir etmay qolmadi. Shuning uchun bu hududdagi madaniy jarayonda boshqa etnik guruhlarining

³ Iqtibos turk olimi Abduqodir Inonning Tarihte ve bugun Shamanizm (Ankara, 1954, s.190-191) kitobidan olindi.

madaniy jarayoni izlarini ham ko‘ramiz. Farg‘ona vodiysi bu jihatdan alohida o‘lka hisoblanadi.

M.av. III–II asrlarda Tangri tog‘idan Farg‘onaga ko‘chish bo‘ldi. Ko‘chib kelgan qavmlarning katta qismi yuechjilar va usunlar edi. Yuechjilar ikki qismga bo‘lingan: katta yuechjilar va kichik yuechjilar. Botir tangriqut (O‘g‘uzxon) tor–mor qilgan va Dovonga kelib, daxlarning yerlarini bosib olgan qavmlar *katta yuechji* deb yuritilgan. Zaiflashib, kichik to‘p–to‘p bo‘lib ketgan, janubiy tog‘larda o‘rnashgan qavmlarni tangutlar *kichik yuechji* deb ataganlar⁴.

Usun davlati to‘g‘risida Xitoy yilnomalaridagi ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Sharqda ularning yerlari xunlarning yerlariga tutash bo‘lgan, shimoli–g‘arbda Qangli davlati bilan, g‘arbda Dovon davlati bilan chegaralangan.

Shuningdek, boshqa qabilalar O‘rta Osiyoga ko‘chishi natijasida turli qavmlar madaniyatining bir–biriga qorishganini ko‘ramiz. Farg‘ona vodiysidagi Isfara, Shirinchoy, Toshkent yaqinidagi Qovunchi madaniyati shundan dalolat beradi. Tangri tog‘larida ilgaridan mavjud bo‘lgan madaniyat Farg‘onada yangi madaniyatning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi, jumladan, ordamlarning yashash tarzida, dehqonchilik madaniyatida, ishlab chiqarishda va h. larda o‘ziga xosliklar kuzatiladi. Odamlarning turmush tarzi, yashash sharoiti, yasagan buyumlari shundan dalolat beradi.

Ko‘k turk davlati tashkil topishi arafasida Farg‘ona atroflarida ko‘plab otliq ko‘chmanchilar yashardi. Bu ko‘chmanchilar asta–sekin o‘troqlashib, dehqonchilik qila boshladilar. Chig‘irchiq, G‘uljadan topilgan ashyolar dehqonchilik madaniyati to‘g‘risida tasavvur uyg‘otadi (**surat.**)

Ko‘k turk xoqonligi davridan bugungacha yetib kelgan eng eng noyob madaniy yodgorlik yozuv madaniyatidir. Isfara, Andijon, Pop, Buxoro, Quva va boshqa qator hududlardan topilgan yozuv yodgorliklari qadim O‘zbekiston xalqining azaldan salohiyatli bo‘lganini ko‘rsatadigan alomatlardir⁵.

⁴ N. Ya. Bichurin (Iakinf). *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena*, tom 11. — M.:–L.: 1950 str. 183–184

⁵ Batafsil ma’lumot olish uchun qarang: N. Rahmonov, B. Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy–run yozuvlari. - Toshkent, “Fan”, 2006.

Sharq uygʻonish davri madaniyati

Uygʻonish (fr. Renaissane – Renessans) Sharq va gʻarb xalqlarining madaniyati tarixida keskin burilishlari davridir. Uygʻonish davri Sharq va Gʻarbda turlicha davrlashtiriladi. Uygʻonish (yaʼni Renessans) terminini ilk bor italiyalik yozuvchi J. Bokkachcho Jotto ijodiga nisbatan ishlatib: “U antik sanʼatni uygʻotdi”, deb taʼriflagan edi.

Sharq Uygʻonish madaniyati gʻarb uygʻonish madaniyatidan oldin yuzaga kelgani ayon haqiqat. Uygʻonish Yevropada birinchi marta XIV asrda boshlangan boʻlsa, Sharqda xususan, Oʻrta Osiyoda uning ildizlari milodning boshlariga qarab keladi.

Agar uygʻonish yuzaga keltirgan mahsulning moddiy va maʼnaviy tomonlariga nazar tashlasak, Uygʻonish-tashqi taʼsir yoki ichki madaniy, ilmiy jarayonlar taʼsirida xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, yangi, ilgʻor madaniy hodisaning yuzaga kelishidir. Uygʻonishni shu jihatdan belgilasak va uning yuzaga kelish omillari maʼlum bir davrda inqilobiy oʻzgarish yuzaga keltirganini eʼtiborga olsak, Sharqda, xususan, bugungi Oʻzbekiston hududida Uygʻonish Kushon imperiyasi davridan boshlangan, deb aytish mumkin. Kushon imperiyasi madaniy jarayonni, ijtimoiy muhitni tubdan oʻzgartirdi. hozirgi Oʻzbekistonning Sharq bilan madaniy aloqalari, ayniqsa, buddaviylikning katta madaniy hodisa sifatida karib kelishi va buning natijasida insonning ruhan poklanish jarayoni ayni sha davrda boshlangani Uygʻonishning ildizlariga ishora qiladi, yaʼni yangi hodisa madaniy hayotning, tafakkurni tubdan oʻzgartirdi.

Uygʻonish madaniyati – xronologik tomondan keng tushuncha boʻlib, ayni zamonda katta hududdagi madaniy jarayonni oʻz ichiga qamrab oladi.

Sharq uygʻonish madaniyatining qadimiyligi toʻgʻrisida soʻz ketganda, Xitoyning Uygʻonish madaniyati qadim ekani ham eʼtiborga olinadi. Xitoy Uygʻonish madaniyati milodiy VII-VIII asrlarda paydo boʻldi. Xitoyning shu davrdagi faylasufi Xan Yuy (768-824) insonparvarlikning haqiqiy idealini vaʼz qildi va nafaqat ilgaridan mavjud boʻlgan “insoniyatga muhabbat” gʻoyasini,

balki “hammaga muhabbat” g‘oyasini ilgari surdi. Ana shu g‘oya Xitoy Uyg‘onish madaniyatini boshlab berdi. Bu fikrni akademik I.N.Konrad ilgari surgan edi.

Hamma mamlakatlarda - Sharqda ham, G‘arbda ham Uyg‘onishni belgilab beradigan bitta omil bor. Yana I.N. Konradning aytishicha, bu omil – qishloq madaniyatidan shahar madaniyatiga o‘tishdan iboratdir.

Ammo shuni ham hisobga olish kerakki, Sharqdagi Uyg‘onishni Yevropadagi Uyg‘onish bilan bir, deb qarab bo‘lmaydi. Yevropada Uyg‘onish ijtimoiy–siyosiy sohada keskin burilishni paydo qilgan. XIV asrda Italiyadagi, XV– XVI asrlarda boshqa mamlakatlardagi o‘zgarishlar bunga misoldir. Ishlab chiqarishning rivoj topishi ham Yevropadagi Uyg‘onishga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Sharqda esa ijtimoiy–siyosiy jarayon o‘z oqimi, yo‘nalishi va tabiiy holaticha davom etgani uchun, Uyg‘onish birinchi navbatda o‘z o‘tmishi asosiga qurildi. Ikkinchidan, ilm–fan, madaniyat qadimiy an’ana va Sharq ilm–fanining ta’siri natijasida paydo bo‘ldi. Ayni paytda Sharq ilm–fani, madaniyati o‘zaro bir–biriga ta’sir etib, bir–birini inkor etmasdan, aksincha boyitganini ham e’tiborga olishimiz kerak.

O‘rta Osiyodagi Uyg‘onishni uch bosqichga bo‘lish mumkin:

1. IX–XIII asrlar Uyg‘onish davri.
2. XIV–XV asrlar Uyg‘onish davri.
3. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Uyg‘onish davri.

Qayd etilgan har bir davrda Uyg‘onish ma’lum ijtimoiy–siyosiy jarayon mahsulidir. Birinchi davr (IX–XII asrlar) arab istilosidan keyin yuz berdi. Bu davrdagi Uyg‘onishning asosiy belgilari quyidagicha:

Dunyoviy ilmlarga intilish, bu sohada keskin burilishlar paydo bo‘lib, ilm–fan natijalarini inson manfaatlariga xizmat qildirish;

Dunyo miqyosidagi ilmiy kashfiyotlarning yuzaga kelishi va buning uchun zamin yaratilishi;

Diniy–falsafiy aqidalar bilan komil insonni tarbiyalash masalasini uyg‘unlashtirish;

Arablar istilosidan oldingi madaniy (til muammosi), siyosiy (xususan davlat qurilishiga oid) an’ana Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida yangicha

mazmun kasb etdi, bu sulola yangicha tafakkur bilan arablar istilosidan oldingi madaniyatdan foydalandi.

O'rta asrlardagi Uyg'onishning mazkur davri dunyo madaniyati tarixida eng yorqin sahifalarni tashkil etadi. Forobiyning ko'p qirrali ilmiy faoliyati, Beruniyning tabiiy va ijtimoiy fanlarga oid kashfiyotlari, Ibn Sinoning tibbiyot, falsafa va mantiqqa oid ishlari ayni shu davrda yuzaga kelgani bilan emas, balki O'rta Osiyo madaniy hayotida keskin burilish paydo qilgani bilan diqqatga sazovor. Bu davrni ana shu buyuk olimlarning kashfiyotlari O'rta Osiyo Uyg'onishining dastlabki davri sifatida yuzaga keltirdi. Uyg'onish davrining ilmiy, madaniy hayoti, bir tomondan, inson shaxsini ulug'lagan davr sifatida tarix sahnasiga chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan, keyin Uyg'onish bosqichlari uchun zamin bo'lgani bilan ahamiyatlidir.

Ikkinchi bosqich - XIV– XV asrlardagi Uyg'onish mo'g'ullar istilosidan keyingi davrga aloqador. "Bu bosqich aynan Uyg'onish davriga xos qanday xususiyatlarga ega? Shunchaki tarixiy davr deb nomlansa bo'lmaydimi?" degan savol tug'ilishi mumkin.

Bu asrlar tarixiy jihatdan mo'g'ullar istilosi oqibatlari ko'zga tashlanib qolgan davr edi. Ammo mo'g'ullar istilosi faqat salbiy oqibatlari bilan iz qoldirmadi, balki Markaziy Osiyo madaniyati tarixida, xususan, adabiy jarayonda keskin burilishlar, ko'tarilishlar davri hamdir. Mo'g'ullar istilosi Oltin O'rda davlatini yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, bu davlatning tarixiy "pasporti" deb atash mumkin bo'lgan takrorlanmas Oltin O'rda madaniyati va adabiyotini yaratdi. O'zbek adabiyoti ayni Oltin O'rda madaniy muhitida ilk bor yuzaga chiqdi, desak xato qilmagan bo'lamiz. Xo'sh, Oltin O'rdadagi madaniy va adabiy muhitni qaysi belgilariga ko'ra Uyg'onish davriga bog'laymiz? Buning uchun g'arb Uyg'onish madaniyatidan qiyosi sifatida foydalanamiz.

Uyg'onishning g'arbiy Yevropa mamlakatlari madaniyati tarixidagi asosiy belgisi sifatida o'rta asrlardan yangi davrga o'tish mezon qilib olinadi. Xuddi shu ta'rifni mo'g'ullar asos solgan Oltin O'rda madaniyati va adabiyotiga ham tatbiq qilish mumkin. Tom ma'nodagi o'zbek (umuman turkiy) adabiyotini tiklashga,

eski o'zbek tilini rivoj toptirishga urinish Oltin O'rdada boshlandi. Fors va arab tillaridagi adabiyotlarni o'zbek tiliga tarjima qilish ishlari Oltin O'rdada rivoj topdi. Oltin O'rda tarkibiga Xorazm, shimoli-sharqda Bulg'or viloyati, shimolda Rus knyazliklari, janubda Qrim va uning dengiz bo'yidagi shaharlari, Darbandgacha cho'zilib ketgan Kavkaz, hatto Bokugacha cho'zilib ketgan joylar, g'arbda Dnestrdan boshlangan dashtliklar, sharqda — g'arbiy Sibir va Sirdaryo etaklarigacha bo'lgan yerlar kirgan. Ana shu hududlarning hammasida yagona an'ana amal qilgan edi.

Oltin O'rda turkiy xalqlar hayotida madaniyatning markaziga aylangandan keyin buning ijobiy tomonlaridan biri shu bo'ldiki, madaniy hayot O'rta Osiyodan Oltin O'rdaga ko'chib o'tdi. Albatta bu ko'chish tabiiy, tarix oqimiga hamohang tabiiy jarayon edi.

Oltin O'rda adabiy muhiti shunisi bilan diqqatga sazovorki, musulmon madaniyatini va islom dinini yoyish uchun payg'ambarlar tarixiga oid asarlar o'zbek tilida birinchi marta Oltin O'rdada yaratildi. Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" (710|1310 yil), Mahmud ibn Ali as-Saroyining "Nahjul-farodis" (Jannatlarga ochiq yo'l) (761|1361 yil) asarlari buning yorqin namunasi. "Qisasi Rabg'uziy" singari "Qisasul-anbiyo"larning o'zbek tilidagi ko'plab nusxalari bugungi kunda Turkiya muzeylarida, kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu asarlarning bir qismi Oltin O'rdada hukm surgan davrda yaratilgan. Mazkur "Qisasul-anbiyo"larning aksariyati forschadan qilingan tarjimalardir.

Albatta, Uyg'onish, A.F.Losevning aytishicha, odamning zaminda o'zining mavjudligini tasdiqlashga urinishidir. Ammo insonning zaminda mavjudligini tirikchilik o'tkazish, kun kechirish, turli ehtiyojlarini qondirishdir, deb tushunmaslik kerak. Uyg'onish davri madaniyati har qanday maishiy hayotdan ustun turadi. Uyg'onish yuqorida biz ko'rsatgan uch bosqichdan qaysi birida bo'lmasin, birinchi navbatda tafakkurdagi o'zgarishdir. Tafakkurdagi o'zgarish - insonning ma'naviy, ruhan, jismonan, umuman olganda, moddiy tomondan ozod

bo'lishi demakdir. Uyg'onish estetikasi ayni shuni talab qiladi. Uyg'onish bosqichlari uchun ana shu ko'rsatib o'tganlarimiz asosiy tamoyillardir.

Sharq Uyg'onish madaniyati o'z doirasida qolib ketmadi, balki umuminsoniyatning yutug'iga aylandi. Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, Sharq yutuqlarining g'arbga yoyilishida Vizantiya madaniy olami ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Tashqi va ichki qulay sharoitlar Sharq madaniyatining rivojini ta'minladi. Shu bilan birga, Sharq Uyg'onish madaniyati o'z doirasida qolib ketmadi, balki umuminsoniyat yutug'i bo'ldi. Alisher Navoiy ijodi ikkinchi bosqichdagi Uyg'onish davrini ulkan cho'qqiga ko'tardi. XV asrdagi Uyg'onish davri uning "Xamsa"si, dostonlaridagi ko'tarilgan gumanistik g'oyalar, tarixiy va ilmiy asarlari bilan ajralib turadi. O'zbek adabiyotini yuksak pog'onaga ko'tarish, o'zbek adabiy tilini yaratish, fanning turli sohalari -tarix, falsafa, musiqa, san'atga homiylik bilan u XV asr madaniy muhitini tubdan o'zgartirdi. g'arbiy Yevropada ham mumtoz adabiyotning xalq tilida yaratilgani Uyg'onish davrining eng buyuk yutuqlaridan biri ekani aytiladi⁶. Alisher Navoiy ijodi va faoliyati bilangina XV asr Uyg'onish davri Sharq Uyg'onish tarixida alohida mavqe egallaydi.

Ammo Navoiy davridagi Uyg'onishni, xususan, Navoiy ijodi XV asr Uyg'onish davrini paydo qilganini yuqorida aytilganlar bilan cheklash kifoya qilmaydi. "Xamsa" dostonlari Uyg'onishning eng yorqin mahsuli sifatida yuzaga kelganini ta'kidlash darkor. "Xamsa" asari yozilgani uchun emas, balki Uyg'onish romantizmini Navoiy dostonlariga olib kirgani bilan belgilanadi. Ayniqsa, Farhod obrazida ideal inson tasviri ham Uyg'onish davrining idealidir. U bir talay hunarlarni o'rganadi, otasi taklif qilgan taxtda voz kechadi, Shiringa bo'lgan sevgisi uni qahramonona ishlarga undaydi, Xusrav bilan munozarada ma'naviy jihatdan yuksakligini namoyish etadi va h. Bu fazilatlar Sharqu g'arb adabiyotidagi Uyg'onish davri qahramonlariga xos ideal fazilatlardir. Shuningdek, Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida antik davr mutafakkirlari nomlarini keltiradi. Antik davr yunon mutafakkirlarining salohiyati bilan shahzoda Farhodning iste'dodi

⁶ V.M.Jirmunskiy. Sravnitelnoe literaturovedenie. –L.: "Nauka", 1979, 178–bet.

solishtiriladi, yunon faylasuflari boshqa davr odamlari uchun boshqacha qiyofada, boshqa zamonlar uchun, boshqa tafakkur tarzi uchun XV asrga qaytadi:

Erur Iskandari Rumiylar nigori,
Jahon ahligʻa oning yodgori
Ki aylab toʻrt yuz dono bilan jahd,
Alardin har bir Aflotungʻa hamahd...
Erur gʻor ichra Suqroti yagona,
Dema Suqrot, Buqroti zamona...
(“Farhod va Shirin”dan)

Uygʻonish davri Sharq va Gʻarbda oʻziga xos juzʼiy qonuniyatlarga ega. Shu bois Yevropa oʻrta asr dostonlarining farqini tushunishimizga ham Navoiy dostonlari yordam beradi. Masalan, oʻrta asr Germaniyasida “Oshiq Roland”, “Roland haqida qoʻshiq” dostonlari bor. Bu dostonlar qahramonlari oʻrta asrdagi risarlik hayotini aynan aks ettiradi, yaʼni chinakam risar qiyofasi qanday boʻlsa, shundayicha tasvirlangan, oʻsha davr nuqtai nazari boʻyicha risarning *realistik qiyofasi* chizib berilgan. Uygʻonish davri dostonlari qahramonlari *romantik qiyofada* tasvirlangan. Bu oʻz-oʻzidan tushunarli: Uygʻonish asrida risarlar yoʻq edi. Agar ularni qandaydir qiyofada tasvirlash kerak boʻlsa, tasavvurlar xayolotni safarbar qilishi kerak boʻlgan⁷.

Xuddi shu singari, miloddan oldingi IV–II asrlardagi yunon faylasuflarini XV asrda tasvirlash uchun albatta romantik tasvir shart edi. Uygʻonish davrining tafakkur tarzi ayni shuni talab qilardi.

Nazorat uchun savollar

1. Qadimgi Oʻrta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini oʻrganishda asosiy manbalar: Oʻrxun – Enasoy yodgorliklari, yunon muarrixlarining asarlari, qadimgi Xitoy yilnomalari.
2. Oʻrta Osiyodagi Uygʻonishning uch bosqichi. Har bir bosqichda Uygʻonishning asosiy belgilari.

⁷ N.I. Konrad. Srednevostochnoe Vozrojdenie Alisher Navoi. – Izbranne trud. “Nauka”, M.: 1978, 94–bet.

3. Qadimgi Oʻrta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini oʻrganishda asosiy manbalar quyidagilardir:

4. Markaziy Osiyo mutaffakirlarining Arab dunyosi va jaxon madaniyatiga qoʻshgan xissasi?

5. IX-XII asrlariga oid mashhur meʼmorchilik yodgorliklari?

Mustaqil ish savollari

1. IX-XII asrlarga oid mashhur meʼmorchilik yodgorliklari. Tayanch iboralar: musulmon madaniyati, Somoniylar, monumental meʼmorchilik, uygʻonish davri Renessans.

2. Qadimgi Oʻrta Osiyoning ijtimoiy va madaniy tarixini oʻrganishining asosiy manbalari.

Asosiy darsliklar va oʻquv qoʻllanmalar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “Oʻzbekiston”, 2003 y.

2. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch – T., “Maʼnaviyat” 2008.

3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., Oʻzbekiston, 2009.

4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “Oʻzbekiston”, 2010.

5. Karimov I.A. Oʻzbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “Oʻzbekiston”, 1999 y.

6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.

7. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “Oʻzbekiston”, 2005 y.

8. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq eʼtiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: Oʻzbekiston, 2000 y. 11-bet.

9. Karimov I.A Biz tanlagan yoʻl – demokratik taraqqiyot va maʼrifiy dunyo bilan hamkorlik yoʻli. 11-jild. –T.: “Oʻzbekiston”, 2003 y.

10. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo'lmaydi. –T.: “O'zbekiston”, 2005 y.
11. Akramov Sh. va boshqalar. O'zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O'zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va ma'naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo'raev N. Yuksalish. – T.; «O'zbekiston», 1995.
14. Xayrullaev M. O'zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O'zbekiston», 1995

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg'ona”, 1998.
3. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O'zbekiston», 1998.
4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhياتdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.
6. Q.Quranboev., M.Abdurahmonov., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch” asarini o'qitish bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent-2010.
7. S.Otamurotov., M.Abdurahmonov., Sh.Rizaev., O'zbekistonda ma'naviyat sohasidagi islohotlar: rivojlanish bosqichlari, erishilgan natijalar va istiqboli. Toshkent.:

8- MAVZU

«TEMUR VA TEMURIYLAR» DAVRI MADANIYATI (XIV ASRNING IKKINCHI YARMI XV ASR BOSH LARI)

Darsning maqsadi. Temur va Temuriylar davri madaniyati o'z zamonasida jahonni hayratga solgan, uning betakror namunalari, umuminsoniy va umubashariy mazmun, mohiyat kasb etganligi, taraqqiyparvar manfatlari va xayyoti extiyojlarga xamon xizmat qilib kelmoqdaligini yoritib berish.

Tayanch tushunchalar

Amir Temur, saltanat, Bog‘dod, Sultoniya, Bibixonim, Karvonyo‘li, masjid, maqbara, Movarounnahr, Registon, nasta‘liq, tasavvuf, Naqshbandiya, tuzuklar.

Asosiy savollar:

1. Temur va temuriylar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy taraqqiyoti.
2. Me‘morchilik, tasviriy san‘at va amaliy san‘at.
3. Ilm-fan va adabiyot.
4. San‘at, falsafa va din.

1. Temur va temuriylar davri O‘rta Osiyo madaniyatida alohida davrni tashkil qiladi. Madaniyat tarixida klassik davr hisoblangan bu davr xususan, o‘zbek madaniyatining bugungi huquqiy joylashuvida asos bo‘lib xizmat qiladi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog‘liqdir.

Amir Temur davrida O‘rta Osiyoning mustaqil bir davlat qilib birlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ilm-fan, adabiyot va san‘at, hunarmandchilik va me‘morchilik ravnaq topdi. Mamlakat va poytaxt Samarqandning obodonchiligi yo‘lida mahalliy va chet mamlakatlardan ko‘plab fan va san‘at ahllarini, hunarmand me‘morlarni va musavvirlarni to‘pladi.

Temur markazlashgan davlat tuzish jarayonida ishlab chiqarishga, xususan qishloq xo‘jaligiga alohida e‘tibor berdi. O‘rta Osiyoda qishloq xo‘jaligi sun‘iy sug‘orishga bog‘liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qazdirdi va Murg‘ob vodiysida sug‘orish ishlarini yo‘lga qo‘ydi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari oqar suv bilan ta‘minlandi. Lalmikor yerlarda ariklar qazildi. Dehqonchilikda donli ekinlar, paxta, zig‘ir ekilgan. Bo‘yoq uchun ro‘yan o‘simligi, shuningdek pillachilikda tutlar ko‘p ekilgan. Uzum, limon yetishtirilgan.

Ulug‘bek davrida Bog‘i maydonda turli o‘simliklar ekilib, Bog‘cha nomli bog‘ barpo etilgan. Temur Samarqand atrofida Bag‘dod, Sultoniya va Sheroz nomli qishloqlar qurdiradi. Temur va Ulug‘bek davrida qo‘ychilik va yilqichilikka alohida e‘tibor berilgan.

Togʻ-kon ishlari yoʻlga qoʻyilib, turli maʼdanlar qazib olinishi tufayli hunarmandchilik rivojlangan.

Obodonchilik, sugʻorma dehqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy hayotda muhim soha-hunarmandchilik, savdo va tovar-pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi. hunarmandchilik tarmoqlarining koʻpayishi tufayli shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurildi. Toʻqimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik sohalari asosiy oʻrin tutgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shohruhiya, Termiz, Shahrisabz, qarshi shaharlarida yangi hunarmandchilik mahallalari qurilib, savdo markaziga aylandi. Ip, jun, kanop tolasidan gazmollar toʻqilgan. Ipakdan shoyi gazlamalar atlas, kimxob, banoras, duhoba, horo, debo kabi gazmollar toʻqilgan.

XV-asrda metall buyumlar- uy-roʻzgʻor buyumlari, asbob-uskunalar, qurol-yarogʻlar koʻplab ishlab chiqarilgan. Samarqand qurolsozlik markaziga aylanib, sovutsozlar mahallasi qurilgan. Shaharlarda mis va jezdan buyumlar va mis chaqalar zarb qilingan. Temur farmoni bilan Usta Izzoddin Isfahoniy yasagan jez qozon va shamdon hozirgacha saqlanib qolgan. Misgar va chilangarlar metallni toblash, quyish, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murakkab ishlarni bajarganlar.

Masalan, Bibixonim masjidi eshiklari yetti xil maʼdan qotishmadan tayyorlangan. Zargarlar oltin, kumush va jez qotishmalaridan nafis zeb-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin va kumush gardishli, qimmatbaho toshlar qadalagan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan.

Kulolchilik eng sertarmoq soha boʻlgan. XIV-XV asrlarda sirli sopol badiiy rang-baranglikda turli sohalarda ishlatilgan va turli buyumlar yasalgan. Toshtaroshlikda naqsh, xattotlik keng qoʻllanila boshlangan. Binokorlikda gʻisht teruvchilar «Banno», peshtoq, ravoq hamda toqlarga parchin va chiroq qoplovchi pardozechilar «Ustoz» deyilgan.

Samarqandda shishasozlik rivojlanib turli idish va buyumlar yasalgan. qurilishda rangli oynalardan foydalanilgan. Yogʻoch oʻymakorligida naqshin binolar qurilgan va buyum jihozlar yasalgan. Samarqand qogʻozi hatto chet oʻlkalarda mashhur boʻlgan.

Bu davrda hunarmandchilik mollari ishlab chiqaradigan korxona boshlig'i «Usta» shogirdlar «Xalfa»lar bo'lgan. hunarmandlar shaharning madaniyatli tabaqasiga mansub bo'lgan.

Temuriylar davlati Xitoy, Hindiston, Eron, Rusiya, Volga bo'yi, Sibir bilan muntazam savdo-sotiq aloqalari olib borgan. Chet davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirishda temuriylarning elchilik aloqalari muhim ahamiyat kasb etgan. Temur savdo rastalari, bozorlar va yo'llar qurdiradi, karvon yo'llarida karvonsaroylarni ko'paytiradi. Ayniqsa, Samarqand va Buxoroda bozor, chorsu, tim, toq, kappon kabi savdo hunarmandchilik inshootlari qad rostladi. Shahar bo'ylab o'tgan keng ko'chaning ikki tomoniga do'konlar jolashtirilgan. Samarqand va Buxoro savdo maydonlarining kengligi va ixtisoslashtirilgan bozorlarga egaligi bilan ajralib turgan. Bozor savdo markazi va hunarmandchilik ishlab chiqarish joyi edi. Shuningdek, bozorlarda qo'lyozma kitoblar, yozuv qog'ozi sotilgan, ariza yoki maktub yozuvchi mirzalar ham o'tirgan. Savdo rastasi unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan. Bozorlarda adabiyot, she'riyat, ilm-fan haqida suhbatlar bo'lgan, farmonlar e'lon qilingan va aybdorlar jazolangan. Turli tomoshalar shu joyda ko'rsatilgan, masjid, madrasa, hammom bozorga yaqin joyga qurilgan.

Temuriylar davrida karvon yo'llarida elchilar, choparlar va savdo karvonlari uchun dam olish, otlar almashtirish joylari qurilgan.

XIV-XV asr ohirlarida Movarounnahrni ko'p mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ba'zan siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bog'lagan edi. Bu yo'llar bir-biridan iqtisodi, xalq tumush tarzi, dini, ma'naviy va moddiy madaniyati jihatdan farqlanuvchi mamlakatlarning o'zaro aloqasini rivojlantirishga imkon yaratdi. Karvon yo'llari savdo, diplomatik aloqalarning amaliy vazifasini, ayni vaqtda mamlakat va xalqlarning o'zaro iqtisodiy va madaniy ta'sirini mustahkamlashga xizmat qildi.

2. O'rta Osiyo zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at sohlarida kamolot bosqichiga ko'tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namoyon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan «qudratimizni ko'rmoq istasang- binolarimizga boq!» degan yozuv Temur davlatining siyosiy

vazifasini ham anglatar edi. Temur davrida Movarounnahr shaharlari qurilishida istehkomlar, shoh ko'chalar, me'moriy majmualar keng ko'lam kasb etadi. Ilk o'rta asrlardagi shaharning asosiy qismi bo'lgan «Shahriston»dan ko'lam va mazmuni bilan farq qiluvchi «hisor» qurilishini Samarqand va Shahrisabzda kuzatish mumkin. Temur davrida Kesh shahar qurilishi yakunlandi. «Hisor»ning janubig'arbida hukumat saroyi Oqsaroy va atrofida rabotlar, bog'-rog'lar qurildi.

Temur saltanat poytaxti Samarqandni bezatishga alohida e'tibor berdi. Shaharda «Hisor», qal'a, ulug'vor inshootlar va tillakor saroylar bunyod ettirdi. Samarqandga kiraverishdagi Ko'hak tepaligida Cho'pon ota maqbarasi Ulug'bek davrida qurilgan bo'lib, bu inshootda mutanosiblik, umumiy shaklning nafisligi, bezaklarda ulug'vorlik uyg'unlashib ketgan. Temur davrida Samarqand Afrosiyobdan janubda mo'g'ullar davridagi ichki va tashqi shahar o'rnida qurila boshladi hamda bu maydon qal'a devori va xandok bilan o'ralib (1371 y) Hisor deb ataldi. Hisor 500 gektar bo'lib devor bilan o'ralgan. Shaharga oltita darvozadan kirilgan.

Shahar mahalalardan iborat bo'lib, guzarlarga birlashgan. Shaharda me'moriy majmualar shakllanishi Temur va temuriylar davrining eng katta yutug'i bo'ldi. Me'morchilik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarildi, inshootlar ko'lami bilan birga uning shakli ham ulkanlashdi. Bu jarayon muhandislar, me'morlar va naqqoshlar zimmasiga yangi vazifalarni qo'ydi. Temur davrida gumbazlar tuzilishida qirralar oralig'i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg'alarga tayangan tashqi gumbazni ko'tarib turuvchi poy gumbazning balandligi oshdi. Ulug'bek davrida gumbaz osti tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me'morchilik yodgorliklarida aniq ko'rinadi (Shohizinda, Ahmad Yassaviy, Go'ri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Ulug'bek madrasasi). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me'moriy shakllarning umumiy uyg'unligini belgilovchi geometrik tuzilmalarning aniq o'zaro nisbati bor. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrigacha va undan keyin ham Movarounnahr va Xuroson me'morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug'bek davri me'morchiligida bezakda ko'p ranglilik va naqshlar xilma-xilligi kuzatiladi. Epigrafik bitiklarni binoning maxsus joylariga, xattotlik san'atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan.

Koshin qatamlarida tasvir mavzui kam uchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida Sher bilan quyoshning juft tasviri uchraydiki, bu ramziy ma'noga ega. Temur va Ulug'bek davrida bino ichining bezagi ham xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, hatto gumbaz ham naqsh bilan ziynatilgan. Temur davrida qurilgan binolarda ko'k va zarhal ranglar ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ishlangan, Ulug'bek davrida Xitoy chinnisiga o'xshash oq fondagi ko'k naqshlar ko'p uchraydi.

Bu davrda diniy inshootlar, hukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgohlari ko'plab qurildi. Temur Hindiston yurishidan so'ng (1399 y). Samarqandda jome masjidi qurdiradi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug'bek Buxoro Jome masjidini kengaytirib, qayta qurish ishlarini boshlagan, biroq u XVI asrda qurib bitkazdi.

Temur davrida Saroy Mulk xonim Go'ri Amir majmuasida madrasalar qurilgan. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va g'ijduvonda madrasalar bunyod etirdi. XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha rejalashtirilsa ham, asosiy shakllari, ularning o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra har biri o'z qiyofasiga ega edi. Temuriylarning ikki san'at durdonasi-Samarqanddagi Ulug'bek va Hirotdagi Gavharshodbegim madrasalari yagona tizim rejasi bo'yicha qurilganiga qaramay, bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar qadamjolari, dahma alohida guruhni tashkil qiladi. Samarqandda Temur davrida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi – Ruhobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi -Go'ri Amir. Shuningdek, Shohizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi. Ulug'bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi.

Shohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha qozizoda Rumiylar maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara quriladi. Ulug'bek Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz, Termiz, Toshkentda ham noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayxontohur majmuasi, bo'lib, qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub.

Temur davrida ulkan inshoot-Turkiston shahrida Ahmad Yassaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir.

qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shuningdek, Temur Shahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «hazira»-»Dor us-Siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jahongir vafot etgach Shahrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'analarini ko'rish mumkin.

Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir.

Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shahar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shahrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Shuningdek, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan.

Ulug'bek davrida Samarqandning Registon maydoni shakllandi, «Masjidi Muqatta'», 210 gumbazli Ko'kaldosh jom'e masjidi qad ko'tardi. Shohizindada ayrim maqbaralar, Shahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi, «Chilustun» va «Chinnixona» saroylari uning davrida qurildi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xo'ja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi.

Amir Temur va Ulugʻbek davrida tasviriy sanʼat turli yoʻnalish boʻyicha yuksaldi. Islomda jonli narsalar tasviriga sigʻinmaslik tasviriy sanʼatda naqshning ravnaqiga sabab boʻldi. Oʻrta Osiyoda arablar bosqini tufayli toʻxtab qolgan devoriy suratlar va umuman tasviriy sanʼat Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. Xattotlik- qoʻlyozma adabiyotning ajralmas bir qismi hisoblangan. Miniatyura- tasviriy sanʼatga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Temuriylar davrida tiklangan devoriy suratlar esa XVI asrda yana toʻxtab qoldi. Samarqanddagi Temuriylarning saroy-qarorgohlarida qabul marosimlari, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar boʻlgan. Temur, oʻgʻillari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri bu devoriy suratlarda aks ettirilgan Ulugʻbek devorida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang boʻlib, uslubiy jihatdan miniatyura janriga yaqin boʻlgan. Bu davrda qayta koʻchirilgan Abdurahmon as-Soʻfiyning (X asr) falaqiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi Chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Samarqand rasadxonasida esa toʻqqiz falak koʻrinishi, yetti gardish, yetti yulduz-yoritqich daraja, vaqt boʻlimlari, Yer yuzining yetti iqlimi tasvirlangan.

Temur davrida qurilgan Shirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalarida naqqoshlik va xattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. Shirinbeka opa maqbarasida tasvir koʻp ranglarda, qolgan ichki bino devorlarida oq va moviy rangdagi tabiat manzaralari tasvirlanadi.

Xattotlik sanʼati taraqqiyotiga XV asrda anʼanaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nastaʼliq noyob qoʻlyozma asarlar koʻchiriladigan maxsus ustaxonalar kitobotchilikning ravnaqiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Amir Temur davrida Samarqandda miniatyura rassomchilik maktabi tashkil topdi. hozir Turkiya va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan koʻchirma- homaki miniatyura nusxalari XIV-XV asrlarga oid boʻlib, ularda alohida shaxslar, daraxtlar, gullar, kichik kompozisiyalar, naqshlarda chiziqlar uygʻunligi, harakatlar aniqligi, qiyofalarning oʻz oʻrnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «Zafarnoma»ning dastlabki ko‘chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotda (1467 y.) ko‘chirilgan «Zafarnoma»da keltiriladi. Dastlab Mirak Naqqosh boshlagan va Behzod yakunlagan ushbu miniatyurada boy kompozisiya va serjilo bo‘yoqlarning uyg‘unligi ajralib turadi.

Miniatyura rassomchiligining taraqqiyoti adabiyotning rivoji bilan bog‘liq bo‘lgan. Musavvirlar Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, so‘ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlagan. XIV asrda «Jome’ ut-tavorix», «Tarixi Rashidiy» kabi tarixiy asarlarga ham miniatyuralar ishlagan. Bu an’ana Temuriylar davrida ham davom ettirilib, «Zafarnoma» va «Temurnoma» asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim hollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba’zilarida Muhammad payg‘ambarning (yuzy niqobda) odamlar orasida turgan holati va me’rojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniatyuralarining aksariyatida sharq she’riyatining qahramonlari-Layli va Majnun, Xusrav va Shirin, Rustam, jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatyura san’ati Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha hududda bir davrga xos badiiy-estetik hodisa edi. Bu hodisa Temuriylar bilan bog‘liq bo‘lib, temuriylarning Bag‘dod, Sheroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli kabi markazlarida bir necha miniatyura maktablari vujudga keldi.

Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida qaror topgan bo‘lib, turli turkumda yaratilgan bu miniatyuralarda Sharqiy Turkiston san’atiga xos bo‘lgan Turkiy obrazlarda Xitoy rassomchiligi ta’siri sezilib turadi.

Samaqanddagi saroy musavvirlari Abul Xayya va uning shogirdlari Shayx Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bog‘i Shamoliy, Muhammad bin Mahmudshoh, Darvesh Mansurlar ishlagan rasmlar nozik, bo‘yoqlar ustalik bilan qo‘llangan. ularning miniatyuralari temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida yaratilgan. 1420 yildan keyin Boysunqur Mirzo Hirotda xattotlik va naqqoshlik ustaxonasi tashkil qilgach bu rassomlarning ayrimlari hirotga ko‘chib o‘tadi. Abul hayya

tarixiy asarlariga ishlagan miniatyuralarda Amir Temur va temuriylarning qiyofalari aks etsa, badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli holatlarda tasvirlanadi. Xalil Sulton davrida ishlangan ayrim miniatyuralar grafik tarzda, badiiy jihatdan o'ziga xos «siyohi qalam» uslubida ishlangan. Temur hayotlik davrida uning saroy devorlarida shoh va shahzodalar bor bo'yida tasvirlanib, haqiqiy portret janrini Kamoliddin Behzod shakllantirdi. Umuman, Temur va temuriylarning qiyofalari tasvirlangan ko'plab miniatyuralar dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning aksariyatida rasm chizilgan davr yoki rassom, joy, maktab ko'rsatilmagan. Biroq, bu miniatyuralarda nur sochib turgan quyoshsimon sherning boshi tasvirlangan tug'-Temurning gerbi-uning saroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulug'bek zarb qilgan tangalarda uchraydi. Shuningdek, tabiat tasvirida to'q yashil va jigarrang ko'pligi, kiyimlar turkiy millatga xos bo'lganligidan bu miniatyuralar Samarqand miniatyurachilik maktabiga mansub deyish mumkin. Chunki, Hirot va Sheroz miniatyuralari qahramonlarining kiyimlari boshqacharoqdir.

Samarqand maktabi miniatyurachilari vakillari kompozisiya yaratish va manzara tasvirida mahoratlidirlar.

Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning»hamsa» asariga va 49 ta miniatyura «Shohnoma» asariga ishlangan bo'lib hozir Turkiya kutubxonasida saqlanadi. Ulug'bek davrida as-So'fiyning «Siljimas yulduzlar ro'yhati» asariga ishlangan miniatyuralarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning joylashishi ko'rsatilgan bo'lib, grafik tarzda rang bermay, qora siyohda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvir etiladi. Sharq miniatyurachiligida oddiy xalq hayoti mavzui temuriylar davrida paydo bo'lgan. Masalan, «Samarqand masjidini qurish», «Iskandar devorini bunyod etish», «Ko'chmanchilar turmushi», «Jamshidning oddiy xalqqa hunar o'rgatishi mavzuidagi miniatyuralar bunga misoldir.

Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo'ldi. Badiiy hunarmandchilik asosan me'morchilik bilan bog'liq bo'lmay, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. qabr toshlariga qisman o'simliksimon, asosan geometrik nazmlarda xattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan. Bu yozuvlar chuqur, qusha o'yiqlarida bitilgan. qabrtoshlar sag'ana yoki suna shaklida bo'lib, bo'z rangli marmardan, ayrim hollarda o'ta noyob toshlardan tantana idishlar ishlangan. Yog'och o'ymakorligida Go'ri Amirda, Shohi Zinda, Yassaviy maqbaralari, eshiklari, shuningdek Xv asrga oid uy ustunlari naqshlar bilan ishlangan. Temur va Ulug'bek davrlarida metall o'ymakorligi taraqqiy etadi. Buyum va idishlar oltinsimon bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o'yib, bo'rtma usulda, qimmatbaho toshlar qadalib tayyorlangan. Yassaviy maqbarasi ulkan-shamdonlar, ayniqsa ikki tonnalik qozon bronza qo'yish san'atining eng yuksak namunasidir.

Amaliy san'atning kulolchilik turi uchun yashil, zangori tusdagi yorqin sir ustiga sodda o'simliknoma naqshlarni qora bo'yoqlar bilan tushurishga yoki uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo'lgan oppoq idishlarga sir ustidan kobalt yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Sopol buyumlardagi naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga chiziq naqshlar chizishgan, temuriylar davriga mansub chikkisimon sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havorangdan to lojuvardga qadar ranglarni qo'llaydi. Temur va temuriylar davrining amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Amir Temur ilm-fan rivoji uchun g'amxo'rlik qilishi tufayli Samarqand dunyoning ma'rifiy markaziga aylandi. Mashhur olimlar Samarqandga keldi. Masalan, qozizoda Rumi, tabib Xusomiddin Kermoniy, falaqiyotshunos Mavlono Ahmad, Ulug'bek davrida turli mamlakatlardan kelgan 100 dan ortiq olimlar ilmiy va ijodiy faoliyat ko'rsatgan. Temur va temuriylar zamonida tabiiy va gumanitar fanlar sohasida buyuk olimlar yetishib chiqdi hamda jahon faniga munosib hissa qo'shdi. Falokiyotshunoslik fanida Ulug'bek, qozizoda Rumi, g'iyosiddin Jamshid va Ali qushchilar yangi kashfiyotlar qildi. Tarix ilmida Sharofiddin Ali

Yazdiy, Hofizi Abro‘, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Zayniddin Vosifiy va boshqalar qimmatli asarlar yaratdi. Badiiy ijod va tilshunoslikda Jomiy, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoullo Husayniy, Koshifiy singari ijodkorlar yuksak san’at asarlari bilan mashhur bo‘ldi.

Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqandda birinchi Akademiyaga asos solindi, Yer kurrasini o‘lchash va falaqqiyotshunoslik jadvallarini tuzish ishlari amalga oshirildi. Samarqand rasadxonasining qurilishi ulkan madaniy voqea bo‘lib, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona yo‘q edi. Rasadxonada Ulug‘bek matematika, geometriya, falaqqiyotshunoslikda chuqur bilimlar sohibi edi. Ali qushchi, Muhammad Xavofiylar uning sevimli shogirdlari bo‘lgan.

Mirzo Ulug‘bek «Zij» asarida VIII-XI asrlarda boshlangan falaqqiyot ilmiga oid an’anani davom ettirib, yuqori darajaga ko‘taradi. Matematikaga doir «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», Falaqqiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug‘bek» va musiqa haqida «Musiqa ilmi haqida risola» kabi asarlar yozdi. Ulug‘bek Samarqand, Buxoro va g‘ijduvonda madrasalar qurdirib, ta’lim ishlariga rahbarlik qildi.

Temur va temuriylar davrida xalq og‘zaki ijodi namunalari yaratildi. Adabiyot badiiy uslub jihatidan takomillashdi, adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yaratildi. O‘zbek tarjima adabiyoti vujudga keldi.

Bu davrda yetuk ijodkorlar qutb, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazmiy, Durbek, Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqalar yashab ijod qildi. Ayniqsa o‘zbek yozma adabiyotining dunyoviy ko‘lamini Alisher Navoiyning ijodi kamolot bosqichiga ko‘tardi.

Movarounnaxr va Xurosonda o‘zbek tili, adabiyoti va madaniyatining mavqei orta bordi. Xurosondagi turkiyzabon xalqlar va ularning ziyolilari Samarqand, Buxoro, Turkiston va boshqa shaharlardagi olimlar shoirlar va san’atkorlar bilan o‘zaro juda yaqin munosabatda bo‘la boshladilar. qaysi ijodkor o‘ziga qaysi mamlakat yoki shaharni qulay deb bilsa, yosha yerda yashab ijod qildi.

Masalan, xorazmlik shoirlar Haydar va hofiz Xorazmiylar Sherozga, Ismoil Ota avlodlaridan bo‘lgan shoir Shayx Atoiy Turbatdan (Toshkent yaqinidan)

Balxga, Mavlono Lutfiy ham asli Toshkentdan bo'lib Hirot yaqiniga borib yashab qolganlar.

Temur va uning avlodlari adabiyot va san'atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Temuriylardan 22 ta ijodkor-shoir bo'lib, ular o'zlari she'r yozish bilan birga ijodkorlarga xomiylik ham qilgan. Xalil Sulton, Husayn Boyqaro kabilar o'z she'rlaridan devon tuzganlar.

Xuroson va Movarounnaxrda forsiy va turkiyda ham ikkala tilda ijod qiluvchi shoirlar ko'p bo'lib, adabiy hayot yuksaladi. Sharq klassik adabiyoti tarjimalariga ham e'tibor kuchayadi. «Chaxor manoli» kabi adabiyot nazariyasiga oid asarlar yaratilgan. Badiiy ijodning g'azal, ruboiy, tuyuq kabi turlari rivoj topgan. Adabiy jarayonda shohlar ham, oddiy kosib va hunarmandlar ham, olim va fozillar ham qatnashgan.

Xurosondagi adabiy hayotning rivojida Boysung'ur Mirzo (Shohruhning o'g'li) ning o'rni beqiyos bo'lib, u o'z tashabbusi bilan fanlarning barcha sohalariga va san'at rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning rahbarligida Firdavsiy «shohnomasi»ning ko'p qo'lyozmalarni qiyoslash asosida ishonchli ilmiy matni yaratildi. Boysung'urning o'zi ham forsiy va turkiyda she'rlar yozgan. Xullas, XV asr o'rtalarida Xurosonda o'zbek adabiyotining yangi maktabi yuzaga keldi.

Movarounnaxrda Ulug'bek davrida ko'plab forsiy va turkiy ijodkorlar to'plandi. Adabiy muhitni bevosita Ulug'bekning o'zi boshqarar, Samarqandda o'sha davrning eng yaxshi shoirlari yig'ilgan edilar. Shoirlarning sardori («Malik ul-kalom») qilib Mavlono Kamol Baraxshiy tayinlangan edi. Sakkokiy o'z qasidalaridan birida Ulug'bekning she'r yozishini va uning she'r haqidagi tushunchasi yuqori bo'lganligi ta'kidlab o'tgan. Ulug'bek Xurosondagi ijodkorlar bilan ham do'stona munosabatda bo'lgan. U Lutfiy she'rlarini XV asrning mashhur shoiri Salmon Sovajiy she'rlari bilan teng ko'rgan. Mumtoz shoir bilan tenglashtirish Lutfiy uchun katta sharaf edi.

Ulug'bek saroyidagi eng obro'li o'zbek shoiri Sakkokiyning lirik she'rlari bilan birga o'zbek tilidagi qasidalari ham bu she'riy janrning sezilarli yutug'i bo'ldi.

Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida ko‘proq xurosonlik shoirlar haqida ma’lumotlar bersa, Davlotshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» asarida o‘tmishda o‘tgan ijodkorlarga to‘xtaladi. Yaqinda ma’lum bo‘lgan Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning «Fukukul-balog‘a» (1437 y.) asari temuriylar davri Movarounnaxrdagi adabiy hayotni o‘rganish imkonitlarini ochdi.

Shayx Axmad Taroziy asarida she’r nazariyasiga doir ilmiy masalalarni yoritish bilan birga, shu paytgacha noma’lum bo‘lgan o‘zbek va forsiyzabon shoirlarning she’rlaridan misollar keltiradi. Shayx Taroziy o‘z asarida bizga ma’lum bo‘lgan mashhur shoirlardan tashqari, bizga noma’lum bo‘lgan Muhammad Temur Buzoning tuyuqlarini, Shams qisoriyning «al-maqlubul-ba’z» she’riy san’ati namunalari, Jaloliy degan shoirning ishqiy mazmundagi baytlarini, «mutasalsal» she’riy man’atiga o‘zining g‘azalidan namunalari keltiradi.

«Mutasalsal» san’ati qofiya bo‘lib kelgan so‘zlarning yoki uning bir bo‘lagining keyingi bayt boshlanishida takrorlanishi bilan baytlarni bir-biriga bog‘lashni anglatadi. Taroziyning «Fukukul-balog‘a» asari o‘sha davr o‘zbek adabiyoti tarixini yanada chuqurroq o‘rganishda qimmatlidir.

XV asrning ikkinchi yarmi o‘zbek adabiyotining eng rivojlangan davri bo‘lib, bu yuksalik Temuriy Boyqaro va o‘zbek adabiyotining porloq quyoshi Navoiy nomlari bilan bog‘liq. Boyqaro hukmronligi davrida adabiyot, san’at va fanning ko‘p sohalari rivojiga katta ahamiyat bergan. «Husayniy» taxallusi bilan she’rlar yozgan, bu ulug‘ zot o‘z hukmronligi davomida Navoiyga «muqarrabi hazrati sultoni» mansablarini berib birgalikda madaniyatning rivojlanishiga homiylik qilishgan. Navoiy ustoz Jomiy bilan hamkorlikda ma’naviyat taraqqiyotiga rahnamolik qildi. Ular timsolida badiiy adabiyot eng buyuk yutuqlarga erishdi. Navoiyning «Xamsa» va «Xazoyinul-maoniy» devoni, Jomiyning «hasht avrang» va she’riy devonlari shu davr adabiyotining eng buyuk namunalari bo‘ldi. Husayn Boyqaro o‘z «Risolasida» uning hukmronligi davrida shunday asarlar yaratilganidan cheksiz faxrlangani bejiz emas.

Bu boy adabiy meros o'zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga ham o'zining chuqur ta'sirini ko'rsatdi. Boburning «Boburnoma» asari shu davr o'zbek adabiyoti va ilmining hayotbaxsh an'analari asosida yuzaga kelgan edi.

XV asrda o'zbek adabiyoti, ayniqsa Navoiy ijodi misolida adabiy janrlar rang-barangligi nuqtai nazaridan ham eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi. O'zbek adabiy tili shakllandi. o'zbek nazmi va nasridagi adabiy uslubning xususiyatlaridan biri adabiy va ilmiy asarlarda fikr ifodasida forsiy va arabiy so'z va iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzilish qoidalaridan keng foydalandilar.

Temuriylarning adabiyot va madaniyat sohasidagi an'analari keyinchalik boburiylar tomonidan Afg'oniston va Hindistonda, XVIII-XIX asrlarda Xorazm va qo'qon xonligida rivojlantirildi¹⁴.

Temuriylar davri adabiyoti o'zbek adabiyoti rivojida o'ziga xos alohida bir bosqichni tashkil etadi. Undagi ulug'vor insonparvarlik va xalqchilik, adolatparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari hamon o'z tarovatini yo'qotgani yo'q. Bu adabiy meros O'zbekistonda hali asrlar davomida o'zining boy mazmuni bilan, g'oyaviy-mafkuraviy teranligi va ilohiyligi bilan komil insonni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Temuriylar davrida yaratilgan adabiyot tasavvufning adabiyoti darajasini belgiladi. Adabiyot tasavvufning g'oyaviy mazmunida ilohiy masalalarni qamrab olib umuinsoniy tafakkurni ifodaladi.

Movarounnaxr va Xurosonda XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda ro'y bergan madaniy yuksaklik butun musulmon Sharqigina esas, ovropa mamlakatlarini hayratga soldi. Bu yuksaklik Markaziy Osiyoning so'nggi madaniy-ma'naviy rivojinigina belgilab bermay, qo'shni mamlakatlardagi madaniy taraqqiyotga ham katta turtki berdi.

Temur va Temuriylar davridagi madaniy yuksalishning umumiy omillarini aniqlash shuni ko'rsatadiki, ular o'azro uzviy bog'langan va yaxlit bir butun holdagina qisqa vaqt ichidagi madaniy-ma'naviy yuksakligini yuzaga keltira olgan.

¹⁴ Yayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. T., 1996 y. 8-10 betlar.

Bulardan birinchi navbatda siyosiy-ijtimoiy omilni ko'rsatish mumkin. Movarounnahr va Xurosonda tarqoq, o'zaro nizo va urushlar natijasida turli viloyat, amirliklarga bo'linib ketgan va kelgindi hukmronlar- mo'g'ullar tomonidan ayovsiz ezilgan xalqning mustamlakachilikdan qutulishi, mamlakatda yagona birlashgan davlatning barpo etilishi, yagona davlatchilik asosida boshqarish qoidalarining joriy etilishi, zo'ravonliklar, o'zboshimchaliklar kabi illatlarning tugatilishi ijtimoiy yuksalishi ta'minlandi.

Ikkinchi - iqtisodiy omil - Movarounnahr va Xurosonda yagona idora tizimining joriy etilishi iqtisodiy osoyishtalik ishlab chiqarishning so'nggi rivojlanishiga olib keldi. Davlat tomonidan dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqning rivojiga e'tibor berilishi va bu sohada qator tadbirlarning amalga oshirilishi mamlakatning ma'naviy-madaniy taraqqiyoti uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etdi.

Uchinchi - ma'naviy omil - avval madaniy meros, ma'naviy qadriyatlar, boyliklardan keng foydalanish, ular asosida rivojlanishini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Markaziy Osiyoda avvalgi asrlarda, xususan IX-XIII asrlarda yaratilgan ma'naviy-madaniy boyliklardan, Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Chag'iniylar merosidan; arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Rumiy, Tusiy, Attor kabi allomalar merosidan: Musulmon Sharqi ma'naviy merosida keng ahamiyat kasb etgan qadimgi yunon ilmiy-ma'naviy, boyliklaridan keng foydalanildi.

Bu davrda Amir Temur davlatining ta'sirida bo'lgan va bo'lmagan boshqa mamlakatlar o'rtasida madaniy aloqalar tez rivojlandiki, bunday aloqalar ma'naviy boyliklarni o'zaro almashishga keng yo'l ochib berdi. Eron, arab mamlakatlari, Hindiston, Xitoy kabi mamlakatlar bilan bo'lgan aloqalarda madaniy boyliklar almashinuvi ha muhim ahamiyat kasb etdi.

To'rtinchi - g'oyaviy omil - bu omil ma'naviy omilning uzviy davomi bo'lsa-da, uning muhim ahamiyatga ega bo'lganligi va o'z davri ma'naviy hayotida katta rol o'ynaganligi uchun alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Bu XV asrga kelib Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalgan tasavvuf - xususan

Naqshbandiya ta'limotidir. Markaziy Osiyoda Yusuf Hamadoniy, Abu Xoliq g'ijduvoniy ta'limotlarini rivojlantirish asosida shakllangan Naqshbandiya ta'limoti va uning yirik vakillari XIV-XV asrlardagi siyosiy-ijtimoiy hamda madaniy hayotda nihoyatda muhim rol o'ynadi, ma'naviy o'zgarishlar ma'lum erkinlik uchun g'oyaviy asos, omil bo'lib xizmat qildi. Temur va temuriy shahzodalar, ko'p olim-fozillar, hunarmandlar naqshbandiya ta'limotidan ozuqa oldilar, o'z faoliyatlari, ijodlari bilan uni har tomonlama boyitdilar.

XV asrda yashab ijod etgan Naqshbandiya ta'limotining yirik vakili Xo'ja Ahror Vali faqat madaniy hayotdagina emas, siyosiy-iqtisodiy tinchlik va rivojlanish ishida muhim ijobiy rol o'ynadi.

Bu kabi omillar Temur va Temuriylar davri madaniyati va ma'naviyatining tez va yuksak darajada ko'tarilishiga olib keldiki, uning yutuqlari so'nggi uzoq asrlar davomida madaniy rivojlanish uchun ozuqa bo'ldi.

XIV-XV asrlarda ma'naviy-madaniy rivojlanish islom diniy qarashlarining mustahkamlanib borishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hukmron mafkura sifatida madrasayu masjidlarda keng o'qitilib, o'rganilib, qonun-qoida, odat, an'analar esa shariat asosida olib borilar edi. «Temur tuzuklari» da din arboblari, shayx, sayid, ulamolar faoliyatiga alohida o'rin ajratilib, ularning davlat ishlaridagi ishtiroki maxsus va bir necha qayd etilib o'tiladi. Lekin bu davrda shu bilan birga xalq orasida, ayniqsa, ziyolilar, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi ilm-fan, san'at, madaniyat xodimlari o'rtasida o'z davrida islom qoidalarini zamona talablar, ijtimoiy yuksalish zarurlari asosida talqin etishga intilish natijasida yuzaga kelgan tasavvuf ta'limoti keng tarqaladi.

Markaziy Osiyoda XI asrdan boshlab yoyila boshlagan tasavvuf ta'limoti bu davrga kelib Movarounnaxr va Xurosonda tasavvufning yassaviy, kubroviya, qodiriya va ayniqsa naqshbandiya tariqati ma'naviy hayotda katta rol o'ynaydi.

Naqshbandiya tariqati Yusuf Hamadoniy g'ijduvoniy va XIV asrga kelib Bahovuddin Naqshband nomi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu ta'limot XV asrda nazariy va amaliy jihatdan yanada rivoj topib u saroy ahli, ko'p hollarda temuriy shahzodalar faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Amir Temurning o'zi ham mutasavvuf olimlarga katta hurmat bilan munosabatda bo'lib, tasavvufning naqshbandiya suluki targ'ibotchilaridan sayid Mir Kulolni (Shamsuddin Foxuriy, vafoti 1371 y.) o'ziga pir deb bilgan. Shuningdek, turli o'lkalardagi yirik mutasovvuflarga ham hurmat ko'rsatgan. Uning hamadoniya tariqatiga asos solgan yirik mutasavvuf Sayid Hamadoniy bilan uchrashib suhbatda bo'lganligi, 1398 yilda Turkistonning Yassi shahrida yirik mutasavvuf Ahmad Yassaviy qabrini ziyorat etganligi, uni ta'mirlatib, ustiga oliy bino qurishni buyurgani tarixiy maktablarda ko'rsatib o'tilgan.

«Tuzuklar»da: «... mashoyixlar, so'fiylar xudoni tanigan oriflardir. Ularning xizmatlarida bo'lib, suhbatlar qurdim va oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning so'zlarini eshitib karomatlar ko'rdim», - deb yozadi Amir Temur.

XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda keng tarqalayotgan tasavvuf ta'limotining Sufi, Porso, Charxiy, Maxdumi A'zam, Xoja Ahror kabi yirik vakllari naqshbandiya tariqatiga oid qator risolalar yaratish bilan birga, jamiyatning ma'naviy poklanishi va rivojlanishi yo'lida faol xizmat qildilar, taniqli arboblardan bilan muloqotda bo'lib, ularga ta'sir o'tkazdilar. Bu jihatdan, ayniqsa, Xoja Ahror faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy, Jomiy, qosimiy, Lutfiy, Bobur kabi shoirlar tasavvufni targ'ib qildilar.

Bu davrda tibbiyot ilmi ham o'zining yirik namoyondalariga ega edi. Samarqandga kelib ijod qilgan tabobat ilmining yirik vakillaridan Burhoniddin Nafis ibn Evaz hakim al—Xirmoniy, Sulton Ali tabib Xursoniy, tabib Husayn Jarroh shular jumlasidandir.

XIV-XV asrlarda Markaziy Osiyoda mantiq va falsafa fanlari bilan shug'ullangan yirik olimlar paydo bo'ldi. Bu fanlarning rivoji, asosan ikki yirik mutafakkir Saadiddin bin Umar Taftazoniy va Mir Sayid Jurjoniylar nomlari bilan bog'liqdir. Jurjoniylar va Taftazoniylardan tashqari, Samarqandda o'sha davrda Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsiddin Munshiy, Mavlono Abdulla Lison, Mavlono Badriddin Ahmad, Mavlono Nug'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Jalol hoqiy va boshqa olimlar yashab ijod etganlar. O'z davrining ilg'or ijtimoiy va axloqiy fikrlari badiiy adabiyotda, tasavvuf she'riyatida, nazm va nazrda, g'azal va

ruboiylarda mufassal bayon qilina boshlandi. Navoiy, Jomiy, Lutfiy, Binoiy, qosimi Anvar va boshqalarning badiiy asarlari boy falsafiy va axloqiy mazmunga egadir.

Bu davrda axloq va ta'lim-tarbiya muammolariga bag'ishlangan maxsus risolalar paydo bo'ldiki, ularning orasida Xusayn Voiz Kashifiy va Jaloliddin Davoniylarning merosi alohida o'rin egallaydi.

Temur va Temuriy shahzodalar o'z davri tarixini yozib qoldirish, Movarounnaxr va Xurosonning mo'g'ullar zulmidan ozod etilishi tarixini o'rganish va yoritishga katta e'tibor berdilar. Nizomiddin Shomiy, Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, hofizi Abru, Natanze, Fosih Xavofiy, Mo'yniddin Isfizoriy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar temuriylar davri tarixini yozib qoldirdilarki, ular yozib qoldirgan asarlar hozirda biz uchun o'sha davr hodisalarini, madaniy yuksalishini o'rganishda, muhim manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda¹⁵.

Ilm fan va adabiyotning rivoji kitobat san'ati, yangi qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish, xattotlik, musavvirlik, lavha chizish, muravozlik kabi san'atlar taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir qildi. Nafis kitob va xattotlik XIV-XV asrlarda yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. hattot Mir Ali Tabriziy (1330-1402) nasta'liq xatini kashf qildi. Bu usul hirotida Sulton Ali Mashhadiy boshchiligida yuksak bosqichiga ko'tarildi va Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Xandon, Mir Ali qilqalam, Halvoiy, Rafiqiy kabi hattotlar, musavvirlar yetishib chiqdi. Samarqand va Xirotda temuriylarning saroy kutubxonalari tashkil etildi. Bu kutubxonalar hunarmandchilik korxonasi hisoblangan, ularda qo'l yozma asarlarni to'plash va saqlash ishlari bajarilgan.

XIV-XV asrlar O'rta Osiyo xalqlarining musiqa san'ati taraqqiyotida ham yangi bosqich bo'ldi. Yangi kuy va qo'shiqlar, cholg'u asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va hofizlar yetishdi. Abduqodir Nayiy, qulmuhammad Shayhiy, Husayn Udiy, Shohquli g'ijjakiy, Ahmad qonuniy, Yusuf Andijoniy kabilar shular jumlasidandir. Ulug'bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod

¹⁵ Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999 y., 15-20 betlar.

qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bu davrda takomillashdi. Shuningdek, keng ommaga mo'ljallangan teatrlashgan tomoshalar- xalq sayllarida masxarabozlar, qo'g'irchoqbozlar, dorbozlar o'z san'atini namoyish qilgan.

Temur va temuriylar davri ma'naviy hayotida diniy falsafa katta o'rin tutadi. So'fiylik tariqatida Naqshbandiylik rivojlanib, barcha ijtimoiy-ma'naviy sohalarga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bahovuddin Naqshbandiy bu tariqatni boyitib, balogardon martabasiga ega bo'lgan karomat sohibi edi. XV asrda Naqshbandiya tariqatining davomchisi Xoja Ubaydulloh Ahrordir. Samarqandga kelgan Xoja Ahror Valini temuriylar o'zlariga pir deb biladi. Xoja Ahror Naqshbandiya Xojagon tariqatining yo'nalishini belgilagan va ijtimoiy faoliyatidan tashqari ijodkorlik ilmi bilan ham shug'ullanib bir nechta asarlar yozgan.

O'rta Osiyoda Temur va temuriylar davrida madaniyat rivojlandi va kamol topdi. XIV-XV asrlardagi Movarounnahr va Xurosondagi madaniy taraqqiyotining tamal tojini Buyuk sohibqiron Amir Temur qo'ygan edi.

Nazorat uchun savollar

1. Movaraunaxrda XIV-XV asrlarda madaniyat ravnaqining omillari va shart-sharoitlari.
2. Temuriylar shajarasini jahon tarixida eng ma'rifatli shajara ekanligini misollar bilan tushuntiring.
3. XIV-XV asr Movarounaxrdagi madaniy yuksalishning asosiy belgilari.
4. Temur va Temuriylarning madaniy siyosatida me'morchilikning o'rni va ahamiyati.
5. O'zbek adabiyoti ravnaqida Navoiy, Boburlarning roli.
6. Kamollidin Bexzod ijodining tasviriy san'at rivojidagi ahamiyati.
7. Ulug'bek ilmiy maktabining yutuqlari nimada? Va uning jahon fani uchun ahamiyati.
8. Temur va Temuriylar davri madaniyatining hozirgi sharoitdagi ahamiyati.

9. Temur va Temuriylar madaniy merosini tiklash yuzasidan amalga oshirilayotgan tadbirlar.

Mustaqil ish savollari

1. Temuriylar tarixi Davlat muzeyiga borib, o'z tassurotlarini yozma holda topshirish.
2. "Temur tuzuklari"-madaniy merosimiz. (Esse).
3. Temuriylar davri madaniy hayotiga oid ilmiy ma'lumotlarni to'plash. (shuningdek, fotoalbomlar, krosvord, skanvord tuzish).

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma'naviyat” 2008.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O‘zbekiston, 2009.
4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O‘zbekiston”, 2010.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O‘zbekiston”, 1999 y.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
7. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
8. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.
9. Karimov I.A Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
10. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.

11. Akramov Sh. va boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O‘zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo‘raev N. Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.
14. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.- T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
3. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.
4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.
6. Q.Quranboev., M.Abdurahmonov., O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch” asarini o‘qitish bo‘yicha o‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent-2010.
7. S.Otamurotov., M.Abdurahmonov., Sh.Rizaev., O‘zbekistonda ma’naviyat sohasidagi islohotlar: rivojlanish bosqichlari, erishilgan natijalar va istiqboli. Toshkent.

9- MAVZU

MUSTAQILLIK VA MADANIY TARAQQIYOT

Darsning maqsadi. Milliy istiqlol-madaniy taraqqiyot. Milliy madaniyatni yuksaltirish borasida amalga oshirilgan ishlarni yortib berish.

Tayanch tushunchalar. Mustakillik davrida madaniy tarakkiet. Me’morchilik. Amaliy bezak san’ati. Tasviriy san’at. An’anaviy musiqa sa’ati. Teatr va kino.

Asosiy savollar.

1. Mustaqillik arafasida o‘zbek madaniyati ahvoli.

2. Ma'naviy madaniyat va uning muhim jabhasi – musiqa san'ati. Milliy qo'shiqchilik ko'rik-tanlovlari. Milliy-madaniy aloqalar. Madaniy merosimizga munosabat.

3. Mustaqillik yillarida buyuk ajdodlarimizga atab qurilgan obidalar. Muzeylarning bugungi asosiy vazifasi. Xunarmandchilik, «Xunarmand» Respublika uyushmasi. Tarixiy obidalarni tiklash.

4. Adabiyot. Me'morchilik. Amaliy bezak san'ati. Tasviriy san'at. An'anaviy musiqa sa'ati. Teatr va kino.

Mustamlakachilik va mustabid tuzum davrida madaniyatimiz katta zarar ko'rdi. Ayniqsa kommunistik mafkura maddohlari xalqimiz madaniyatini yo'q qilishga zo'r berdilar. O'zbek xalqi katta yo'qotishlarga qaramasdan o'zligini, o'z milliy madaniyatini saqlab qola bildi. Ma'naviy madaniyati yuksak, uning ildizlari baquvvat xalqning ijtimoiy ongidan shu xalq madaniyatini hech qachon tamomila yo'q qilish mumkin emas. Demak madaniy merosni tiklash, uni yanada yuksak darajaga ko'tarish uchun imkoniyat saqlab qolingani edi.

Mustaqillik davrida milliy adabiyot, san'at, teatr rivoj topdi, madaniy aloqalar kengaydi, madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyati takomillashdi, muzeylarning ijtimoiy-ma'rifiy ahamiyati oshdi. Zero, yuksak ma'naviyatli jamiyat qurish va jahon hamjamiyatiga kirib borish ko'p jihatdan ma'naviy madaniyatning taraqqiyoti va mustahkamlanishiga bog'liqdir.

O'zbekistonning o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi natijasida ma'naviy madaniyatning muhim jabg'asi bo'lgan musiqa san'ati ham jadval rivoj topa boshladi, zero tabiatan nozik ta'b, san'atsevar va san'at ahliga talabchan o'zbek xalqining musiqasi keng ko'lamli ma'naviyat ko'zgusidir. Sho'rolar davrida asosan mafkuraviy qurolga aylangan mazkur san'at turi erkinlik yo'liga kirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 31 dekabrda «Respublikada musiqiy ta'lim, madaniyat va san'at o'quv yurtlarining faoliyatini yaxshilash to'g'risida»gi Farmoniga ko'ra ularga 6,5 mingta musiqa asboblari va turli xil texnik jihozlar ajratilgan. Respublikamiz Prezidentining 1997 yil 8 fevraldagi «Milliy raqs va xoreografiya san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi

Farmoni va Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 21 fevraldagi Qarori «O‘zbeknavo» va «O‘zbekraqs» birlashmalarining moddiy texnik negizini mustahkamlashga yordam berdi.

O‘zbekiston hukumati xalqimizning milliy qo‘shiqchilikka bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojini e‘tiborga olib milliy ruhdagi, xalqning ko‘ngliga yaqin musiqa asarlarini yaratishga bo‘lgan qiziqishni doimo rag‘batlantirdi.

Istiqlolnig dastlabki kunlaridanoq musiqa san‘ati bo‘yicha qator ko‘rik-tanlovlar o‘tkazila boshlandi. Xususan, 1992 yili Toshkent shahrida tanbur, sato, qo‘shnay, surnay va boshqa milliy soz ijrochilarining «Asrlarga tengdosh navolar» deb nomlangan respublika ko‘rik tanlovi, aprel oyida Toshkent viloyatida havaskor qo‘g‘irchoq teatrlari jamoalarining ko‘rik-tanlovi, shuningdek, mashhur san‘atkorlar Jo‘raxon Sultonov, Saidjon Kalonov, Komiljon Jabborov, Nabijon Hasanov, Komiljon Otaniyozov, Faxriddin Sodiqov, Janak Shomuratovlarning asarlari ijrochilarining «Boqiy ovozlar» deb nomlangan ko‘rik-tanlovlari o‘tkazildi. Shu yili Xorazm viloyatida folklor jamoalarining, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning Qo‘qonda o‘tkazilgan IX an‘naviy ko‘rik tanlovi, lapar, yalla ijrochilarining Toshkent shahrida o‘tkazilgan XI an‘naviy ko‘rik tanlovi milliy san‘atimiz rivojiga katta hissa bo‘lib qo‘shildi.

Mamlakatimiz hukumati qo‘shiqchilik san‘atidan mustaqillikning ma‘naviy zaminlarini mustahkamlashda ham unumli foydalanishga e‘tiborni kuchaytirdi. Shu maqsadda 1995 yil dekabrda «O‘zbekiston - Vatanim manim» mavzuidagi qo‘shiqlar ko‘rik-tanlovi e‘lon qilindi. Tanlov natijasida yuzlab yangi qo‘shiqlar yaratildi, u xalq orasidan chiqqan ko‘plab iste‘dodli san‘atkorlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

«O‘zbekiston - Vatanim manim» qo‘shiq ko‘rik-tanlovining 1996 yil mart oyida bo‘lib o‘tgan birinchi bosqichida 54 mingdan ortiq san‘atkorlar ishtirok etdi, 10 mingdan ortiq yangi musiqiy asarlar yaratildi.

Bularning barchasini e‘tiborga olib, 1996 yil avgustda «O‘zbekiston - Vatanim manim» qo‘shiq bayrami xaqida» maxsus farmon qabul qilindi. Farmonda fuqarolar qalbida muqaddas Vatan tuyg‘usini tarbiyalovchi yuksak

badiiy saviyadagi musiqa asarlari va qo'shiqlarning yaratilishiga keng imkoniyat yaratish maqsadida har yili avgust oyining uchinchi yakshanbasi «O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni, deb belgilab qo'yildi. Ayni paytda, xalqimizning qo'shiqchilik san'atiga bo'lgan katta qiziqishini e'tiborga olib, Madaniyat ishlari vazirligi huzurida «O'zbeknavo» gastrol-konsert birlashmasi tashkil etildi.

Natijada, mazkur ko'rik-tanlov hozirda ommaviy tus oldi, unda nafaqat o'zbek milliy, balki mamlakatimizda istiqomat qilayotgan boshqa barcha xalqlar vakillarining erkin ijod qilishi, o'z san'atlarini namoyish etish imkoniyati yaratildi. Professional va xalq badiiy ijodiyoti asosida san'atning qo'shiqchilik turiga teng e'tibor berilishi, ularning uyg'un rivojlanishiga sharoit yaratilishi tufayli mazkur san'at turi yanada rivoj topmoqda.

Dunyoni kuy, qo'shiqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Aks holda, qalblarimizni mudhish bir sukunat ezib yuborgan bo'lardi. Tabiatdagi hamma narsada xonish bor: *qushlar chug'uri, yomgirning shivalab yog'ishi, barglarning shitirlashi...* Musiqa esa butunlay boshqa bir dunyo. Unda yomg'ir shiviri, suvning shovillashi ham kuy yordamida aks ettirilishi mumkin. Biz esa bu ohanglardan goho quvonamiz, goho xomush tortamiz.

Musiqaning kishi ruhiy xolatiga ta'siri beqiyos. Uni xuddi atirgul iforidan paydo bo'lgan hisga qiyoslash mumkin. Zero, *hid ham tovushsiz musiqadir*, deya ta'riflagan edi Abu Nasr Forobiy. Shuningdek, musiqada davrning muhim chizgilari o'z aksini topadi. Shu bois musiqa san'ati erishgan yutuqlarga qarab, malum bir davrda insoniyat qozongan muvaffaqiyatlar haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Shuning uchun ham bugungi kunda insonga ruhiy madad berish, uni ma'naviy jihatdan tarbiyalash vositasi bo'lgan musiqa sanati rivojiga yurtimizda katta ahamiyat berilmokda. San'at, ayniqsa, musiqa san'ati qalbga ma'naviy, estetik zavq beradi, yoshlarning ma'naviy, ruhiy ehtiyojini qondiradi.

Bu fikrni hurmatli prezidentimiz ham „Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch“ asarlarida ta'kidlab o'tganlaridek: „*Eng muhimi, bugungi kunda musiqa san'ati*

navqiron avlodimizning yuksak ma'naviyat ruhida kamol topishida boshqa san'at turlariga qaraganda qo'proq va kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda“¹⁶.

San'at nafaqat madaniy hordiq beradi, balki kishilarni ruhlantirib, kuch-quvvat baxsh etib, orzu-maqсадlar sari yetaklaydi, agar yetuk bilim sohiblari tomonidan yaratilgan san'at asari o'zining haddi a'losiga ko'tarilsa. musiqa nafaqat kuylovchi hissiyot, balki kuylovchi g'oyaga aylanadi.

Darhaqiqat Prezidentimiz ta'kidlab o'tganlaridek, „*Insonning ruhiy kamoloti haqida gapirar ekanmiz, albatta, bu maqsadga musiqa san'atisiz erishib bo'lmaydi... Musiqa sadolari qaysi xalq yoki millat vakillari tomonidan ijro etilmasin, eng ezgu, yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi*“¹⁷.

1998 yil 26 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Unga binoan, O'zbekiston tomosha san'atining ko'p asrlik an'analarini o'rganish, boyitish va targ'ib qilish, teatr san'atini har tomonlama rivojlantirish, uning moddiy bazasini yanada mustahkamlash, mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni amalga oshirishda teatr arboblarning faol qatnashishini ta'minlash, respublika Madaniyat ishlari vazirligi teatr tashkilotlari negizida va teatr arboblari uyushmasida badiiy zamonaviy sahnabop asarlar yaratish maqsadida Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

Teatr san'atini rivojlantirish yo'lida 1998 yil noyabr oyida o'tkazilgan «Xumo» xalqaro yoshlar teatrlarining festivali alohida ahamiyat kasb etdi. Ushbu festivalda O'zbekiston va Isroil davlatlarining eng yaxshi teatr jamoalari ishtirok etdilar. Mazkur festival doirasida 32 ta spektakl namoyish etildi, ularni 20 mingdan ortiq tomoshabin tomosha qildi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonning xalqaro miqyosdagi madaniy aloqalari kengayib bordi. Milliy teatr san'atimiz sohasidagi ilg'or yutuqlar chet ellarda namoyish qilib kelinmoqda.

¹⁶ Karimov.I.A Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. — T.: Ma'naviyat, 2008. 141 b.

¹⁷ Karimov.I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: 2008. 140 b

Masalan, faqat 2005 yilda O‘zbek Milliy akademik drama teatri san’atkorlari Turkiya, Rossiya mamlakatlarida, O‘zbekiston Yoshlari teatri esa Sankt-Peterburg shahrida o‘tkazilgan Xalqaro festivallarda ishtirok etishdi.

O‘zbekistonda yetakchi teatlardan biri bo‘lgan Muqimiy nomidagi o‘zbek davlat musiqiy teatri jamoasi Qohira shahrida (2005) o‘tkazilgan Xalqaro teatr san’ati festivalida “To‘da” spektakli bilan ishtirok etdi. Spektakl mavzusi hozirgi davrning eng dolzarb muammosi - yoshlar orasida giyohvandlikka ruju qo‘yish kabi mudhish xalokatli holatlarni sahnada san’atkorlar mahorat bilan namoyish qila olishdi. Jahonning 50 dan ortiq mamlakat teatr jamoalari orasidan o‘zbek teatr san’atining umidli yosh ijrochilari mahorati yuksak baholandi. “Eng dolzarb muammoni ko‘tarib chiqqanligi uchun” nomidagi mukofot bilan taqdirlandi.

Hozirgi sharoitda O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan 37 ta dramatik, musiqali drama va komediya, opera va balet, qo‘g‘irchoq teatlari ana shunday vazifalarni bajardilar.

Ma’lumki, har bir san’at namunasi, jumladan, sahna asari uch jihat bilan muayyan ahamiyat kasb etadi. Bular badiiylilik, tarbiyaviylilik, ma’rifiylilikdan iboratdir. Masalan, Fitratning „Abulfayzxon“, Cho‘lponning „Yorqinoy“, Hamzaning „Paranji sirlari“, Maqsud Shayxzodaning „Jalolildin Manguberdi“ pesalari tomoshabinga estetik zavq bag‘ishlashi, badiiy ta’sir kuchi bilan barobar, uning ma’naviy dunyosini boyitadi, fikrlash qobiliyatini tasavvur doirasini kengaytiradi.

Har bir tarixiy davrning millat hayotida, uning madaniyati va san’atida o‘ziga xos o‘rni va ahamiyati mavjud bo‘lib, umuman olganda, insoniyat ma’naviy taraqqiyoti yo‘nalishlarini ham aks ettiradi. Xuddi shuningdek, bugungi kunda iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy-axloqiy hayot jabhalarida muhim o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Bunday tub o‘zgarishlar mohiyatini tadqiq va tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganlaridek, „*Ma’naviyat o‘z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib yetishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi*“.

Barcha san'at turlari ob'ektiv voqelikni o'ziga xos yo'llar bilan xilma-xil badiiy obrazlarda tasvirlaganidek, teatr san'ati ham uni o'ziga xos badiiy obrazlar orqali kashf etadi. Uning eng muhim xususiyatlaridan biri - san'atning sintetik turiga mansubligi, binobarin, barcha san'at turlari (adabiyot san'at, haykaltaroshlik, raqs, musiqa, kino va boshqalar) sahna san'atida ishtirok etadi. Mana shu san'at turlarining ijodiy hamkorligi tufayli sahna san'ati dunyoga keladi. Barcha san'at turlarida bo'lgani kabi sahna san'atida ham spektakl markazida insonning ichki kechinmalari, voqelikka munosabati, hayotdagi ruhiy, ma'naviy ehtiyojlari namoyon bo'ladi. Spektaklning badiiy qimmati ham shu bilan belgilanadiki, uning asl mohiyat-mazmunida dramaturg, rejissyor, aktyor, rassom, bastakor va boshqa ijodkorlarning hamkorlikdagi hayotiy va ijodiy tajribasi, iste'dodi ayon ko'rinadi.

Teatr san'atining o'ziga xos, boshqa san'at turlarida uchramaydigan tomoni shundaki, tomoshabin sahnadagi ijodkorlar bilan muloqotda bo'ladi, birga ijod qiladi. Go'zallikka, ijobiy hodisaga erishadi, ezgulikni e'zozlaydi, salbiy hodisalarni qoralaydi, la'natlaydi. Bir so'z bilan aytganda, teatr bilan tomoshabin o'rtasida samimiy ijobiy jarayon mavjuddir. Bu o'ziga xoslik tomoshabin estetik didini shakllanishida, kamol topishida katta rol o'ynaydi. Bunday hodisa, ya'ni ijodiy muloqot yuksak saviyada ijro etilgan sahna asarlarida yuz beradi.

Teatr san'atida ob'ektivlik, birinchi navbatda, dramaturgiya materialini taqazo etsa-da, bu material butun boshli jamoa rejissyor, aktyor, bastakor, rassom va hokazolarning sub'ektiv idroki bilan to'ldirilmaguncha san'at darajasiga chiqa olmaydi. Teatr asarining estetik jihatdan rang-barangligi ham, ma'lum ijtimoiy maqsad va ideal sari yunaltirilishi ham uning sintetik xususiyati bilan belgilanadi. Bu narsa ayni chog'da san'atda ob'ektivlik va sub'ektivlik, his-tuyg'u va tafakkur birligi, shakl va mazmunining bir-biriga mos kelishi, dunyoqarash mushtarakligi va teatr ijodkorlari individualligining yorqin ifodasidir.

Bu san'at turining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundan iboratki, teatr sahnasida yashaydigan, sevadigan, azob tortadigan, quvonadigan odam bilan tomosha zalida ayni shunday yashayotgan, sevadigan, azob tortayotgan,

quvonayotgan, nafratlanayotgan odam o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bevosita aloqa, muloqat o'rnatiladi. Boshqa san'at turlariga nisbatan teatrda badiiy ijod qonuniyatlaridan biri his-tuyg'u va tafakkur birligi, faoliyati bevosita tomoshabin qarshisida va uning ishtirokida sodir bo'ldi.

Ma'lumki, sahna asari uch jihati bilan muayyan ahamiyat kasb etadi: unda hamisha *badiiylik, tarbiyaviylik, ma'rifiylik* xususiyatlari mujassam bo'ladi. Har bir haqiqiy sahna asari tomoshabinga estetik zavq bag'ishlashi barobarida, uning ma'naviy dunyosini boyitadi, fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi, tasavvur doirasini kengaytiradi. Bularning barini Arastu hakim „*forig'lanish*“ (katarsis) iborasi bilan bog'lagan edi. Garchi olim bu iborani faqat *fojia* (tragediya)ga nisbatan bergan bo'lsa-da, uni barcha san'at asarlariga, xususan, sahna asarlariga nisbatan ham qo'llash mumkin. Estetikada besh yuz xildan ko'proq talqinga ega bo'lgan *forig'lanish* tushunchasini, umumiy tarzda, *qo'rquv, achinish, hadik va hamdardlik* singari tuyg'ular orqali ro'yobga chiqadigan holat, ya'ni inson qalbining *tozarishi* deb izohlash qabul qilingan. Bunday *forig'lanish* faqat fojeiy spektakllar orqali ro'y bermaydi. Kadimgi xitoyliklar, xususan, buyuk mutafakkir Li Yuy kulgi ham *forig'lantirish* xususiyatiga ega ekanligini aytib, inson kula turib o'zidagi o'tmish bilan *xo'shlashadi, yangilanadi, tozaradi* va *qalban yasharadi*, deb ta'kidlaydi. Demak, ikki buyuk alloma bir-birini to'ldirgan holda, teatrning *forig'lantirish* jihatiga katta ahamiyat beradi. Darhaqiqat, teatr insonga *xilma-xillik baxsh etadi*, uni *yumshatadi*, g'azab bilan bexosdan ko'targan toshni yerga ohista qo'ydirib, o'ylashga, mushohada qilishga chorlaydi. Shuning uchun ham teatrni san'atning barcha turlari ichidagi eng ta'sirchan san'at turi deyilsa, xato bo'lmaydi. Buning ustiga bir sahna asari har gal qo'yilganida u aktyor iste'dodining tug'yoni natijasida yangi spektakl tarzida namoyon bo'ladi.

Teatr san'atining ta'sirchanligiga yana bir sabab shuki, u sintetik san'at turidir. Teatrda badiiy adabiyot, tasviriy san'at, musiqa, raqs, qo'shiqchilik, notiqlik singari san'at turlari yagona makonda - sahnada spektakl degan nom bilan tajassum topadi va birgalikda tengsiz tarbiya-viy vositaga aylanadi. Akterlik san'atida badiiy obraz yaratish masalasi ham mafkuraviy kurash jarayonida,

umuman, san'at maydonida faqatgina nazariy ahamiyat kasb etibgina qolmay, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Chunki shu mavzu doirasiga kiruvchi sahna obrazini yaratish dialektikasi, aktyorlik san'atining psixologiyasi, aktyorlik iste'dodining o'ziga xos tabiati, ijodiy individualligining shakllanishi va takomillashuvi, aktyor ijodida dunyoqarashning o'rni va roli kabi masalalar san'atshunoslik va estetikaning eng muhim muammolari hisoblanadi.

O'zbekistondagi muhim tarixiy madaniy va badiiy ahamiyatga ega bo'lgan muzeylarning to'laqonli ishlashi uchun qator chora tadbirlar ko'rildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 23 dekabrda qabul qilingan «Respublika muzeylarining faoliyatini yaxshilash choralari to'g'risida»gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 12 yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi Farmoni 1999 yil 5 dekabrda esa «Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida»gi qarori qabul qilinishi bu masalalarga davlat tomonidan alohida e'tibor qaratilayotganligini ko'rsatadi.

Prezidentning 1998 yil 12 yanvardagi Farmoni esa muzeylar ishida tubdan burilish yasadi. Unga binoan barcha turdagi muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, qo'llab-quvvatlash va ularga zarur ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatishni ta'minlash maqsadida Madaniyat ishlari vazirligi qoshida «O'zbekmuzey» jamg'armasi tashkil etildi, o'zbek, ingliz, rus tillarida chop etiladigan ilmiy-amaliy, ma'naviy-ma'rifiy, rangli «Moziydan sado» jurnali ta'sis etildi¹.

Respublikamiz mustaqilligining 15 yilligiga Boysunning so'lim joylarining birida qad ko'targan hunarmandchilik markazi va xalq amaliy san'at muzeyi xalq an'anaviy me'morchiligi andozasida ochildi. Bunday muzeylarning ochilishi bir tomondan davlatimizni an'anaviy qadriyatlarimizga, boy madaniy merosimizga katta e'tiboridan dalolat beradi, xalqning o'z tarixi, madaniyati, san'atiga bo'lgan hurmatini oshiradi. Eng asosiysi o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Mo'jizalarga boy yurtimizning chekka

¹ «Guliston», 1998, №2, 5-bet.

tumanida barpo etilgan bu muzey ham o'ziga xos tarbiya o'chog'i, o'tmish bilan bugunni, bugun bilan kelajakni bog'lab turuvchi muhim madaniy vositadir.

Abdulxoliq G'ijduvoniylar tavalludining 900 yilligi, Bahouddin Naqshbandning 685 yilligi munosabati bilan Bahouddin Naqshband me'moriy majmuasida joylashgan «Bahouddin Naqshband tarixiy muzeyi» qayta tashkil etildi. Bu moziygoh tasavvuf tarixiga bag'ishlangan Respublikamizdagi yagona muzeydir. Ekspozitsiya ilmiy xronologiyasi milodning VII asridan hozirga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Respublikamizdagi eng yosh O'zbekiston kino san'ati muzeyi 2005 yil 22 fevralida ochildi. Keyingi yillarda yig'ila boshlagan kino tarixiga oid ashyolar muzey eksponatlaridan joy oldi. O'zbekiston kino san'atida eksponatlar, fotosuratlar, ssenariylar, montaj varaqalari va boshqa hujjatlar to'planib, 30 mingdan ortiq saqlash birligidan iborat katta xazinaga aylandi. Hozirgi kunda muzey jamg'armasida O'zbekiston kino san'ati tarixini muhrlagan 5000 dan ortiq surat va negativ, o'tgan asrning 20-50 yillarida suratga olingan 48 badiiy film saqlanmoqda. Shulardan 5 tasi YuNESKO «Oltin jamg'armasi» ro'yxatiga kiritilgan. Ular orasida «Tohir va Zuhra», «Alisher Navoiy» kabi mashhur tasmlar mavjud. O'zbekiston kino san'ati muzeyining tashkil etilishi xalqimiz madaniy taraqqiyoti yo'lida qilingan muhim ishlardan biri bo'lib koladi.

Mustaqillik yillarida Toshkent, Samarqand va Shahrisabzda buyuk Sohibqiron Amir Temur bobomizga, Farg'ona va Quvada al-Farg'oniy, Andijonda Zahiriddin Muhammad Bobur, Xorazmda Jaloliddin Manguberdi, Samarqand hamda Nukusda Mirzo Ulug'bek, Termizda Alpomish, Navoiy shahrida hazrat Alisher Navoiy kabi buyuk ajdodlarimizga bag'ishlab yodgorlik va majmualar barpo etildi. Ulug'allomalarimiz yashab o'tgan joylarning hammasi muqaddas qadamjolarga aylantirilmoqda. 2006 yili Qarshi shahrining 2700 yilligi, Xorazm Ma'mun akademiyasi tashkil etilganligining 1000 yilligi tantanalari bo'lib o'tdi. 2007 yilda esa qadim Samarqandning 2750 yilligi hamda Marg'ilon shahrining 2000 yilligi YuNESKO bilan hamkorlikda keng nishonlanadi.

Xalqimizning boy tarixi, madaniy merosi va yuksak qadriyatlarini mustaqil O'zbekistonning madaniy qiyofasini ko'rsatuvchi omil darajasiga ko'tarish va bu bilan xalqimizni, ajdodlarimiz merosi va ularning mislsiz bunyodkorlik xizmatlarini muzey vositalari bilan namoyish etish orqali fuqarolarimizda istiqlolimizning qadrini yanada chuqur anglash tuyg'ularini shakllantirish muzeylar faoliyatining bugungi kundagi asosiy vazifasi hisoblanadi.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng hunarmandchilik rivojida yangi davr boshlandi, xalq hunarmandchiligi bozor qoidalarida qaytadan tiklandi. O'zbekistonda mahalliy sanoat korxonalarining birinchilar qatori xususiylashtirilishi natijasida ular mayda davlat korxonalariga aylantirildi, yangi hunarmandchilik korxonalari ochildi. Hunarmandchilik nafaqat ichki bozorga balki eksportga ham ishlay boshladi. Hunarmandchilikning tashkiliy shakli ham o'zgardi: kichik oilaviy korxona, yakka tartibdagi mehnat faoliyati shaklida rivojlana bordi. 1995yil 24-25 oktyabrda Toshkentda BMTning O'zbekistondagi vakolatxonasi bilan amaliy hamkorlikda xalq ustalari va hunarmandlari 1- Respublika yarmarkasi o'tkazildi. 1997 yilda Respublika xalq amaliy san'ati va hunarmandlari ustalarining "Usto" ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi tashkil topdi. Respublika Prezidentining 1997 yil 31 martidagi "Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'atini yanada rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni va boshqa tadbirlar O'zbekistonda hunarmandchilikning tiklanishi va yanada rivojlanishida, uning unutilgan ba'zi turlarini qayta tiklashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Hunarmandlar maxsus tashkilot – "Hunarmand" Respublika uyushmasiga birlashtirildi; hunarmandchilik sub'ektlari O'zbekistonda tadbirkorlar va fermer xo'jaliklarining har yili o'tkaziladigan "Tashabbus" respublika ko'rik-tanlovida ishtirok eta boshladilar. 1996-2005 yillar mobaynida 10 nafar hunarmand xalq hunarmandchiligida erishgan yutuqlari uchun "Tashabbus" tanlovining g'olibi deb topildi.

Mustaqillik yillarida tarixiy obidalarni tiklash va ta'mirlash ishlariga katta e'tibor berilmoqda. Xususan, Buxorodagi tarixiy obidalarda tiklanish ishlari amalga oshirildi (Toqi Zargaron, Toqi Telpakfurushon, Toqi Sarrofon savdo rastalari, Sarrofon hammomi, Bozori Kord va boshqalar). Bundan tashqari,

Somoniylar maqbarasi, Abdullaxon, Nodir Devonbegi madrasalari, Ark majmuasi O'zbekiston ustalari, tajribali mutaxassislar me'morlar, pardozi ustalari jalb etilgan holda tiklandi.

Xivanning 2500 yilligiga bag'ishlab shahardagi bir qator majmualarning to'liq yoki qisman qayta tiklanishi amalga oshirildi (Muhammad Aminxon, Matniyoz Devonbegi madrasalari, Kalta Minor minorasi, Toshhovli saroyi, Pahlavon Mahmud memorial majmuasi, Musa to'ra madrasasi, Nurullaboy saroyi, Juma masjid, Islomxo'ja minorasi, Ark masjidi, Olloqulixon savdo rastasi va boshqalar). Ahmad al-Farg'oniyning 1200 yilligiga bag'ishlab Farg'ona va Quva shaharlarida yodgorliklar o'rnatildi.

Din. Barcha sobiq sho'ro respublikalarida 1990 yilgacha RSFSR hukumatining 1929 yil qabul qilingan "Diniy uyushmalar to'g'risida"gi qarori amalda edi. Mustaqillik qo'lga kiritilgach, O'zbekistonda ob'ektiv ravishda diniy omil kuchaydi.

Masjid va madrasalar, Makka va Madinaga haj va umra qiluvchilar, erkin tarqalayotgan diniy adabiyotlar soni keskin ortdi. 1991 yilda O'zbekiston huquqiy tajribasida birinchi bor "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" qonun qabul qilindi. Qonunda diniy tashkilotlar faoliyatining yangi sharoitdagi huquqiy asoslari, davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari aniq belgilab berilgan.

Ushbu qonun har bir fuqaroga mustaqil, ixtiyoriy ravishda o'zining dinga munosabatini ifoda etish imkonini beradi. Davlat uning organlari diniy tashkilotlar ichki faoliyatiga aralashmaydi, diniy marosimlarni cheklab qo'ymaydi. Barcha diniy tashkilotlar va teng huquqqa egadirlar. Diniy tashkilotlar, o'z navbatida, davlatning sekulyar (dunyoviy) xarakterini e'tirof etadi. Diniy tashkilotlar davlat va maktabdan ajratilgan bo'lsa-da, jamiyatdan, uning ijtimoiy-madaniy va boshqa sohalaridan ajratilgan emas.

Mustaqil O'zbekistonda davlat organlari va diniy tashkilotlar rahbarlari o'rtasida o'zaro hamjihatlik va xayrixohlik munosabatlari qaror topdi. 1992 yildan Ro'za hayiti (Iyd al-Fitr) va Qurbon hayiti (Iyd al-Adho) bayramining birinchi kunlari dam olish kuni deb e'lon qilindi. Islom ta'limoti va falsafasini keng

o'rganish, o'zbek xalqining diniy, tarixiy va madaniy merosini chuqur ilmiy tadqiq etish, yuqori malakali dinshunos, huquqshunos va iqtisodchilarni tayyorlash maqsadida Toshkent islom universiteti ochildi (1999). Universitet huzuridagi gimnaziya, litsey, bakalavriyat, magistratura, aspirantura bosqichlarida 1,5 mingga yaqin yoshlar tahsil oladi (2005). Universitet qoshida tadqiqot markazi tashkil etilgan. Markaz respublikada islom tarixi va islomshunoslik bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlarni muvofiqlashtiradi va zarur ilmiy uslubiy tavsiyalar ishlab chiqadi.

2006 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, respublikada 2186 ta diniy tashkilot, jumladan, 1987 ta masjid rasmiy ro'yxatdan o'tgan. Imomlarning 484 nafari (24,4%) oliy, 1194 nafari (60,1%) o'rta maxsus diniy ma'lumotga ega. Respublikada Toshkent islom instituti (Islom ma'hadi), o'rta maxsus islom bilim yurtlari hamda pravoslav va protestant seminariyalar mavjud. Barcha dindorlar O'zbekistonda va xorijda nashr qilingan diniy adabiyotlardan erkin foydalanmoqdalar. Alouddin Mansur tomonidan Qur'onning o'zbek tilidagi dastlabki izohli tarjimasi "Sharq yulduzi" jurnalining 1990-92 yilgi sonlarida e'lon qilindi, so'ng "Cho'lpon" nashriyotida jamlanib kitob holida nashr etildi. 2001 va 2004 yillarda Toshkent islom universiteti nashriyoti Abdulaziz Mansurning «Qur'oni Karim ma'nolarning tarjimasi va tafsiri»ni chop etdi.

Toshkent islom madaniyati poytaxti

Mamlakatimizda mustaqillik sharoitida islom diniga berilayotgan katta e'tibor, xususan mashhur din arboblari Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Abdulholiq G'ijduvoni, Burhoniddin Marg'inoniy, Xoja Ahror va boshqalarning xotiralarini nishonlanishi, ularga atab me'moriy majmualar bunyod etilishi jahondagi islom mamlakatlari nazaridan chetda qolmadi. Ayniqsa, poytaxtimiz Toshkentda ko'plab masjidlar qurilishi, o'quv yurtlari tashkil etilishi, islom me'moriy obidalarini ta'mirlashga bo'lgan hukumatimizning sa'y-harakatlari xalqaro islom tashkilotlari tomonidan e'tirof etilmoqda.

2007 yil yanvarda Islom konferensiyasi tashkiloti (IKT) tarkibidagi muassasalardan biri-Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha Xalqaro islom

tashkiloti (AYSEKO) tomonidan Toshkent shahriga “Islom madaniyati poytaxti”, degan nom berildi. Toshkent bilan bir qatorda Fes (Marokash), Tripoli (Liviya), Dakar (Senegal) shaharlari ham Islom madaniyatining poytaxti, deb e’lon qilindi.

Toshkent shahri “Islom madaniyati poytaxti” deb e’lon qilinishi yurtimiz ma’naviy-madaniy hayotida juda katta voqea bo’ldi. Qolaversa bu o’zbek xalqining islom madaniy taraqqiyotiga qo’shgan beqiyos hissasining benazir e’tirofi bo’ldi. Toshkentda bunga javoban ulkan Hazrati Imom majmuasi bunyod etildi.

Milliy madaniy markazlar O’zbekistonda yashovchi muayyan bir millat vakillarining milliy madaniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi jamiyat tashkilotlari bo’lib, dastlab 1989 yilda koreyslar, qozoqlar, yaxudiylar, armanlar tomonidan Respublika viloyatlarida tuzilgan. Hozirda ularning soni 140 dan oshadi.

O’zbekistonda yashovchi turli millat vakillarini Respublika ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida faol ishtirok etishini ta’minlash milliy-madaniy markazlar faoliyatini muhim yo’nalishlaridan biridir. Jumladan, xorijiy mamlakatlardagi turdosh tashkilotlar hamda tarixiy vatanlari bilan do’stlik, hamkorlik, madaniy - ma’rifiy aloqalar o’rnatish va hamdo’stlik aloqalarini rivojlantirish va Respublika baynalmilal madaniyat markazi, manfaatdor vazirliklar, idoralar, davlat va jamoa tashkilotlari hamda ijodiy uyushmalar bilan hamkorlikda mamlakatimizda fuqarolar hamjixatliligi va millatlararo totuvlikni mustahkamlashga ko’maklashish markazning asosiy vazifalari bo’lib hisoblanadi. Milliy-madaniy markazlar faoliyatini O’zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1992 yil 13 yanvardagi qarori bilan tashkil etilgan Respublika baynalmilal madaniyat markazi muvofiqlashtiradi.

Mustaqillikka erishilgach, o’zbek adabiyoti tarixining yangi davri boshlandi. Uning o’ziga xos xususiyatlaridan biri avvalo sotsialistik realizm metodi o’z kuchini yo’qotganligida bo’ldi. Ikkinchidan, o’zbek tilining sofliigi va adabiy til sifatidagi mavqeini tiklash uchun harakat boshlandi. Uchinchidan, sovet davrida qoralanib kelingan tarixiy siymolar (Amir Temur va b.) haqida tarixiy mavzuda

asar yozish imkoniyati yaratildi. To‘rtinchidan, islom dini g‘oyalari va arboblarining obrazlari badiiy ijodda o‘z ifodasini topa boshladi. Beshinchidan, yozuvchilar umuman erkin ijod etish huquqiga ega bo‘ldilar. Oltinchidan, badiiy ijod biror ijtimoiy guruh, partiya yoki davlatning mafkuraviy quroli emas, balki xalqning adabiyoti, shu xalq hayoti, orzu va umidlarining ifodachisi sifatida maydonga chiqdi. Yettinchidan, o‘zbek adabiyoti milliy adabiyot sifatida kamol topa boshladi. Bu davr she‘riyatida she‘rlar sekin-asta yangi voqelikni yuzaki tasvirlashdan uning ichki mohiyatini ochishga, yangi tarixiy - ijtimoiy davrning ma’naviy masalalarini yoritishga o‘ta boshladilar (Erkin Voxidov, Ablulla Oripov, Rauf Parfi, Usmon Azim, Shavkat Rahmon, Xalima Xudoyberdiyev, M.Yusuf va b.).

Adabiyot va san’at asarlari mustaqil Respublikamiz fuqarolari ma’naviy dunyosini boyitish, ularni go‘zal narsalarning hammasidan bahramand qilish kabi ajoyib xususiyatlarga ega. Ma’naviy g‘oyasi yuksak, badiiy, jozibali adabiyot va san’at asarlari kishilar qalbiga tezroq yo‘l topish, estetik hissiyotiga kuchli ta’sir qilish, hayotiy voqea-hodisalarni chuqur mushohada etishga da’vat etish kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shuning uchun adabiyot va san’at asarlari kishilarni yuksak ma’naviy-axloqiy ruhda tarbiyalashdagi badiiy ta’sir etishdek vositalik xususiyatidan imkoni boricha kengroq foydalanish muhim ahamiyatga egadir.

*Prezident I.A.Karimov ta’kidlaganidek, „Insonni, uning ma’naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo‘lsa, so‘z san’ati, badiiy adabiyotdir“.*¹⁸

Adabiyot va san’at asarlarininig kuchi uning xalqchil va tushunarligida, kishilar ichki ruhiy dunyosiga emotsional ta’sir ko‘rsata olishidadir. Ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalshda adabiyot va san’atning ana shu xususiyatini hisobga olish muhimdir.

Ma’naviy tarbiyada o‘zbek xalqining boy ma’naviy merosidan keng foydalanish uning ta’sirchanligi, samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘la

¹⁸ Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch. 136-bet.

oladi. Yoshlarimiz ma'naviy tarbiyasida Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Mashrab, Muqimiy, Furqat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir kabi klassik shoir va yozuvchilarimiz asarlaridan foydalanishimiz ular qalbini, ruhiy dunyosini ma'naviy boyitishda katta ahamiyatga egadir. Ularning bizga qoldirgan boy badiiy-ma'naviy merosi o'zining chuqur falsafiy mazmuni, axloqiy yo'nalishi bilan ajralib turadi.

Klassik san'atkorlarimiz asarlarida halollik va poklik, to'g'rilik, birovning haqiga *ko'z olaytirmaslik, xiyonat qilmaslik, insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, diyonatlilik, iymonlilik*, halol luqma bilan kun ko'rish, ota-onani hurmat qilish kabi inson uchun zarur ma'naviy xislatlar yuqori badiiy saviyada bayon etilgan.

Ma'naviy tarbiyada Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov, Tohir Malik kabi yozuvchilarimiz; Erkin Vohidov, Oydin Hojiyev, Omon Matjon, Rauf Parfi, Abdulla Oripov kabi shoirlarimizning asar va she'rlaridan ham keng foydalanish, badiiy asarlar, ulardagi qahramonlarning fe'l-atvori, axloqi, ma'naviy dunyosi to'g'risida suhbat, munozara o'tkazish katta samara beradi.

Ma'naviy tarbiyada kishilar ongi, ruhiyatiga ta'sir etish teatr san'atining ham roli, o'rni va ahamiyati, ta'sir etish doirasi imkoniyatlari cheksizdir. Biz teatr san'atini ikki tomoni charxlangan shamshirga o'xshatishimiz mumkin. U bir tomoni bilan kishilar qalbiga yorug'lik olib kirsam, uni yuksak ma'naviylik tomon yo'llasa, ikkinchi tomoni bilan esa inson qalbidagi nodonlik, jaholat ya'ni ma'naviyatsizlikka va jaholatga qarshi kurashadi.

Xalq hayoti va tarixiy o'tmishida ro'y bergan voqea-hodisalarni garchad hikoya va ocherk janrlarida tasvirlash oson va qulay bo'lishiga qaramay, shu davrda yirik nasriy asarlar yaratildi. Bu janrlarda O.Yoqubov va P.Qodirov kabi tajribali romannavislar qatorida X.Shayxov, Muhammad Ali, Sh.Bo'taev, X.Davronlar ham ijod qildilar.

Mustaqillik davri dramaturgiyasida Amir Temur, Bobur, Ulugʻbek va Jaloliddin Manguberdi singari davlat arboblari obrazini yaratishga alohida eʼtibor berildi. A.Oripovning «Sohibqiron» dramasi yaratilishi adabiy hayotda voqea boʻldi va bu asar qoʻshni mamlakatlar teatrlarida ham saxnalashtirildi. Dramaturg I.Sulton 90 - yillar boshlarida «Qaqnus», «Oydin kecha asirligida» va «Yangi odamlar» kabi pesalarini yozib, ularda yangi davr qahramoni va shu davrning ijtimoiy-maʼnaviy muammolarini sahnaga olib chiqishga urindi.

Oʻzbek xalqiga xos hazil mutoyiba va kulgiga boʻlgan mayl koʻplab komediyalarni paydo boʻlishiga asos boʻldi. X.Muxammadning «Xotinlar gapidan chiqqan hangoma» komediyasi bilan boshlangan ijodiy jarayon E.Xushvaqtoʻvning «Chimildiq», «Qalliq oʻyin», «Andishali kelin» singari oʻnlab komediyalari bilan davom ettirildi.

Meʼmorlik. Oʻzbekiston mustaqilligi sharofati bilan meʼmorlik ilgarigi cheklovlar iskanjasidan qutildi. Meʼmorlik ustidan oʻrnatilgan davlat monopoliyasi oʻz kuchini qisman yoʻqotdi, xususiy uy-joy qurilishida yangi sifat va surʼat darajasi tez koʻtarildi. Oʻzbekiston shaharlari, ayniqsa Toshkent qisqa muddat ichida meʼmoriy jihatdan juda oʻzgarib ketdi (Oliy Majlis, Oqsaroy qarorgohi, Toshkent hokimiyati, Turkiston saroyi, Milliy bank, Interkontinental, Markaziy mehmonxona, Akvapark va b.). Kasb-hunar kollejlari binolari, saroy inshootlari qurilishga katta eʼtibor qaratildi (Toshkentdagi Yunusobod tennis korti, «Jar sport majmuasi va b.).

Oʻzbek xalqi tarixiy xotirasini tiklash yoʻlida muhim meʼmoriy tadbirlar amalga oshirildi (Imom Buxoriy majmuasi, Ahmad al-Fargʻoniyga atab Quva va Fargʻonada haykal va sayilgoh bogʻlar barpo etildi, Samarqandda Imom Maturidiy meʼmoriy yodgorligi tiklandi, Margʻilonda Burxoniddin Margʻinoniy majmuasi, Toshkentda Qaffol Shoshiy nomi bilan bogʻliq Hazrati Imom meʼmoriy majmuasi va b.).

Qadimgi yodgorliklarni taʼmirlashga xalq ustalari jalb etilmoqda. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi yodgorliklarga boy shaharlarimiz meʼmoriy koʻrik tarzida YuNESKOning jahon madaniy merosi roʻyxatiga kiritilgani soha mutaxassislari oldida nihoyatda maʼsuliyatli vazifalarni koʻndalang qoʻygan.

Mustaqillik yillarida an'anaviy madaniyatga e'tibor kuchaydi. 1997 yil «Xalq badiiy hunarmandchiliklarini va amaliy san'atini yanada rivojlantirishni davlat yo'li bilan qo'llab - quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori milliy madaniyatni rivojlantirishda amaliy bezak san'atining ahamiyatini oshirish, qo'lda ishlanadigan badiiy buyumlarni tayyorlash, asriy an'analarini va o'ziga xos turlarini qayta tiklash, shuningdek, xalq hunarmandlariga davlat tomonidan madad ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etdi. An'anaviy amaliy bezak san'ati mustaqillik davrida tiklanishi va rivojlanishi har yili Navro'zda o'tkaziladigan Amaliy bezak san'ati asarlari ko'rgazmasida namoyon bo'lmoqda. 1997 yil «Musavvir» ilmiy ishlab chiqarish markazi qoshida «Hunarmand» assotsiatsiyasi tashkil qilinib, respublikada ijod qilib kelayotgan ustalar birlashtirildi. Bugungi kunda an'anaviy hunarmandchilikni yo'q bo'lib ketgan turlarini, mahalliy markazlarini tiklash jarayoni ketayapti.

Tasviriy san'atning turli sohalarini rivojlanishida 1997 yilda O'zbekiston Badiiy Akademiyasi (BA)ning tashkil etilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy Rassomlik va dizayn instituti, Respublika badiiy kolleji va litsey-internati, barcha viloyatlar va Qoraqalpog'istonda tasviriy va amaliy san'at o'quv yurtlaridan iborat tarmoq qujudga keldi. BA tashkil bo'lgandan so'ng ko'rgazmalar faoliyati jadallashdi, o'zbek rassomlari turli respublika va xalqaro ko'rgazma, tanlov, festivallarda ishtirok etishdi.

O'zbekistonning mustaqilligi natijasida badiiy ijod, tasviriy san'atga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Sharqning buyuk musavviri Kamoliddin Behzod tavalludining 540 va 550 yilligi keng nishonlandi. Behzod nomidagi muzeyga asos solindi Yubileylari xalqaro miqyosda nishonlangan Alpomish, Ahmad al-Farg'oniy, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlarga haykallar o'rnatildi, ularga bag'ishlangan rasmlar ijod qilindi. Ushbu davrning mahobatli rangtasvir sohasida B.Jalolov, J.Umarbekov, A.Aliqulov va boshqa rassomlar yorqin asarlar yaratishdi. Xaykaltaroshlik sohasida I.Jabborov, R.Mirtojiev, A.Rahmatullaev va boshqalar ulug' ajdodlarimiz qiyofalarini aks ettirdilar. Manzara janrida R.Ahmedov,

N.Qo'ziboyev, R.Choriev, M.Saidov va boshqalar ijod qildilar. Grafika sohasida M.Kagarov, V.Apuxtin, P.Annenkov, G'.Boymatov, A.Mamajonov va boshqalarning ijodiy izlanishlari ahamiyatga sazovor bo'ldi.

So'nggi yillarda qurilgan binolar – O'zbekiston konservatoriyasi, Senat, O'zbek kiyimlari muzeyini bezashda rassomlar faol ishtirok etishdi. O'zbekiston tasviriyy san'at galereyasi (2004), Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyining zamonaviy yangi binosi qurib bitkazilishi (2002), Samarqanddagi Registon majmuasida «Chorsu» kartinalar galereyasining tashkil etilishi san'atning barcha sohalariga samarali ta'sir etdi, ijodiy izlanishlar doirasining kengayishiga turtki bo'ldi.

Mustaqillik yillarida o'zbek an'anaviy musiqa san'ati rivojiga e'tibor yanada kuchaydi. Xususan, shu davrda oilaviy ansambllar, folklor-etnografik ansambllar, to'y marosim qo'shiqlari, katta ashula, baxshi-shoirlar, maqom ijrochiligi bo'yicha ko'rik-tanlovlar bilan birga «Alla» (1991 yildan), «Sharq taronalari» (1997 y. Samarqand) Ma'murjon Uzoqov va Jo'raxon Sultonov nomidagi (1997 yildan, Marg'ilon), Xojiabdulaziz Abdurasulov nomidagi (1997 yildan, Samarqand), Komiljon Otaniyozov nomidagi (2001 yildan, Urganch), «Boysun bahori» (2003 yildan, Boysun) va boshqa yangi tashkil etilgan respublika va xalqaro musiqa festival va tanlovlari o'tkazildi. Ayni paytda an'anaviy musiqa ijrochiligini o'rganish barcha musiqa kollejlari hamda ko'pgina bolalar musiqa maktablarida joriy etildi.

O'zbek mumtoz musiqa ijodiyoti va ijrochiligi sohasida kekxa, yetuk hamda yosh avlodga mansub o'nlab san'atkorlar-hofiz, sozanda va bastakorlar (T.Alimatov, G'.Hojiqulov, Q.Iskandarov, X.Rajabiy, O.Xudoyshekurov, A.Ismoilov, F.Umarov, O'.Rasulov, Q.Rahimov, Sh.Jo'raev, O.Xotamov, F.Mamadaliyev) sermaxsul ijod qilishdi.

Maxsus musiqa ta'limi tizimi O'zR Madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufida bo'lib, 300 dan ziyod 7 yillik bolalar musiqa maktablari, 5 o'rta maxsus musiqa maktab (internat) va litseylari, 14 musiqa (san'at) kollejlari va O'zbekiston davlat konservatoriyasida amalga oshiriladi.

O'zbekiston mustaqilligi davrida ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo'lganidek teatr sohasida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. Teatr san'atining ahamiyati oshdi: u endi mustaqillik g'oyasiga xizmat qilishi, buyuk ajdodlarimiz merosining, necha ming yillik o'ziga xos noyob madaniyatining vorisi ekanligini anglashga yordam berishi, ushbu boylikni asrash va umuminsoniy qadriyatlar, jahon taraqqiyoti yutuqlari asosida ko'paytirishga ko'maklashishi, o'sib kelayotgan yosh avlodni undan bahramand qilib, har tomonlama kamol topgan, qat'iy iroda va e'tiqodga ega kishilar qilib tarbiyalashi lozim edi.

Teatrlar nafaqat ijodiy, balki tashkiliy va iqtisodiy ishlarni ham mustaqil hal qila boshladilar.

Teatrlar repertuarida barcha mavzu yo'nalishlarini, ijodda shu kunda mavjud bo'lgan barcha uslub va vositalarni kuzatish mumkin. Tarixiy mavzularni ijodiy o'zlashtirishda mamlakat teatrlari katta yutuqlarni qo'lga kiritdi.

O'zbek teatrlari va san'atkorlarining dunyo sahnasiga chiqishi uchun keng yo'l ochildi. Milliy teatrimiz 1997 yil ilk marotaba Qohira shahrida o'tadigan xalqaro festivalda o'zining «Chimildiq» spektakli bilan qatnashdi.

Davlat teatrlari asosan O'zbekiston madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufidagi «O'zbekteatr» ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi tomonidan boshqariladi. Teatrlar uchun mutaxassis kadrlar M.Uyg'ur nomidagi Toshkent davlat san'at instituti, madaniyat va san'at kollejlarida tayyorlanadi. «Teatr» jurnali ta'sis etilgan (1998).

Mustaqillik yillarida kino va televidenie sohada ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Kino san'atida badiiy filmlar mavzular va qahramonlar bilan boyidi, kinoda ma'muriy tashkiliy ishlar qayta tashkil etilishi sodir bo'ldi. 90-yillar oxiri - XXI asr boshlari filmlarida kinoning adabiyot, teatr bilan hamkorligining kuchayishi, haqiqiy hayot borligicha tasvirlanishi, mavzu, janrlar xilma-xilligi, o'ziga xos ijod, yuqoriy tasviriy madaniyat, mualliflik filmlarining paydo bo'lishi ko'zga tashlanadi. («Otamdan qolgan dalalar», rej.Sh.Abbosov, «Voiz», «O'rtoq Boykenjaev», rej. Yu.Roziqov, «Buyuk Amir Temur», I.Ergashev, «Alpomish», H. Fayziev va b.)

O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2004 y. 16 martdagi farmoniga ko'ra «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi «O'zbekkino» Milliy agnetligiga aylantirildi. Televideniya ko'rsatuvlarning asosiy qismi sho'rolar davrida Markaz teledasturlaridan iborat bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri efirga uzatilardi. Istiqlol davrida mahalliy ko'rsatuvlar hajmi oshdi, o'zbek tilidagi ko'rsatuvlar ko'paytirildi.

1992 yil 11 martda O'zbekiston Respublikasi Televidenie va radioeshittirish davlat komiteti O'zbekiston Davlat teleradioeshittirish kompaniyasiga aylantirilishi munosabati bilan 4 ta telekanal tashkil etildi. O'zR Vazirlar Mahkamasining 2003 yili 4 noyabrdagi «Ommaviy sport targ'ibotini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori asosida «Sport» telekanali tashkil etildi.

Televidenie qoshida «O'zbektelefilm» 2005 yildan teleradiokompaniya tarkibida badiiy, musiqiy va hujjatli filmlar yaratuvchi davlat korxonasiga aylantirildi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston milliy telekompaniyasining xalqaro aloqalari mustahkamlanib, boshqa mamlakatlar bilan o'zaro teledastur va videofilmlar ayriboshlash sohasiga hamkorlikka keng yo'l ochilmoqda.

Mustaqillik yillarida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlat ahamiyatiga molik vazifa etib belgilandi. Vazirlar Mahkamasining sportning alohida turlari (futbol, tennis, kurash)ni rivojlantirishga oid qarorlari bu borada muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekistonda futbolni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori (2006 y. 1 may) mamlakatda professional futbol klublari tashkil etishga yo'l ochdi.

Istiqlol davrida O'zbekiston sportchilarining xalqaro musobaqalarda muntazam ishtirok etishi ta'minlandi. 1996 yil 6 fevralda sog'lom avlodni tarbiyalash, jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, olimpiya g'oyalarini rivojlantirishdagi beqiyos xizmatlari uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Lozanna (Shveysariya)da Xalqaro Olimpiada qo'mitasining oltin

ordeni topshirildi. Bu orden namunasi 1996 yilda Toshkentda ochilgan Olimpiya shon-shuhrati muzeyidan joy oldi.

1996 yildan O'zbekistonda professional sport ham rasm bo'la boshladi. Ayniqsa, bokschilar yutug'i xalqimizni xursand etib kelmoqda. Artur Grigoryan, Muhammadqodir Abdullaev, Ruslan Chagaev va boshqalar bu sohada ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Rustam Qosimjonov shaxmat bo'yicha jahon chempioni bo'ldi (2004)

1998 yil 6 sentyabrda Toshkentda 28 davlat vakillari Kurash xalqaro assotsiatsiya (KXA)ga asos solishdi. 2005 yil unga 88 ta mamlakat a'zo bo'lgan.

O'zbekistonda o'quvchi va talaba yoshlar o'rtasida 3 bo'g'inli ommaviy sport musobaqalari o'tkaziladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari o'rtasida «Umid nihollari», akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari o'rtasida «Barkamol avlod» hamda Oliy o'quv yurtlari talabalari o'rtasida «Universiada» sport musobaqalarini o'tkazish ta'lim-tarbiya tizimiga kiritilgan.

Xullas, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, madaniy hayot ulkan sur'atlar bilan rivojlanishda davom etmoqda. Mamlakatimizda buyuk bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Madaniy merosni tiklash, uni yanada yuksak darajaga ko'tarish uchun kanday imkoniyat saqlab qolingan?
2. So'nggi yillarda qurilgan arxitektura inshootlari?
3. Mustaqillik yillarida an'anaviy madaniyatga kanday e'tibor berilgan?
4. Mustaqillikka erishilgach, o'zbek adabiyoti tarixining yangi davri boshlandi, unga tarif bering?
5. Mustaqillik yillarida o'zbek an'anaviy musiqa san'ati rivojiga kanday e'tibor berildi?
6. O'zbekistonning mustaqilligi natijasida badiiy ijod, tasviriy san'atga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. U xakidagi fikrlaringiz?

Mustaqil ish savollari

1. „Insonning ruhiy kamoloti haqida gapirar ekanmiz, albatta, bu maqsadga musiqa san’atisiz erishib bo‘lmaydi... Musiqa sadolari qaysi xalq yoki millat vakillari tomonidan ijro etilmasin, eng ezgu, yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi“.Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma’naviyat” 2008.

2. Prezident I.A.Karimov ta’kidlaganidek, „Insonni, uning ma’naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo‘lsa, so‘z san’ati, badiiy adabiyotdir“. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma’naviyat” 2008.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma’naviyat” 2008.

3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O‘zbekiston, 2009.

4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O‘zbekiston”, 2010.

5. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O‘zbekiston”, 1999 y.

6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.

7. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.

8. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.

9. Karimov I.A Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.

10. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
11. Akramov Sh. va boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O‘zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo‘raev N. Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.
14. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
3. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.
4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.
6. Q.Quranboev., M.Abdurahmonov., O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning “Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch” asarini o‘qitish bo‘yicha o‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent-2010.
7. S.Otamurotov., M.Abdurahmonov., Sh.Rizaev., O‘zbekistonda ma’naviyat sohasidagi islohotlar: rivojlanish bosqichlari, erishilgan natijalar va istiqboli. Toshkent.: “Akademiya”-2010.
8. M.Abdurahmonov., S.Otamurotov., Ma’naviy salohiyat. Toshkent-2009.
9. Otamurodov S. va boshqalar. O‘zbekistonda ma’naviy-ruhiy tiklanish.-T.: «Yangi asr avlodi». 2003.
10. Mavrulov A. Madaniyat va tafakkur o‘zgarishlari. «Toshken». 2004.
11. Rahmonov N., B.Matboboev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy–run yozuvlari. – “Toshkent”, 2006.

